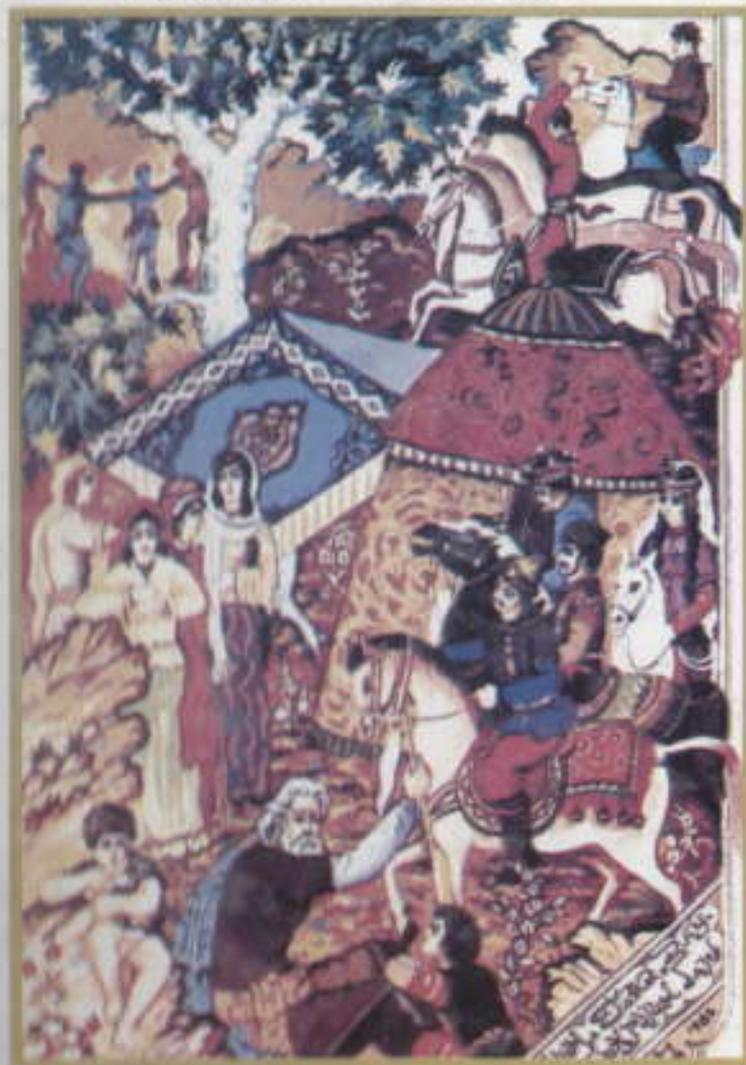


Ə

19.

QƏNİRƏ BƏYZADƏ



"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD
DASTANLARI" NDA FRAZAFÖVQİ
VAHİDLƏRİN ANTİSİNASİYASI

QƏNİRƏ BƏYZADƏ

**«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD»
DASTANLARINDA
FRAZAFÖVQİ VAHİDƏLƏRİN
ANTİSİNASIYASI**

BAKI – «NURLAN» - 2000

Elmi redaktoru: **Nizami Cəfərov**
filol. elmləri doktoru prof

Qənirə Bəyzadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında frazafövqi vahidlərin antisinasiyası. Bakı: «Nurlan», 2000. – 226 səh.

Akademik Yusif Məmmədəliyev mükafatı laureatı, dilçi, tədqiqatçı, şair Qənirə Musa qızı Bəyzadənin "Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarında frazafövqi vahidlərin antisinasiyası" kitabında bu qədim el dastanının dili mətn sintaksisi baxımından araşdırılaraq dastanın sintaktik quruluş xüsusiyyəti, semantik dəyəri, onun abstraksiya dərəcəsi haqqında yada düşməyən orijinal məsələlər ortaya atır. Bundan əvvəl müəllif «Dədə Qorqud dünyası, müdriklik dünyası» adlı nəfis tərtibatlı daha bir kitabını yubileyə hədiyyə etmişdir.

B $\frac{4602000000-209}{098-2000}$ Elansız

© «Nurlan», 2000.



Kitabın işıq üzü görməsinin səbəbkarı olan tanınmış xeyriyyəçi, nəci b insan «Azersun holding» şirkətinin prezidenti **BABAM MOHTƏRƏM ABDULBƏRİ BƏY GÖZƏL** cənablarına uzun ömür, can sağlığı, işlərində daha böyük uğurlar diləyərək öz dərin minnətdarlığımı bildirirəm.



Əyyamlar vardı günəş simvolla, boz qurd ulartılı türk elləri bir-birilərinin dağ başında yandırılan tonqallarla səsləyərtilər.

Əyyamlar vardı göbəyi kəsilən gündən türk bölün başı olmaq arzusuna düşərdi. Günəş çıxandan batana doğru hərəkət edən türk ellərinin başçıları Tanrıdan sonra Anaya, bir də "xanlar xanı"na, baş bilənlərinə tapınardılar.

Əyyamlar vardı ildə bir kərə "xanlar xanı"nın yanına tayfa başçıları qurultaya toplasardılar.

Bu fərman, bu çağırış başbilənin olardı. Tonqallar qalanardı.

O əyyamlardan zaman-zaman qərinələr ötmüş, zaman-zaman türkün başı çox bələlar çəkmiş. Fəqət həmin əski əyyamın anılma, qan yaddaşında oyanma əsri gəlməkdədir – XXI əsr türk əsri: həm də türk dünyasının şah əsəri – ensiklopediyası, bəlkə də ana yazısı "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yaranış əsrinin tarixi günü. Vaxtdır tonqallar qalanmalıdır! Türk elləri başçıları ilə birgə türk xalqlarının ağsaqqalının fərmanına səs verməlidir:

“КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД” ДАСТАНЫНЫН 1300 ИЛЛИЈИ ҲАГТЫНДА АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТИНИН ФӘРМАНЫ

Азәрбајҗан халгынын мүнүм тарих вә мөдәнијјәт гәјнагларындан бири олан “Китаби-Дәдә Горгуд” дастанынын јаранмасындан 1300 ил кечир. Оғуз түркләринин тарихини өкс етдирән “Китаби-Дәдә Горгуд” жүксәк бөшәри идеаллар тәрәннүмчүсү кими дүнја халгларынын мө’нәви сәрвәтләр хәзинәсинә дахил олмушдур.

“Китаби-Дәдә Горгуд” дастанынын дүнја мөдәнијјәти вә өдәбијјаты тарихиндә хүсуси јер тутдуғуну, онун јубилејинин Азәрбајҗан халгынын, бүтүн түрк халгларынын гәдим вә зәнкин мөдәнијјәтинин тәблиғинә хидмәт едән бејнәлхалг өһөмијјәтли һадисә олдуғуну нәзәрә алараг Азәрбајҗан халгынын бу мөһтәшәм епик әсәринин 1300 иллик јубилејинин лајигинчә һазырланмасы вә кечирилмәси мөгсәди илә гәрара алырам:

1. “Китаби-Дәдә Горгуд” дастанынын 1300 иллик јубилеји үзрә Дөвләт Комиссијасы јарадылсын.

2. Азәрбајҗан Республикасынын Харичи Ишләр Назирлији јанында ЈУНЕСКО үзрә Азәрбајҗан Республикасынын Милли Комиссијасына тапшырылсын ки, “Китаби-Дәдә Горгуд” дастанынын 1300 иллик јубилејинин бејнәлхалг сөвијјәдә гејд олунмасыны тәмин етмәк мөгсәди илә БМТ-нин ЈУНЕСКО тәшкилатына мұвафиг гәјдада мұрачиәт етсин.

3. “Китаби-Дәдә Горгуд” дастанынын 1300 иллик јубилеји үзрә Дөвләт Комиссијасына мұвафиг штат ваһидләри ајырмагла үч нөфәрдән ибарәт ишчи груп јарадылсын.

4. Азәрбајҗан Республикасынын Назирләр Кабинети бу Фәрманын ичрасы илә бағлы мәсәләләри һәлл етсин.

Һејдәр Әлијев
Азәрбајҗан Республикасынын Президенти

Бақы шөһәри, 20 апрел 1997-чи ил

Zamanlar vardı - güneş simgesi, bozkurt sesli türk elleri birbirlerini dağ başında yakılan ocaklarla seslendiler.

Zamanlar vardı – göbeği kesilen gündен itibaren türk bölük başı olma arzusuna düşerdi. Güneş çıktıktan batana doğru hareket eden türk ellerinin başçıları Tanrıdan sonra Anneye bir de “hanlar hanına”, başbilimlerine tapardılar.

Zamanlar vardı – yılda bir defa “hanlar hanının” yanına tayora başçıları konseye toplanırlardı.

Bu ferman, bu çağırış başbilenin olurdu, ocaklar yakılırdı.

O zamanlardan süreler geçmiş, türkün başına çok belalar gelmiş. Fakat, sözkonusu eski zamanları anma, kan yaddaşına yazılma asrı gelmektedir – XXI asır, türk asrı, ayrıca da türk dünyasının şah asrı – ensiklopedisi, ana yazısı “Kitabi Dede Korgut”un 1300 yıldönümü yaranmış asrın tarihi günü. Zamanı geldi – ocaklar yakılmalıdır! Türk elleri başçılarıyla birlikte türk halklarının saygıdeğerlerinin fermanına seslenmelidirler.

**“KITABI DEDE KORGUT” DESTANININ 1300
YILDÖNÜMÜ HAKKINDA
AZERBAIJAN CUMHUR BAŞKANININ FERMANI**

Azerbaycan halkının önemli tarih ve kültür kaynaklarından olan “Kitabi Dede Korgut” destanının yaranmasından 1300 yıl geçiyor. Oğuz türklerinin tarihini gösteren “Kitabi Dede Korgut” yüksek beşeri ideyallar ifadecisi gibi dünya halklarının manevi servetler hazinesine girmiştir.

“Kitabi Dede Korgut” destanının dünya kültür ve edebiyat tarihinde özel yer aldığını, onun yıldönümünün Azerbaycan halkının, bütün türk halklarının kadim ve zengin kültürünün tebliğine hizmet gösteren uluslararası önem taşıyan olay olduğunu gözönünde bulundurarak Azerbaycan halkının bu muhteşep epik eserinin 1300 yıllık yıldönümünün layıkınca hazırlanması ve kutlanması amacıyla karara alıyorum:

1. “Kitabi Dede Korgut” destanının 1300 yıldönümü ile ilgili Devlet Komisyonu oluşturulsun.
2. Azerbaycan Respublikasının Dış İşleri Bakanlığı yanında UNESCO üzre Azerbaycan Milli Komisyonuna ödev verilsin - “Kitabi Dede Korgut” destanının 1300 yıldönümünün uluslararası düzeyde kutlanmasını sağlamak amacıyla BMT’nin UNESCO teşkilarına gereken kaidede müracaat etsin.
3. “Kitabi Dede Korgut” destanının 1300 yıldönümüyle ilgili Devlet komisyonuna ilgili ştat vahidleri ayırmakla üç kişiden oluşan işçi grubu yaratılsın.
4. Azerbaycan Respublikasının Bakanlar Kurulu bu Fermanın icra olunmasıyla ilgili meseleleri çözsün.

Haydar Aliyev

Azerbaycan Respublikasının Cumhur Başkanı

Baktü, 20 Nisan 1997

Bugün sözü edilen ocakların yakılacağı gündür, hesabatin, toplantının yapılacağı gündür. Gelecek asıra türkistan elleri bu ocağın ışığından pay götürüp gitmelidir.

Были времена, когда тюркские края с их символами солнца и серого волка, перекликались посредством костров, зажигаемых на вершинах гор.

Были времена, когда тюрк с того самого дня, когда ему отрезали пуповину, мечтал о предводительстве. Главы тюркских народов, двигавшихся по направлению солнца от рассвета до заката, поклонялись после Создателью Матери и еще «хану ханов», старейшинам.

Были времена, когда в год один раз предводители племен собирались к «хану ханов» на съезд.

Этот указ, этот призыв отдавался предводителем – зажигались костры.

С тех времен прошли столетия, многое пришлось пережить тюркам. Но уже на подходе век пробуждения генной памяти – XXI век, век тюрка, а также исторический день 1300-летнего зарождения коронного произведения тюркского мира, его энциклопедии, его главной книги – «Китабт-Деде Коркут!» Пора! Костры должны быть зажжены! Тюркские края вместе со своими предводителями должны ответить на призыв-указ аксакала тюркских народов:

Указ Президента Азербайджанской Республики о 1300-летнем юбилее дастана «Китаби-Деде Коркут»

У К А З

ПРЕЗИДЕНТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

О 1300-ЛЕТИИ ДАСТАНА

«КИТАБИ ДЕДЕ ГОРГУД»

Прошло 1300 лет со дня создания дастана «Китаби Деде Горгуд», являющегося одним из важных исторических и культурных источников азербайджанского народа. «Китаби Деде Горгуд», отражающий историю огузских тюрков, вошел в сокровищницу культуры народов мира как воспевающий высокие человеческие идеалы.

Учитывая особое место дастана «Китаби Деде Горгуд» в истории мировой культуры и литературы, его юбилей, служащий пропаганде древней и богатой культуры всех тюркских народов и являющийся важным событием международного значения, в целях достойной подготовки и проведения 1300-летнего юбилея этого величественного эпического произведения азербайджанского народа, постановляю:

1. Создать Государственную комиссию по проведению 1300-летнего юбилея дастана «Китаби Деде Горгуд»:

Председатель Государственной комиссии:

Гейдар Алиев — Президент Азербайджанской Республики

Заместители председателя Государственной комиссии:

Эльчин Эфендиев — заместитель премьер-министра Азербайджанской Республики

Фарамаз Магсудов — президент Академии наук Азербайджана

Анар Рзаев — председатель Союза писателей Азербайджана

Члены Государственной комиссии:

Васиф Талыбов — председатель Верховного меджлиса Нахчыванской Автономной Республики

Гасан Гасанов — министр иностранных дел Азербайджанской Республики

Рафаэль Аллахвердиев — глава исполнительной власти города Баку

Бахтияр Вагабзаде — народный поэт

Фатма Абдуллазаде — заведующая отделом гуманитарной политики исполнительного аппарата Президента Азербайджанской Республики

Лидия Расулова — министр образования Азербайджанской Республики

Полад Бюль-Бюль оглу — министр культуры Азербайджанской Республики

Сирус Тебризли — министр печати и информации Азербайджанской Республики

Низами Худиев — председатель Азербайджанской государственной телерадиовещательной компании

Аллахшукюр Пашазаде — председатель Духовного управления мусульман Кавказа

Бекир Набиев — академик-секретарь отделения литературы, языка и искусства Академии наук Азербайджана

Камал Талыбзаде — действительный член Академии наук Азербайджана

Агамуса Ахундов — директор Института языкознания имени Насими Академии наук Азербайджана

Яшар Гараев — директор Института литературы имени Ни-

зами Академии наук Азербайджана

Мамед Адилев — заместитель директора Института рукописей имени Мухаммеда Физули Академии наук Азербайджана

Гевхер Бахшалиева — заместитель директора Института востоковедения Академии наук Азербайджана

Камал Абдуллаев — председатель Азербайджанского фонда культуры

Тофик Гулиев — председатель Союза композиторов Азербайджана

Рустам Ибрагимбеков — председатель Союза кинематографистов Азербайджана

Фархад Бадалбейли — председатель Союза музыкальных деятелей Азербайджана

Фархад Халилов — председатель Союза художников Азербайджана

Гаджи Гаджиев — председатель объединения Союза журналистов Азербайджана

Гасанага Турабов — председатель Союза театральных деятелей Азербайджана

Ильхам Алиев — председатель Союза архитекторов Азербайджана

Отгай Миркасимов — председатель производственного объединения «Азеркиновидео»

Назим Ибрагимов — генеральный директор издательства «Азербайджан»

Иса Габиббейли — ректор Нахчыванского педагогического университета имени Юсифа Мамедалиева
Мубариз Юсифов — ректор Гянджинского педагогического университета имени Гасанбека Зардаби
Шамиль Джамшидов — старший научный сотрудник Института рукописей имени Мухаммеда Физули Академии наук Азербайджана

Камиль Велиев — заведующий кафедрой Бакинского государственного университета имени Мамедзмина Расулзаде

2. Поручить Национальной комиссии Азербайджанской Республики по ЮНЕСКО при Министерстве иностранных дел Азербайджанской Республики в целях обеспечения празднования на международном уровне 1300-летнего юбилея дастана «Китаби Деде Горгуд» в соответствующем порядке обратиться в организацию ЮНЕСКО ООН.

3. В Государственной комиссии по проведению 1300-летнего юбилея дастана «Китаби Деде Горгуд» создать рабочую группу в составе трех человек с выделением соответствующих штатных единиц.

4. Кабинету министров Азербайджанской Республики решить вопросы, связанные с исполнением этого Указа.

Президент Азербайджанской Республики

Гейдар АЛИЕВ.

г.Баку, 20 апреля 1997 г.

In the past times the Turkish countries with the symbol of Sun and "howling grey wolfs" used to call each other with burnt bonfires at the top of the mountains.

In the past times the Turkish from their birth used to wish with all their heart to be the head of the heaps (crowds). The heads of the Turkish countries from sunrising to sunset used to bow God, then to Mother and also to the men of sense "khan of khans" (king of kings).

In the past times, once a year the heads of tribes used to gather around the "khan to khans" for meeting.

This decree, this calling was of the man of sense.

The bonfires used to be made from time to time the heads of the Turkish got into trouble. However, the literary work of mention, awakening of blood memory is going to - and this is the historical day of creation the work of XXI century; the century of the Turkish; masterpiece of the Turkish world - encyclopaedia possibly maternal writing "Kitaby-Dada-Qorgud"-1300.

It is time to make a fire! The Turkish countries with their heads must respond to the decree of white-haired.

Decree
of the President of Azerbaijan Republic
about celebration 1300 anniversary of the epos
"Kitabi-Dada-Qorgud"

One of the main historical and cultural sources of Azerbaijan people "Kitabi-Dada-Qorgud" was created 1300 years ago. "Kitabi-Dada-Qorgud", reflecting the history of oghuz turkish, entered the treasure of spiritual knowledge of the people all over the world, as a praise of human ideals.

"Kitabi-Dada-Qorgud" takes its special place in the history of world culture and literature; it is the world event serving propoganda of an ancient and rich culture of Azerbaijan and all of the Turkish people; so I order to celebrate 1300 anniversary of this grandiose epic work very worthly:

1. to set up the committee for celebrating 1300 anniversary of the epos "Kitabi-Dada-Qorgud";

2. to charge to the National Committee of Azerbaijan Republic according to UNESKO at the Ministry of Foreign affairs to resort to the committee of UNESKO of the UNO for celebrating 1300 anniversary on international level of the epos "Kitabi-Dada-Qorgud";

3. to set up a group in three according to stuff units of state committee for celebrating 1300 anniversary of the epos "Kitabi-Dada-Qorgud";

4. Let the Cabinet of Ministries of Azerbaijan Republic solve the problems according to carrying out an order.

Haydar Aliyev

The President of Azerbaijan Republic
Baku; April 20, 1997.

Today - is the day of making bonfires; the day of account and consultation.

The Turkish Countries will go to the next century fetching fire from the light of bonfires.

ÖN SÖZ

Dünyada elə bir mükəmməl xalq yoxdur ki, onun özü-nəməxsus etnik təfəkkürü (eposu!) olmasın. Bu epos həmin xalqın tarixidir; o xalqın təşəkkül mexanizminin əksidir. Dünya epos mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsi kimi Kitabi-Dədə Qorqud dastanları bu günkü türk xalqlarının mə'nəvi-etik normativlərinin əksidir.

Dastanın 1300 illik yubileyi ilə əlaqədar onlarla müxtəlif yönümlü tədqiqat əsərləri meydana çıxdı.

Bizə təqdim olunan Qənirə Bəyzadənin "Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarında frazafovqi vahidlərin antisinasiyası" əsəri dastanın dilçilik baxımından tədqiqi yönündə tamamilə yeni bir aspekt, tamamilə yeni bir cığırın açılması deməkdir. Ümumiyyətlə, "mətn sintaksisi" dilçiliyin son sahəsi kimi Qərbi Avropa, ABŞ, Rusiyada geniş tədqiq olunsada, Türkologiyada bu sahədə hələ indi-indi diqqət yönəlir. Gənc tədqiqatçının bu istiqamətdə olan monoqrafiyaları (o cümlədən ABŞ-da nəşr olunan) artıq mütəxəssislərin diqqətini özünə cəlb etmiş, xarici kolleqalar arasında da yüksək rə'y yaratmışdır. Buna misal olaraq keçən il işıq üzü görmüş "Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər" adlı 2 cildlik əsəri **YUNESKO**-nun dilçilik departamentində müzakirə olunmuş departamenti sədri yüksək rə'yini rəsmi məktubla 1999-cu il 19 mart tarixində bildirmişdir.

Bəyzadə xanımın dastanın tədqiqində məqamı çatdıqca qorqudsünasları düşündürən, mübahisələrə səbəb olan bə'zi problematik məsələlərinə də öz orijinal münasibətini bildirir. Ancaq əsas tədqiqat yönümü burada mətn sintaksisi yönündədir: frazafovqi vahidlərin müxtəlif istiqamətli təzahür formalarının tədqiqidir.

Bizə buradan nə aydın olur: Konkret abstrakt vahid olan frazafovqi vahidin mətn sintaksisində yeni bir termin kimi daxil ola bilməsinə çalışması bundan ötrü ilk öncə, bu yeni keyfiyyətli vahidin "termin" məfhumunun tələblərinə cavab verməsi imkanının müəllif tərəfindən tə'min edilməsi aydın mühakimə, dəlillərlə sübuta yetirilir.

Bu vahidin özünün ümumiyyətlə, mətn dilçiliyi baxımından olduqca yeni aspektdən tədqiqi tədqiqatçı tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Lakin bu əsəri tamamlanmış hesab etmirik. Açıq-aydın hiss olunur ki, öz-özlüyündə bir dəryanı xatırladan Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının tədqiqi gənc tədqiqatçını da ovsunlamışdı, hələ deyəcəkləri qabaqdadır. Biz inanırıq ki, çox keçməz ki, daha mükəmməl şəkildə daha sanballı, daha əhatəli bir əsəri Qənirə xanım üzə qoyacaqdır. Hiss olunur ki, o hələ sözünü axıra qədər deyə bilmədi. Deyəcək. Orijinal bir şəkildə.

Nizami Cəfərov

filologiya elmləri doktoru, professor

GİRİŞ

“Qədim insan öz yaranış sirrinə pərəstişlə yanaşırdı və bu sirri anlamağa çalışaraq onu yetirmiş torpağa da, oda da, qadın – anaya da sitayiş edirdi: insanlar və hadisələr tanrılardan törəniş sayılırdı”: (Süleymanov, 1993, 94). Biz bu fikrin dolğunluğuna 1300 ildən artıq yaranış tarixi olan ana südü qədər hər bir türk övladına vacib və əziz olan, doğma, istidən isti, içimizdəki nəfəsimiz qədər yaxın olan Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarında şahid oluruq. Onun hər oxunuşu bizi öz miflər, qəhrəmanlar, saflar dünyasına aparmaqla yanaşı bir dilçi-tədqiqatçı kimi yaranışın quruluş strukturu, dil quruluşunun fundamenti, semantik dəyərlənmə torunun şəbəkəliyi diqqətimizdən yayına bilmədi. Beləliklə, əldə olunan əsər yazıldı. Tədqiqat isə hələ bitməyib, davam edəcək, özü də çalışılmalıdır ki, dastanın kamilliyinə layiq, qədimliyinin bir daha aşkar ediləcəyi dil elementləri və faktlarını daha qabarıq vermək niyyətilə işə başlamaq lazımdır.

Əldə olunan əsərdə frazafovqi vahidin paralelizmi “frazafovqi vahid - şe'r tipi”, frazafovqi vahidin semantik mə'nə növləri, dialoji səslənmələrin və digər bu qəbildən olan problem və məsələlər çox yığcam şəkildə araşdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, dastanın müxtəlif istiqamətli tədqiqatçılığını başa çatdırmaq üçün ömürlər həsr olunmalıdır. Bu elə bir maddi-mə'nəvi xəzinədir ki, işlətdikcə bitmir, tükənmir, zənginləşir, yeni dolğun qiymətini alır.

I. FƏSİL KİTABI-DƏDƏ QORQUD DASTANLARINDA FRAZAFÖVQİ VAHİDİN PARALELLİYİ MƏSƏLƏSİ

"Dədə Qorqud" aysberqinin görünməyən tərəfi ilə görünən tərəfi arasında sədd durur. Dədə Qorqudun da böyük sirri bu səddin yaratdığı təzadın içində gizlənilir (Abdullayev; 1999, 94).

Dastanın araşdırıcıları hansı mövqedən ona yanaşırlarsa mütləq bu "aysberq"lərə izinə düşmək marağı ilə tədqiqata başlayırlar. Belə ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" əbədi olaraq təzə-tər qalan zaman-zaman nəsilləri heyran qoyan bir sənət gülşənidir. Bu kitabı cəsarətlə Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının babası adlandırmaq olar. Minillik Azərbaycan ədəbiyyatının təlqin və ifadə etdiyi ən müdrik, mənalı fikirlər, zərif bəşəri duyğular öz başlanğıcını böyük "Kitabi-Dədə Qorqud" nəhrindən götürür (Əlizadə, 1999, 23).

Frazafövqi vahidlərin araşdırılması cəhdi "həmin" "nəhrin" kənarından da olsa (cəsarətlə içinə baş vurmaq qabiliyyətində olmaq cür'ətinə «çata bilməsən» də), baş vurmaq, "sirlə aysberqin" in olması bir mövqedən təzahürünü təyin etmək niyyətindən irəli gəlir.

Bir də ki, hər bir qədim dastan, bir xalqın tarix elmi və alim tarixçiləri yaranan qədər o xalqın ibtidai, primitiv tarixçəsidir. Məsələ dastanın tarixiliyində və tarixi olmasında deyil. Dastanlar xalqların uşaqlıq dövrünün məhsuludur. Ona görə bu dastanlarda həmin uşaqlıq dövrünü məişət ənənələri, maddi mədəniyyət tarixi, xüsusən xalqın mübarizə tarixi, ibtidai şəkildə olsa da, səmimi cizgilərlə öz əksini tapır (Sultanlı; 1999, 22).

İlk öncə, məlumat üçün onu demək lazımdır ki, frazafövqi vahidlərin dil sistemində yeri, mövqeyi, təzahür formaları, spesifik xüsusiyyət və funksional vəzifə biçimi və s. bu kimi məsələlərin dəqiqləşdirilməsi dil tədqiqatının hərtərəfliliyinə, dərinə ətraflı spektral tədqiqatına təminat vermiş hesabındadır, onun açılmayan qatlarını, yada düşməyən problemlərini,

məsələlərini üzə çıxarmağa atomal şəkildə təyin etməyə səbəb olur.

Bu vaxta qədər mətn sintaksisinin tədqiqatının nəticəsi kimi, mətn sistemi ilə dil sisteminin qarşı-qarşıya qoyulurdu ki, bu da etirazlara səbəb olmaya bilmir və belə bir qarşıqoyulma mətni dil sistemindən təcrid etmək deməkdir, halbuki mətn sistemi dil sistemində özünü doğruldur, onun canlı ifadəsidir. Və biz də öz növbəmizdə bu neqativ münasibətin çıpaqlaşdırılmasında sübut etdik ki, heç mürəkkəb mətnin özünə belə qət"iyyətə "sistemin-içində sistem" formulunu üzə tutmaq üstün nəticə vermir, yalnız frazafövqi vahid dil sisteminin "üst köynəyi" ola bilər. Bu haqqı o linqvistik və ekstralingvistik amilləri özündə birləşdirmək meyl ilə qazanır. Əlbəttə, bütün bunlar həmin faktorlaşdırma funksiyasının kombinasiyaları qabiliyyəti ilə ünvanlı kodunitar kimi məlumatların kodlaşdırılmasında, eləcə də təfəkkür tərzinin "nitqlənmə" prosesində yaddaşın paylanması məqamının tənzimlənməsinin açılış konturu kimi miqyas effektinə yiyələnən gücləndirmə əmsalı kimi, qeydiyyattan keçir.

Bir sözlə, dilin derivasiya qaydasının implikasiya akpomodasiyasında bizim tədqiqatımızın elə bu başdan konturunun cızılmasına ehtiyac duyulur: frazafövqi vahidin təzahürü-dil yarusunda görə - fonem; leksem-sintaqm, cümlə-mürəkkəb cümlə-polipredikativ cümlə, period-sintaktik bütöv, mətn-mürəkkəb mətn kimi bu vahidin sintaktik imkanlarına görə təzahürü-paralelizm şəkildə, monoloji nitq, dialoji ünsür-minimal dialoji, vahid, dialoji nitq, poliloji ünsür-minimal poliloji vahid-poliloji nitq, daxili səslənmə şəkildə, sonra onun üslubi-semantik imkanlarına görə təzahürü-şə"r-bayatı, nəsr tipi, mö"tərizə, özgə dil, epigraf, sitat, başlıq şəkildə ilk dəfə bizim tərəfimizdən geniş tədqiqat planına daxil olmasını göstərə bilərik. Tədqiqatın digər yönümündə bu əməllər alqoritminin mə"na növü iki aspektdə araşdırılıb ki, birinci-abstrakt xarakterinə görə mətnaltı mə"na, xəyal, yuxu, məktub, sənəd və s. İkinci istiqamətdə-məzmunu-semantik yozumuna əsasən işarələyici, bölgülü, təsdiqləyici, nəticə, örtüklü və s. (bir sözlə, mətnin bütün növləri əks oluna bilər). Və ən nəhayət, bu vahidin özləri

arasındaki əlaqələnmə tipləri və növlərinin daha geniş dairədə tədqiqi araşdırmamızda öz yerini tapmışdır ki, bu da bir daha frazafövqi vahidin varlığının əsaslılığından xəbər verir. Beləliklə də, dil sisteminin yeni keyfiyyətdə tərtibatının əyaniləşməsi bu sistemin tam kontur dairəsinin dolğunluğunu, əhatəliliyini şərtləndirir.

Frazafövqi vahidin paralelizmi dedikdə biz sintaktik paralelizmdən çox, semantik paralelizmi (kursiv bizimdir) nəzərdə tuturuq.

Sintaktik paralelizmdən söhbət gedirsə, bu zaman xatırlatmaq yerinə düşər ki, onların komponentlər arasında əlaqə yaratmaqda özünəməxsus xüsusiyyətləri var ki, bunlar da əsasən komponentlər arasında işlənərkən, avtosemantik funksiya daşısa da, mə"nanın dəqiqləşdirilməsində, dərinləşməsində mühüm rol oynayaraq özündən əvvəlki və sonrakı komponentləri bir-birinə bağlayır. Elə məqam da gəlib çatır ki, mətn sintaktik paralelizmlə başlayıb sadalayıcı intonasiya ilə deyilib ümumiləşdirici cümlə/söyləmə ilə ekvivalent olur.

Poeziyada isə, bu arqumentin mətn komponentləri arasında komtaminasiya funksiyasını yerinə yetirdikdə poetik mə"nalılığa yeni çalar əlavə etmiş hesabındadır. Və ən nəhayət, bu əlaqələndiricilərin üzde olması məqamında bir mətn özündən əvvəlki və sonrakı mətni sintaktik paralelizm ilə ayırması və həm də qonşu mətnlərdəki mə"nanın qabarıq nəzərə çarpdırılmasına, onların birbaşa əlaqələnməsi, konyuksiya olunması halına tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Bu zaman paralellik yaradan vahidin həcmi və mövqeyi (parael duran tərəflər-xətlər arasında) ilk baxışdan nəzərdə tutulmaya da bilər, lakin belə paralellik nisbətini açıqlamaq bizdən tələb edir ki, nəinki onun tərəflərinin tutduğu mövqe və yerləşmə qütbləri açıqlanmalıdır, həm də elə aydınlığa nail olmalıyıq ki, onun ifadə vasitələri haqqında danışmaq da mümkün olsun. Həcm məsələsindən onu deyə biləri ki, bu tipli paralelizmlər nəinki mətn daxilində (konkret bir mətn nəzərdə tutulur) simmetrik tutumlu paralellik yaradırlar, həmçinin də mətnlər fəvqündə də durub bir neçə mətn dairəsində öz həcmilərini qoruya-qoruya eyni zamanda da, bu mətnlərin özləri arasında da

əlaqələndirici vasitəyə çevrilə bilirlər: bir nöqtə ətrafında fikri cəmləşdirir, hər hansı bir konkret fikiri bitirib, digərini başlamaq üçün zəmin hazırlayır. Beləliklə də, son nəticədə, bu tiptə olan paralelizmin özü də sintaktik vasitəçilikdən "canını qurtara" bilmir, müvəffəqiyyətlə bu işin öhdəsindən gəlir.

Belə bir məsələyə də toxunaq ki, istər sintaktik paralelizm, istərsə də semantik paralelizm arasında analoji müqayisə aparsaq, təxminən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, sintaktik paralelizmin demək olar ki, bütün funksiya və vəzifələri semantik paralelizmin üzərinə köçürülmüş hesab edilə bilərik. (Düzdür, bunlar arasında mə"lum fərqləri nəzərdən qaçırmaq şərti ilə). Məsələn, əgər sintaktik paralelizmdə onun komponentləri dalbadal işlənilib ardıcıl sıralanmış şəkildə üzübüz durmalıdırlarsa, semantik paralelizmdə bu komponentlər arasında həcmə-məsafə arasına bəlkə də bir neçə konkret mətn və ya sintaktik bütöv, period, elə sintaktik paralelizmin özü də, frazafövqi vahidin digər təzahür formasını hər hansı biri də mançilik törədə bilməz, əksinə, özləri qütblərin birinin hansıylasa bu və ya digər baxımdan əlaqəli olub onun ya izahına, ya təsvirinə, ya da elə məntiqi nəticəsi kimi bağlı və ya asılı olmalıdır. Bununla belə, demək olmaz ki, semantik paralelizmin qütbləri mütləq aralı - məsafəli yerləşməlidir, tədqiqat boyu faktların əksəriyyəti göstərdi ki, xeyr.

Paralelizm mahiyyət e"tibarı ilə anafora və epiforaya çox yaxındır. Əgər anafora başlanğıc; epifora eyni sonluq deməkdirsə, paralelizm adı altında eyni (yaxud oxşar) sintaktik struktur başa düşülür. Bu bütöv situasiyanın paralelizmi olub sintaktik paralellər və leksik təkrarlarla ifadə olunur. Bununla yanaşı, onu da deməliyik ki, digər sintaktik fiqurlar kimi paralelizmin də dəqiq tə"rifini modullaşdırmaq düzgün deyil, çünki hər birinin öz işlədilmə məqamı, deyim tərzinə, daşdığı funksiyaya görə istər mətn daxilində, istərsə də mətnlər kontekstində oynadıqları rola görə semantik yükün ağırlığın nisbətində və s. xüsusiyyətinə görə rəngarəng və müxtəlif funksiyalıdırlar.

Bir də sintaktik paralelizmdən fərqli olaraq, frazafövqi vahidin təzahürü olan «semantik paralelizm» əksər hallarda mətnin və ya mətnlər semantikasının ağırlıq yükünü öz çiyin-

lərində daşdıqları kimi də, mətnin özəyini təşkil edirlər. Belə ki, çox vaxt mətnin bitməsi bu özəyin aydınlaşması ilə bağlıdır. Həm də "sintaktik paralelizm"lərin ifadə vasitələri çox bəsit olsa da, "semantik paralelizm" in ifadə vasitəsi demək olar ki, konkret bir cümlə, sintaktik bütöv, period mətn və mətnlər, bir sözlə, bütün frazafövqi vahidin təzahür formaları işləyə bilər.

Paralel komponentlərin semantik paralel düzümü həm yanaşı, həm də məsafəliliyi surətdə yerləşərək "siqnalın tanınması" simvolu olduğunu belə məsafəliliyi də danmır. O ki, qaldı komponentlərin yanaşı işlədilməsi, adi sintaktik paralelizmin analoqu ola bilməsi və bunun özünün də təzahür formalarının rəngarəngliyinə, onu əlavə etmək olar ki, belə faktlar dastanın dilində istənilən qədərdir.

Frazafövqi vahidin təzahür formalarının çoxşaxəliliyi və rəngarəngliyindən danışdıqda belə bir assertorik fikir təkzibedilməzdir ki, monoloji nitq, dialoji nitq, poliloji nitq şəklində, eləcə də dioloji ünsür, poliloji, ünsür, monoloji ünsür, daxilən səslənmə, minimal, dialoji vahid, dialoji üzləşmələr vasitəsiz nitq kimi təzahürü daha rəngarəngdir, fikir və düşüncəmiz, hisslərimizin tələtümünü qədər də əlvandır.

Xatırladaq ki, paraleliyə mətn daxilindən qapalı bir konstruksiyadır və mütləq təkrarlılıq onun başlıca şərtidir. Onu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, dilin müxtəlif pillələrdə vahidlərin arasındakı şərti olaraq kontekst adlandırdığımız bu "hima-yəçilik" münasibətindən əlavə, kontekstin dildə xüsusilə leksik-semantik və morfo-semantik mikro sistemləri də daha mürəkkəb və əhəmiyyətli vəzifəsi vardır. Belə ki, dildə sözlərin, cümlələrin, mətnlərin qrammatik formalarının mə"na strukturası kontekstin rolunu müəyyənləşdirir, necə ki, kontekstin daxilində də bunların özü formalaşa bilər: deməli, qarşılıqlı tə"sir yeni model ifadəçiləridir. Sintaktik və semantik paralelizmin modullaşdırıcısı olan bu kontekstdir ki, onlara frazafövqi vahid cildini geydirir.

Frazafövqi vahid kimi təzahürünə gəldikdə isə, onu deməli ki, ilk dəfə tərəfimizdən bu vahidin seçilib-ayrılması ümumiyyətlə, götürdükdə cəsarətlə deyə bilərik ki, bunun özü də sintaktik paralelizmə (eləcə də "paralellik" terminə) tamamilə

yeni keyfiyyətdə, yeni baxışda yanaşılması üzə çıxarılması, geniş izahatına və tədqiqatına sahib olmaq deməkdir. Həm də biz bu zaman tədqiqatın nəticəsi kimi "semantik paralelizm" kimi yeni keyfiyyətli paralel tipli birləşməni də üzə çıxarılmasının yaradıcısı, müəllifi sayıla bilər ki, bunun özü də hərtərəfli tədqiqata cəlb olunub xüsusiyyət və funksiyaları mətn və mətnlər daxilində aşkarlanır. Belə bir təsnifatı ümumiyyətlə paralelizmin geniş əhatə dairəsindən xəbər verir.

Frazafövqi vahidin təzahürolunma planının imkanları qədər də onun paralelizmin semantik-sintaktik fiqurları mümkündür. Məsələn, götürək elə mətnaltı mə"nanın yaratdığı paralel konstruksiyaları. Bu zaman o qədər maraqlı xüsusiyyətlər gözlənilməz məqamlar və s. diqqəti cəlb edir ki, onların hər birini aşkarlamaq konkret bir mövzunun obyektidir:

1. *Sintaktik paralelizm*
2. *Semantik paralelizm*
3. *Frazafövqi vahidin paralelizmi*
4. *Xətli semantik paralelizm*
5. *Xətli silsilə paralelizm*
6. *Xətli simmetrik paralelizm*
7. *Cüt-ikiqütblü paralelizm*
8. *Üç və daha çox qütblü paralelizm*
9. *İki qütblü paralelizm*
10. *Çarpaz paralelizm*
11. *Antraçarpaz paralelizm*
12. *Semantik-simmetrik paralelizm*
13. *Simmetrik-silsilə paralelizm*
14. *Xiazm*
15. *Silsilə xiazm*
16. *Simmetrik xiazm*
17. *Semantik xiazm*
18. *və s.*

Bu təsniflənmənin məntiqi sübutuna onların özlərinə məxsus spesifikasiyasını, xüsusiyyətinə və mətnlər kontekstində eləcə də, mətn daxilində onların mövqeyinə, təzahürünə, məqamına, məzmununa gətirdiyi əlavə emosional-ekspressiv çalar faktı qarşısında qalması aksiomadır.

Mə"lum həqiqətdir ki, "Paralel kompozisiya müqayisə edilən obyektlərin (faktların, hadisələrin) əlavə münasibətləri ilə xarakterizə olur. Çoxsaylı kompozisiyada belə əlaqələrin sayı çoxalır" (Kojik: 1982, 181). Söylənən bu fakt daha dəqiqliyi ilə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının arxaik strukturu, tarixi qatları bir daha göstərir ki, epik yaddaş etnik "tarixi" özünə çətinliklə yaxın buraxır özü "köynəyindən" keçirəndən sonra özünüküləşdirir (Kamal: 1999, 4). Fikir verək:

Bir gün Qam Gan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı. Şami günligi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalicəsi döşənmişdi.

Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerdə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə qara otağ qurdırmışdı. "Kimün ki oğlu-qızı yox, qara otağa qondurın, qara keçə altına döşən, qara qoyun yəxnisindən öginə götürün. Yersə yesün, yeməzsə tursungetsün", - demişdi. "Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurın. Oğlu-qızı olmıyanı allah-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, bəllü, bilsün" - demiş idi.

Oğuz bəgləri birin gəlüb, yığnaq olmağa başladı. Məgər Dirsə xan deyirlərdi, bir bəgün oğlu-qızı yoxdı. Soylamış, görəlmiş, xanım, nə soylamış:

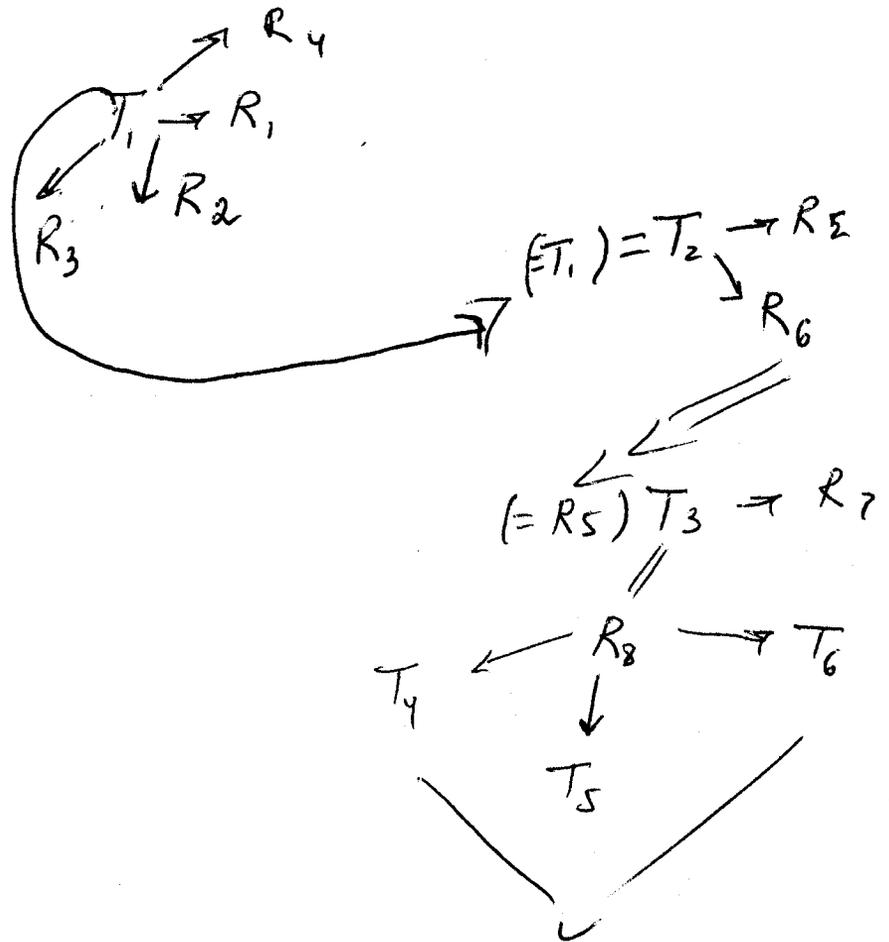
*Salqum-salqum tan yelləri əsdigində,
Saqallu boz ac turğay sayradıqda,
Saqalı uzın tat əri banladıqda,
Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda,
Aqlı, qaralı seçən çağda,
Köksi gözəl qaya tağlara gün dəgəndə,
Bəg yigitlər cılasınlar bir-birinə qoyulan çağda.*

Alar sabah Dirsə xan qalqubanı yerindən uru turıb, qırq yigidin boyına alub, Bayandar xanın söhbətinə gəlürdi.

Bayındır xanın, yigitləri Dirsə xanı qarşuladılar, götürüb qara otağa qondurdular, qara keçə altına döşədilər, qara qoyun yəxnisindən öginə götürdilər. Bayandar xandan buyruğ böylədür, xanım" - dedilər. Dirsə xan aydur: "Bayandar xan bənim nə əksüglüğüm gördi? Qılucumdanmı gördi, süfrəmdənmi gördi?

Bəndən alcaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa qondurdu. Bənim suçum nə oldı kim, qara otağa qondurdu?" - dedi.

Ayıtdılar: "Xanım, bu gün Bayındır xandan buyruq şöylədir kim, oğlu-qızı olmıyanı tənri-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, - demişdir" - dedilər (Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı 1988, səh. 34). Mətnin strukturu isə belədir:

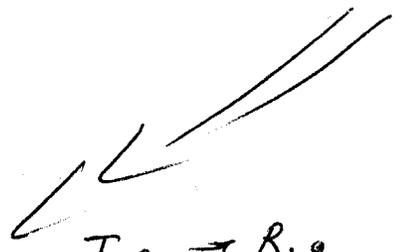


$T_8 \rightarrow R_{12}$

$(=R_{12}) \downarrow$
 $T_9 \rightarrow R_{13}$
 $\downarrow \searrow$
 R_{14}
 R_{15}

$T_{10} \rightarrow R_{16}$
 \downarrow

$T_{11} \rightarrow R_{17}$
 \downarrow
 $T_{12} \rightarrow R_{18}$



$T_{13} \rightarrow R_{19}$
 $T_{14} \rightarrow R_{20}$
 $T_{15} \rightarrow R_{21}$
 $T_{16} \rightarrow R_{22}$
 $T_{17} \rightarrow R_{23}$
 \downarrow

$T_{18} \rightarrow R_{24}$

$T_{19} \rightarrow R_{25}$

$(=T_{12}) T_{20} \rightarrow (=T_1) R_{26}$

$(=T_1) T_{21} \rightarrow R_{27}$

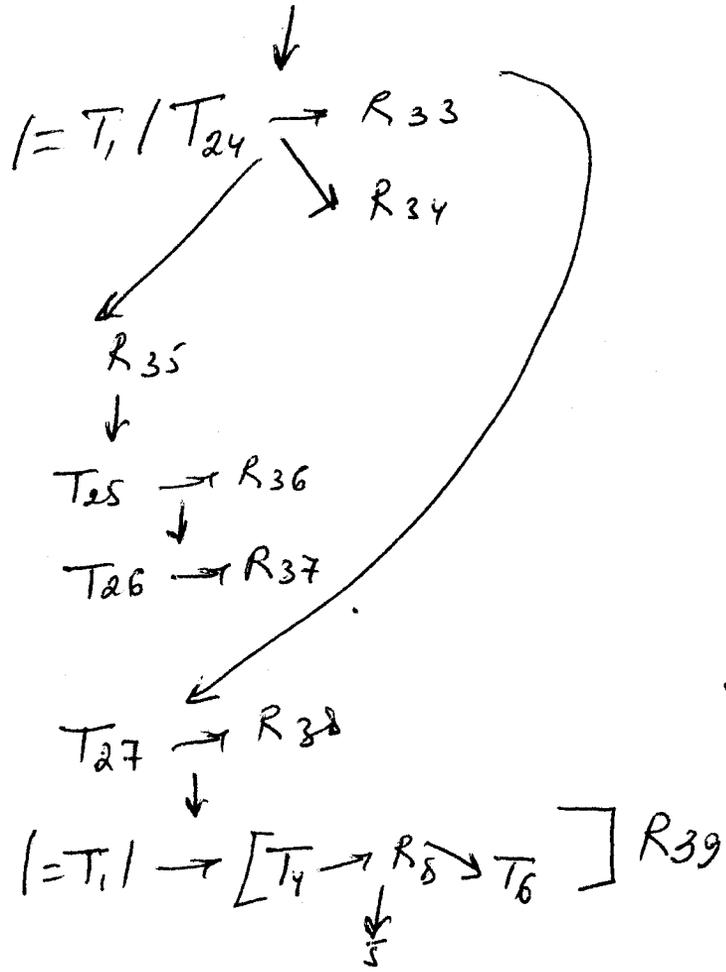
$(=R_5) R_{28}$

$(=R_{27}) R_{30}$

$(=R_6) R_{29}$

$(=T_1) T_{22} \rightarrow R_{31}$

$T_{23} \rightarrow R_{32}$



Biz qəsdən aradığımız pozision kodu mətn daxilində verdik. Çünki frazafövqi vahidin paralelizminin yaranma səbəblərini, işlənməsinin zəruriliyinin mojariallığını qabartmaq üçün onu mütləq konsituasiya daxilində verməliyik.

Elə verilmiş mətni başlayan ilk komponentlərin özləri də sintaktik paralelizm nümunəsidir. Özü də ortaq ("T") temalı paralelizmdir:

«Bir gün Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı. Şami günligi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipəg xalicəsi döşənmişdi».

Daha sonra, semantik məzmunun formalaşmasında komponentdaxili sintaktik paralelizm nümunəsi hegemonluğu əlinə alır:

"Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerə ağ otağ, bir qızıl otağ, bir yerə qara otağ qurdırmışdı".

Belə bir münbit şərait yarandıqdan sonra mətnin məzmununun ağırlıq mərkəzi sayılacaq frazafövqi vahidin paralelizmi gəlir və həmin "sintaktik bütöv - frazafövqi vahid"li ifadə vasitəçiləri olan bu komponentlərin ikiqat abstraksiya dərəcəli olması da göz önündədir. Göz önünə həm nağılcı, həm də onun personajları gətirilməklə ("demişdi" kvantorunun fəallığı ilə "səthi minimal dioloji vahid" (kursivlər bizimdir) yaradılmışdı.

"Küman ki, oğlu-qızı yoq, qara otağa qondurın, qara keçə altına döşən, qara qoyun yəxnisindən öginə götürün. Yersə, yesün, yeməzsə, tursun-getsün", - demişdi. "Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurın. Oğlu-qızı olmıyanı allah-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarz, bəllü, bilsün" - demiş idi.

Daha sonra, "bələdqi cümlə"nin fəallığı ilə daha bir frazafövqi vahid növü "şe"r - frazafövqi vahid" tipi reallaşır. Maraqlıdır ki, həmin kvantorun ifadə vasitəsi də "silsilə paralelizm"dir:

Dirsə xan deyirlərdi, bir bəgün oğlu-qızı yoxdı. Soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış:

*Salqum-salqum tan yelləri əsdigində,
Saqallu boz ac turğay sayradıqda,*

*Saqalı uzun tat əri banladıqda,
Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda,
Aqlı, qaralı seçən çağda,
Köksü gözəl qaya taqlara gün dəgəndə,
Bəg yigitlər cılasınlar bir-birinə qoyulan çağda".*

Biz təsadüfi olaraq aradığımız ordinal əmsalı mətnin "semantik özəyi" adlandırmadıq. Belə ki, onun kənar xətlərinin qapanmasında iştirakı bizi bunu deməyə vadar edir. Özü də belə bir durum frazafövqi vahidin paralelizminin daha bir növünün də yaradıcısı kimi çıxış etməsi ilə ("semantik - simmetrik paralelizm" kimi) aletikdir. Mətnin birinci qütbündə "...Kimün ki oğlu-qızı yoq, qara otağa qondurın, qara keçə altına döşən, qara qoyun yəxnisindən öginə götürün...", - sintaktik bütövü durursa, ikinci qütübü isə belə qapanır:

"Bayındır xanın, yigitləri Dirsə xanı qarşuladılar, götürüb qara otağa qondurdular, qara keçə altına döşədilər, qara qoyun yəxnisindən öginə götürdilər. Bayandar xandan buyruğ böylədür, xanım" - dedilər. Dərsə xan aydur: "Bayandar xan bənim nə əksüglüğüm gördü? Qılıcumdanmı gördü, süfrəmdənmi gördü? Bəndən alcaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa qondurdu. Bənim suçum nə oldı kim, qara otağa qondurdu?" - dedi".

"Poliloji ünsür – frazafövqi vahid"lə ikinci qütb daha da aktualdır. Və bir daha "təsdiqləyici kvantervasitəsi ilə, – "Ayıtdılar: "Xanım, bu gün Bayındır xandan buyruq şoylədir kim, oğlu-qızı olmiyanı tənritəla qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, - demişdir" - dedilər" – reallaşır.

"Nitq mə"lumatinin xarici strukturu ilə xarakterizə olunan (giriş, əsas hissə, nəticə) mətn eyni zamanda mürəkkəb daxili strukturla da tə"yin olunur ki, bunda da fikrin əsas dinamikası, kompozisiya quruluşu, söyləm obyektinin müxtəlif səviyyələrinin münasibəti və predikativ münasibətlər daha vacibdir. Kommunikator tərəfindən verilən bu mürəkkəb strukturun təqdimat üsulu xeyli dərəcədə prosesin gedişatını, xüsusiyyətlərini və onun qulaq asanlar tərəfindən qavranılmasının müvəffəqiyyətini şərtləndirir" (Zimnyaya: 1990, 161).

Deməli, mətnin ikinci qütübünün ikiqat qapanma ilə sərhədlənməsi heç də təsadüfi deyildir. O bu zaman Semantik

yükün ağırlığını öz üzərinə götürməklə bu arqument situasiyanın davamlığını qorumaqla növbəti mətnlərin məzmununun istiqamətini də tə"yin etmək məqsədini güdür: kontaminasion sintaktik bütövün gəlişi isə liqandlığı öz öhdəsinə götürür.

Ümumiyyətlə, qapanmadan danışdıqda, belə bir məsələyə də fikir vermək vacib şərtlərdəndir. Yəni mətnlərin açıq qapanmasının özünün də daxili şərtləri və imkanları müxtəlif cəhətli olduğu kimi belə qapanma mütləq keyfiyyət dəyişikliyi ilə mətnin ümumi məzmununda elə böyük rol onayır ki, hətta semantik palitranın rəngarəngliliyi digər mətnlərin kontekst fokusunda öz əhəmiyyətini saxlamaqla yanaşı, onların da yönümünü tə"yin edir. Beləliklə, "təkrarlar, kalamburlar, replikalar, replikalar arasında mütənasib əlaqələr və s. - bütün bunlar qəhrəmanların nitqinin qeyri-adi, xüsusi ahəngini yaradır" (Odinuov; 1971, 184).

Bununla da istifadə olunan referensial xüsusiyyətlərin təhlili hər kəlmənin ünsiyyət statusunun tə"yin olunmasına köməklik göstərir.

Dərsə xan yerindən uru turdu. Aydır: "Qalqubanı, yigitlərim, erün üzədən uru turun! Bu qara eyib bana ya bəndəndür, ya xatundandır" - dedi.

Dirsə xan evinə gəldi. Çağırıb xatunına soylar, görəlim, xanım, nə soylar.

Soylama.

Aydır:

Bərü gəlgil, başum bəxti, evüm təxti!

Evdən çıxub yürüyəndə səlvi boylum!

Topuğında sarmaşanda qara saçlum!

Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!

Qoşa badam sığmayan tar ağızlum!

Güz almasına bənzər al yanaqlım!

Qavunım, verəgim, döləgim!

Görürmüsin nələr oldı? Qalqubanı xan Bayındır yerindən turmuş, bir yerə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə qara otağ dikişmiş. "Oğullıları ağ otağa, qızluyı qızıl otağa, oğlu-qızı olmiyanı qara otağa qondurın, qara keçə altına döşən, qara qoyun yəxnisindən öginə götürün; yersə-yesün, yeməzsə, tursun-get-

sün. Anun kim oğlu-qızı olmya, tənri-təala anı qarğayıbdur, biz dəxi qarğarız" - demiş.

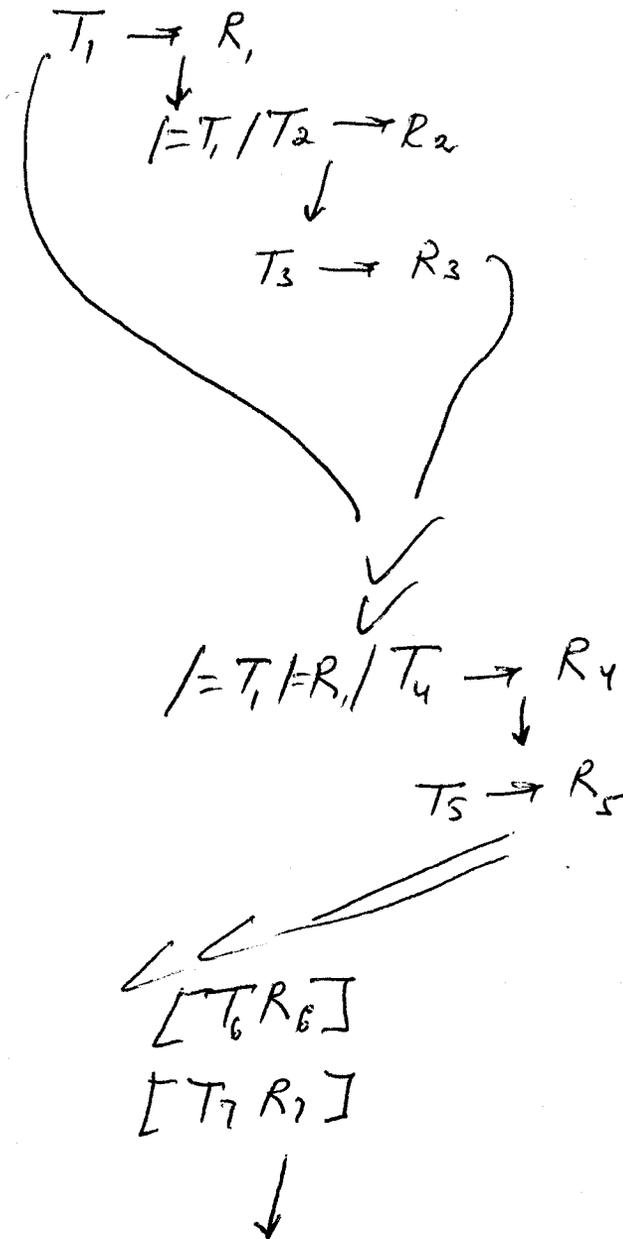
Gəlübəni qarşuladılar, qara otağa qondurdılar, qara keçə altuma döşədilər, qara qoyun yəxnisindən ögimə götürdilər. "Oğlu-qızı olmyanı tənri-təala qarğayıbdur, biz dəxi qarğarız, bəllü, bilgil" - dedilər. "Səndənmidir, bəndənmidir, tənri-təala bizə bir yetman oğul verməz, nədəndir?" - dedi. Soyladı... (Həmin əsər. səh. 34-55).

Verilmiş mətnə kontomision sintaktik bütöv aşağıdakıdır:

"Dərsə xan yerindən uru turdu. Aydır: "Qalqubanı, yigitlə-rüm, yerün üzdən uru turun! Bu qara eyib bana bəndəndür, ya xatundandır" - dedi.

Dirse xan evinə gəldi. Çağırıb xatunına soylar, görəlim, xanım, nə soylar".

Yuxarıda dediklərimizə bir daha aydınlıq gətirmək məqsədi ilə hər iki mətnin struktural quruluşu da aşkarlamalıdır:



↓

$T_8 \rightarrow R_8$

$T_9 \rightarrow R_9$

$T_{10} \rightarrow R_{10}$

$T_{11} \rightarrow R_{11}$

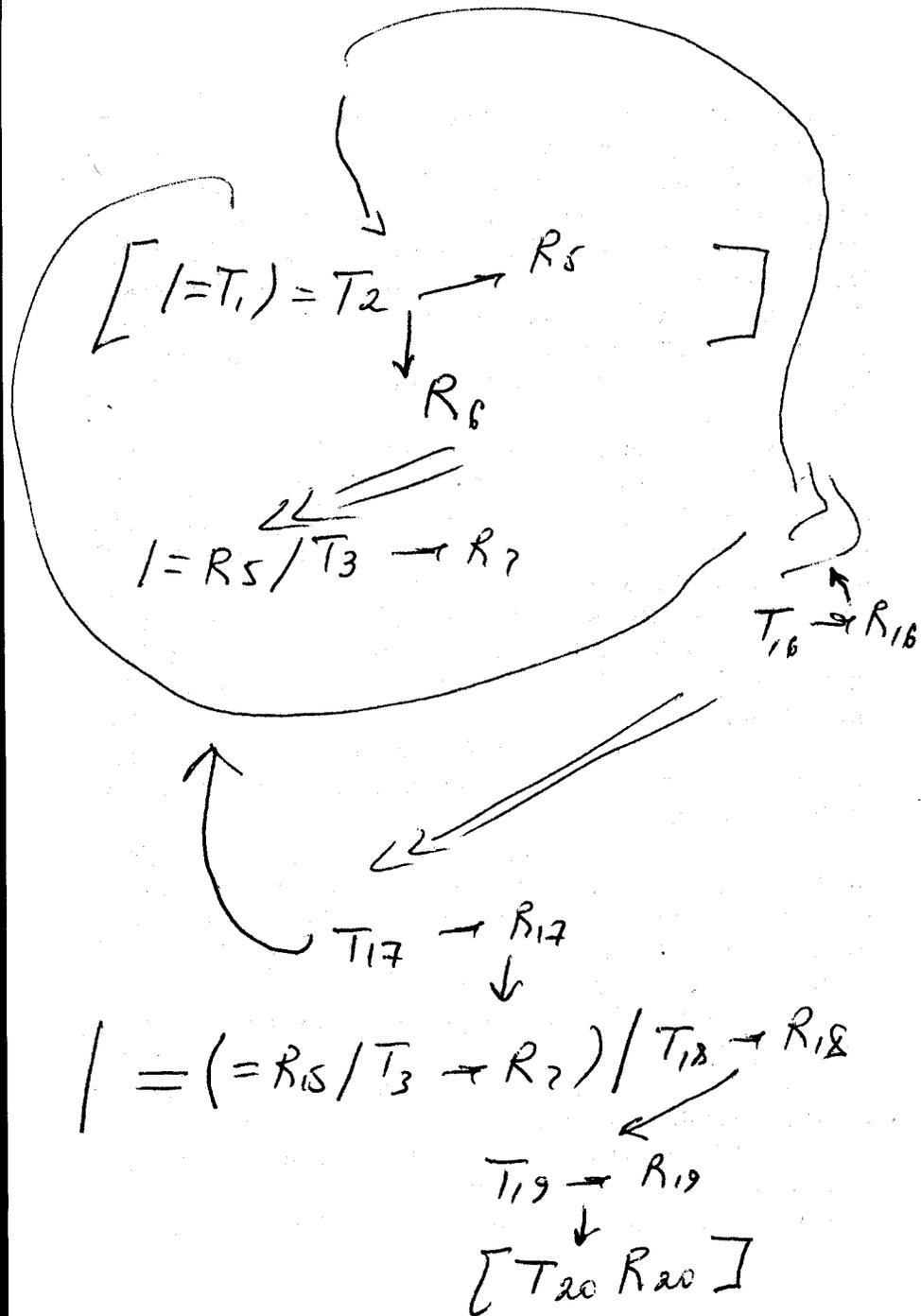
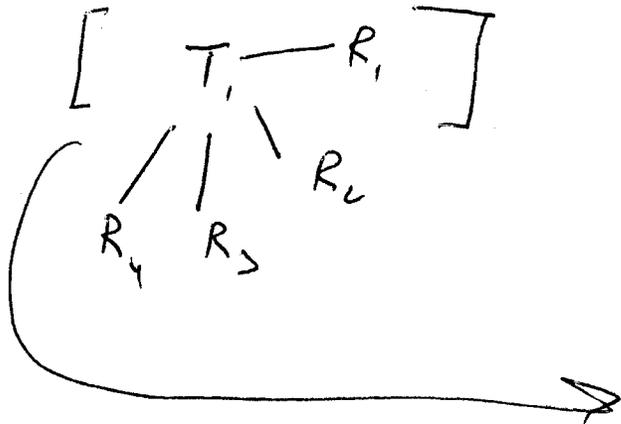
$T_{12} \rightarrow R_{12}$

$T_{13} \rightarrow R_{13}$

$T_{14} \rightarrow R_{14}$

$T_{15} \rightarrow R_{15}$

↓



Deyilənlərə belə bir fikri tutar vermək istəyirik ki, Oğuz dastanlarındakı maraqlı və rəngarəng süjetlər, canlı həyat müşahidəsindən doğan motivlər, şe"r və nəsr parçalarının əlaqəli, harmonik düzümü, onlarca parlaq və orijinal linqvopoetik vasitələr, nağıl və dastanlarımıza, orta əsr yazılı ədəbiyyatının sanballı nümunələrinə dərinləndirən sirayət etmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" lakonik olduğu qədər də monumentaldır; artıq sözdən, xaric səsdən uzaqdır, öz quruluşun siqləti ilə torpağın dərinliyinə işləyən, öz dadı-duzu, şirinliyi ilə xalqın zəngin idrak və təxəyyülünün məhsulu olan möhtəşəm bir abidədir (Əlizadə: 1999).

Zaman-məkan keçidinə söykənən (yə"ni olmuş hadisənin olduğu kimi təkrarən söylənməsi artıq baş vermiş, qurtarmış, nəticəsi göz qabağında olmuş məqam bələdçisi tipli hadisə nəzərdə tutulur, yuxarıda söhbəti gedən eyni məzmunun təkrarən söylənməsi ilə növbəti mətnin də tranzitiv şəkildə qapanması, pillələnməsi həm mətdaxili vahidin yaradıcısı kimi çıxış edir, həm də daha bir konkret çərçivəli mətnin yaradıcısına çevrilir. Mətdaxili vahid - periodun formalaşmasında keçmiş zaman forması "-miş -miş" şühudi zaman formasının şəkildəsi eyni zamanda frazafövqi vahidin daha bir abstraksiya dərəcəsini də aşkarlayır ki, "təsviri-reportaj frazafövqi vahidin" mə"na növü kimi:

"Görürmüsin nələr oldu? Qalqubanı xan Bayındır yerindən turmuş, bir yerə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə qara otağ dikdirmiş. "Oğulları ağ otağa, qızlıyı qızıl otağa, oğlı-qızı olmayı qara otağa qondurmuş, qara keçə altına döşən, qara qoyun yəxnisindən öginə götürmüş; yersə-yesün, yeməzsə, tursun-getsün. Anun kim oğlı-qızı olmağa, tənri-təala anı qarğayıbdur, biz dəxi qarğarız" - demiş" və s.

Yuxarıdakı sitata bir daha üz tutaraq, - "...şe"r və nəsr parçalarının əlaqəli... artıq sözdən... xaric səsdən uzaqdır", - kimi, hər bir kəlmənin daha böyük mə"na kəsb etdiyini aydınlaşdırmaqdan ötrü verilmiş situasiyanı - kinin, qəzəbin, e"tirazın təzahürolunma planına ötəri də olsa nəzər salmaq kifayətdir:

"Soylama.

Aydır:

*Bərü gəlgil, başum bəxti, evüm təxti!
Evdən çıxub yürüyəndə səlvi boylum!
Topuğında sarmaşanda qara saçlum!
Qurulu ayay bənzər çatma qaşlum!
Qoşa badam sığmayan tar ağızlum!
Güz almasına bənzər al yanaqlım!
Qavunım, verəgim, döləgim!"*

Burada söz-cümlə "Soylama" bələdçi xarakteri ilə mətdə tranzitivlik yaradan keçidin kontur xəttidir. Və daha bir söz-cümlə vasitəsi ilə ox işarəsini xatırladan "diskretiv - frazafövqi vahid" səviyyəsinə yüksəlir, istiqaməti isə mə"lumdur: ortaq temalı sintaktik paralelizmə (şe"rin nəslə, nəsrin şe"rlə əvəzlənməsinin frazafövqi vahid kimi təzahüründən müvafiq məqamda danışılacaq). Ümumiyyətlə, nitqin daha bəlağətli, ahəngli olması, fikrin daha dəqiqliklə çatdırılması üçün paralelizmin (istər sintaktik, istərsə də semantik) ən gözəl üslubu - semantik-sintaktik vasitə olması qədim zamanlardan nitkin praktikasında sınaqdan çıxmış qənaətinə gəlmək üçün indi bizim əlimizdə real faktların olması şəksizdir. Dastanın dilində paralel birləşmələrin gəlişi hər biri məqam-mövqe xidmətçisinə çevrilərək müxtəlif struktur quruluşu ilə də bir-birinə bənzəyir. Məsələn:

Oğuz bəgləri gəlib, oğlan üstinə yığnaq oldılar, təhsin dedilər. "Dədəm Qorqud gəlsün, bu oğlana ad qosun: biləsinçə alub, babasına varsun. Babasından oğlana bəglik istəsün, təxt alı versün" - dedilər.

Çağırıldı. Dədəm Qorqud gəlür oldu. Oğlanı alub babasına vardı. Dədə Qorqud oğlanın babasına soylamış, görəlmiş, xanım, nə soylamış.

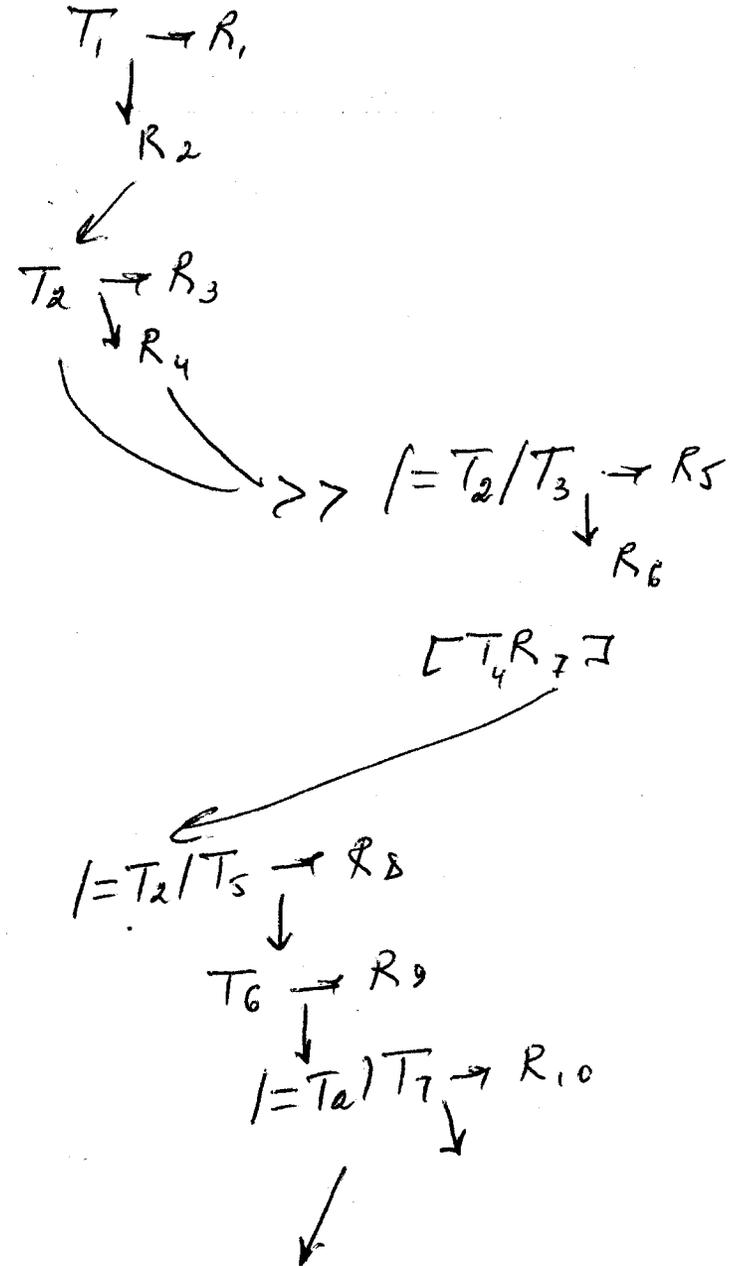
Aydır:

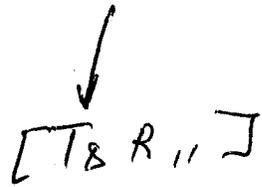
*Hey Dirsə xan! Oğlana bəglik vergil,
Təxt vergil, - ərđəmlidir!
Boynı uzun bədəvi at vergil,
Binər olsun, hünərlidir!
Ağ ayıldan tümən qoyun vergil, -*

*Bu oğlana şişlig olsun, ərđəmlidir!
 Qaytabandan qızıl dəvə vergil bu oğlana,
 Yüklət olsun, hünərlidir!
 Altun başlu ban ev vergil bu oğlana,
 Kölgə olsun, ərđəmlidir!
 Çigin quşlı cübbə ton vergil bu oğlana,
 Geyər olsun, hünərlidir!*

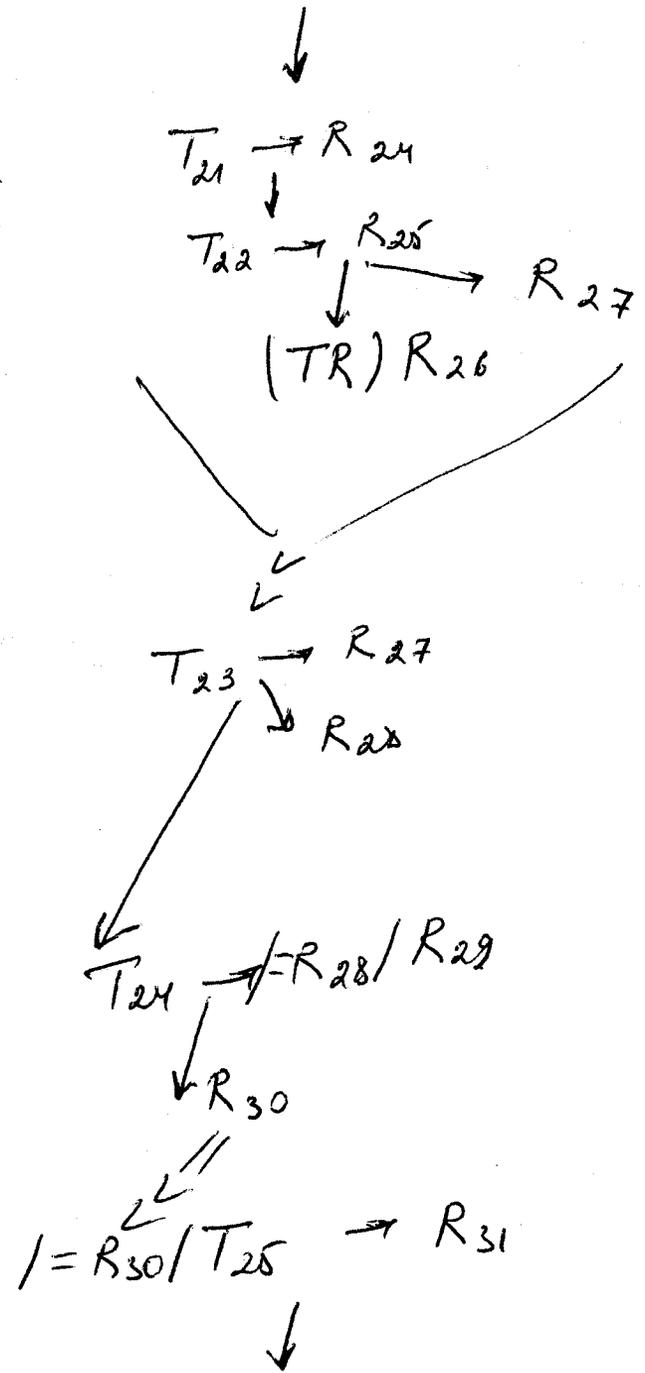
Bayandar xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş sənin oğlın, adı Buğac olsun. Adını bən verdüm, yaşını allah versün, - dedi.

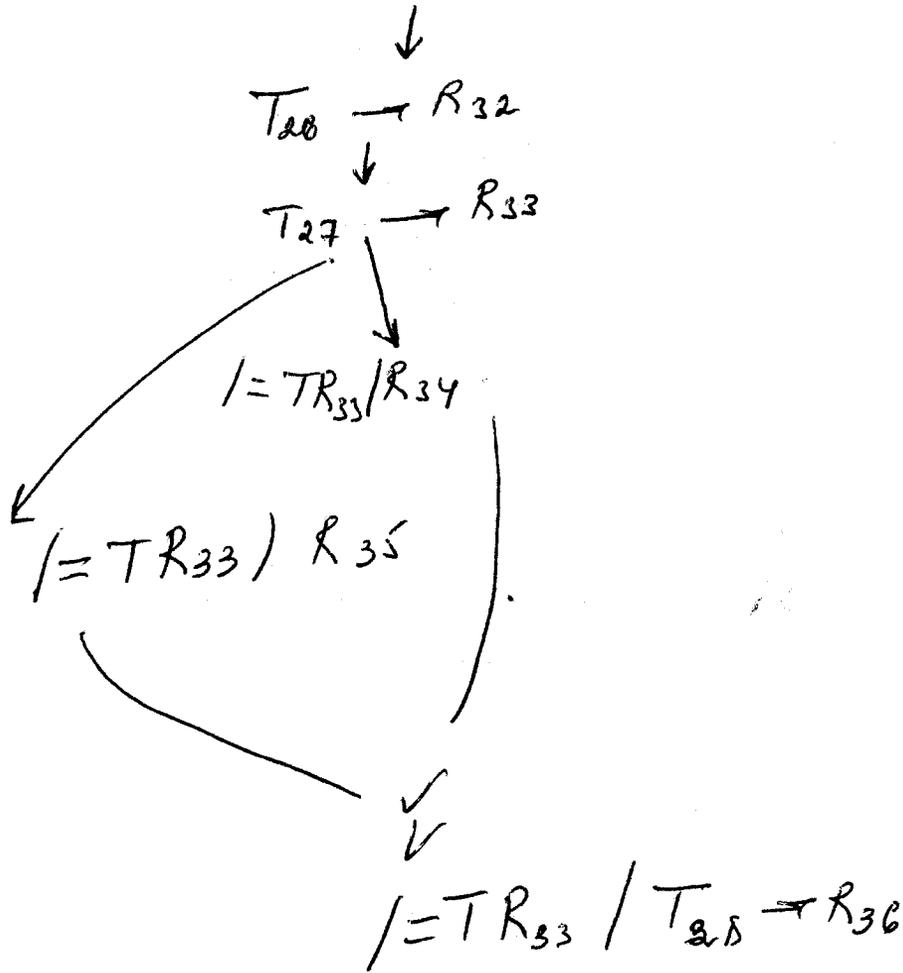
Dərsə xan oğlana bəglik verdi, xətt verdi. Oğlan xəttə çıxdı, babasının qırq yigidin anmaz oldu. Ol qırq yigit həsəd eylədilər. Bir-birinə söylədilər: "Gəlün, oğlanı babasına quvlıyalum. Ola kim, öldürə, genə bizim izzətimiz-hörmətimiz olun, babası yanında xoş ola, artıq ola", - dedilər (Həmin əsər. səh. 36) struktura fikir verək:





- T₉ → R₁₂
- T₁₀ → R₁₃
- T₁₁ → R₁₄
- T₁₂ → R₁₅
- T₁₃ → R₁₆
- T₁₄ → R₁₇
- T₁₅ → R₁₈
- T₁₆ → R₁₉
- T₁₇ → R₂₀
- T₁₈ → R₂₁
- T₁₉ → R₂₂
- T₂₀ → R₂₃





Hər hansı bir dil alqoritminin informasiyanın verilmə prosesinə qoşulması, xüsusilə də poetik mətnlərdə konkret bir həyəcanlanma ilə müşayət olunması hər hansı bir emosional fakt qarşısında qalması ilə əlaqədardır, bu frazafövqi vahidin paralelizm tipinin quruluşunda reallaşdıqda onun ümumi informasiya blokuna daxil olması ilə də əlavə bir ekspressivlik nöqtəyi-nəzərindən informasiya sıxlığı yaradaraq özünün bu və ya digər baxımdan müxtəlif tipli deformasiya əmsalına çevrilməsinə gətirib çıxardır.

Mətnin ümumi semantikasındakı "həyəcanlanma"nın verilməsində də ən çox mümkün olan hal, son imkan məhz bu vahidin (frazafövqi vahidin) müxtəlif tipləri ilə dalbadal eyni temple sadalanması sayəsində yaradılan paralelizmin vasitəsilədir. Şəksizdir ki, bu mütləq özünəməxsus maraqlı bir konstruksiyanın formalaşması ilə başa gələcəkdir ki, həmin semantik özək öz-özlüyündə şərti olaraq (hər bir komponentin paralel düzlüyünə baxmayaraq) bir daha paralellik səviyyəsinə yüksəlib üz-üzə dayanmışdır ki, bu da "ikiqat antra – paralelizm" (kursiv bizimdir) adlandırıla bilər.

Əgər bu tipli üzvlənmənin sintaqmlara ayıraraq elə bu baxımdan da üzvləndirmə aparılsa, o zaman aydınlaşar ki, hər bir komponentin yalnız sol sərhədli sintaqmları frazafövqi yüklüdürlər və onlar da digər sintaqmı-sağ sərhəddi çəkə-çəkə paralel düzümü təyin edirlər (əsas semantik yükün ağırlığını öz çiyinləri üzərlərinə götürmək şərti ilə).

Və bir daha xatırlana bilər ki, frazafövqi vahidin tədqiqata cəlb olunub vahidlər cərgəsinə salınması (tamamilə yeni keyfiyyətli abstrakt-konkret vahidi kimi) digər mətn dilçiliyi vahidlərinin də araşdırılmasının dərinliyini təmin etmiş hesabındadır. İndi sadalanan paralelliyin ilk dəfə olaraq dilçilik ədəbiyyatında qeydə alınması da elə bu baxımdandır ki, paralelizmin hərtərəfli tədqiqatı da nümayiş etdirilmiş olur.

"Müəyyən mə"nada mətn komponentləri arasındakı paralel əlaqə tipini daha dərinləki əlaqə tipi kimi səciyyələndirmək olar. Belə ki, paralel əlaqə zamanı subyekt sanki, detal şəklində və hərtərəfli təsvirə mə"ruz qalır. Mə"nasına görə müxtəlif predikatlar sanki resipiyentin dil şüurunda bir-birinin üzərinə

yüklənir. Və beləliklə də, bütöv mənzərə yaradır. Mətn sanki dərininə inkişaf edir. Bu dərəcə inkişafın özü ən ümumi şəkildə, nəhayət e"tibarilə dolayısı ilə olsa da, mətnin progressiyasına xidmət edir (Abdullayev; 1998, 258).

Verilmiş nəticə bu progressiya aksial rəbitənin ekvator xəttinə nəzərən baş verir. Öncə həmin ekvator xəttini aletikliyini nəzərə çaldıraq:

"Aydır:

Hey Dirsə xan! Oğlana bəglik vergil,

Təxt vergil, - ərđəmlidir!

Boynı uzun bədəvi at vergil,

Binər olsun, hünərlidir!

Ağ ayıldan tümən qoyun vergil, -

Bu oğlana şişlik olsun, ərđəmlidir!

Qaytabandan qızıl dəvə vergil bu oğlana,

Yüklət olsun, hünərlidir!

Altun başlu ban ev vergil bu oğlana,

Kölgə olsun, ərđəmlidir!

Çigin quşlu cübbə ton vergil bu oğlana,

Geyər olsun, hünərlidir!"

Bu pozision kodun "diyircəkli period" şəklində onun cüt-cüt silsilə sintaktik paralelliyi kimi mətnin semantik yükünün ağırlığını da öz üzərinə götürərək öz orbiti kənarında digər növlü həmcinsini özünün semantik yayım dairəsinə daxil edərək telepatemin verilməsində aparıcı modulyasiya əmsalına çevrilir. Mətnin həm sağ, həm də sol xəttinin mövqeyi məhz onun semantik-mojariatlığını tələb edir. Fikir verək: mətn birinci qütbdən, – "Çağırıldı. Dədəm Qorqut gəlir oldı. Oğlanı alub babasına vardı. Dədə Qorqut oğlanın babasına soylamış, görəlmiş, xanım, nə soylamı", - apolyativ komponentlərlə bəllənir və ox işarəsini xatırladan konyuksiya vasitəçisinə ("Aydır") ehtiyac duyulur. Əlbəttə, bu prosesin özünün də antisinasiyası "gizli poliloji ünsürün" tələbi ilədir. Bu tələb mətnin simmetrik paralelizm şəkildə qapanmasını reallaşdıraraq elə onu növbəti gizli poliloji ünsür vasitəsi ilə də aşkarlayır:

"Oğuz bəgləri gəlüb, oğlan üstünə yığnaq oldılar, təhsin dedilər. "Dədəm Qorqut gəlsün, bu oğlana ad qoysun: biləsincə

alub, babasına varsun. Babasından oğlana bəglik istəsün, təxt alı versün"-dedilər".

Bir-birinə söylədilər: "Gəlün, oğlanı babasına qovluyalum. Ola kim, öldürə, genə bizim izzətimiz-hörmətimiz olun babası yanında xoş ola, artıq ola" - dedilər".

Ən nəhayət, "frazafövqi vahid-şe"r" tipi ilə təzahür olur həmin semantik yükün ağırlıq mərkəzi öteri də olsa mətndə öz təsdiqini tələb edir, bununla da, o öz növbəsində daha bir mətn daxili vahidin – sintaktik bütövün mojariallığını akpomodasiyalayır": Dirsə xan oğlana bəglik verdi, təxt verdi".

Maraqlıdır ki, elə həmin boydaca bu ştrixlə verilmiş frazafövqi vahidin paralelizmin mühüm məqamı inkişaf etdirilərək ən yüksək səviyyədə çatdırılır. Yə"ni qarşı-qarşıya duran cüt qütblərin semantik-sintaktik dəyərinin komponent-komponent xırdalanması, təhlil olunması ilə nəticələnir. Hətta həm mətnin semantik növünün, həm (daha dəqiq desək, dioloji üzleşmənin)də paralelizmin növünü də tə"yinatlandırmış hesabındadır: "çarpaz silsilə simmetrik paralelizm" (eləcə də "çarpaz dioloji səslənmə" növünü, bu bərədə daha ətraflı müvafiq məqamda danışılacaq). Dediklərimizə aydınlıq gətirmək üçün onu fakt qarşısında qoyaq. Özü də kontekst dairəsini cızaq ki, aranan eloksiya dərəcəsinin mojariallığı da üzde ola bilsin:

... Ol namərdlər dəxi bir yerdə qonmuşlardı. Al şərabin itisindən içərlərdi. Buğac xan çapub yetdi. Ol qırq namərd dəxi bunu gördilər, ayıtdılar: "Gəlün varahm, şol yigidi tutub gətürəlim. İkisini bir yerdə kafərə yetürəlim", - dedilər. Dərsə xan aydır: "Qırq yoldaşım, aman! Təninin birliginə yoxdur güman! Mənüm əlumi şeşin, qolça qopuzum əlümə verin, ol yigidi döndərəyim. Gərək bəni öldürün, gərək dirgörün, qoyu verin! - dedi.

- Əlini şeşdilər, qolça qopuzun əlinə verdilər. Dərsə xan oğlancuğı idüyin bilmədi, qarşu gəldi; soylar, görəlim, xanım, nə soylar. Aydır:

Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, mənüm gedər,
Sənin də içində binədin varsa, yigit, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Ağayıldan tümən qoyun gedərsə, mənüm gedər.

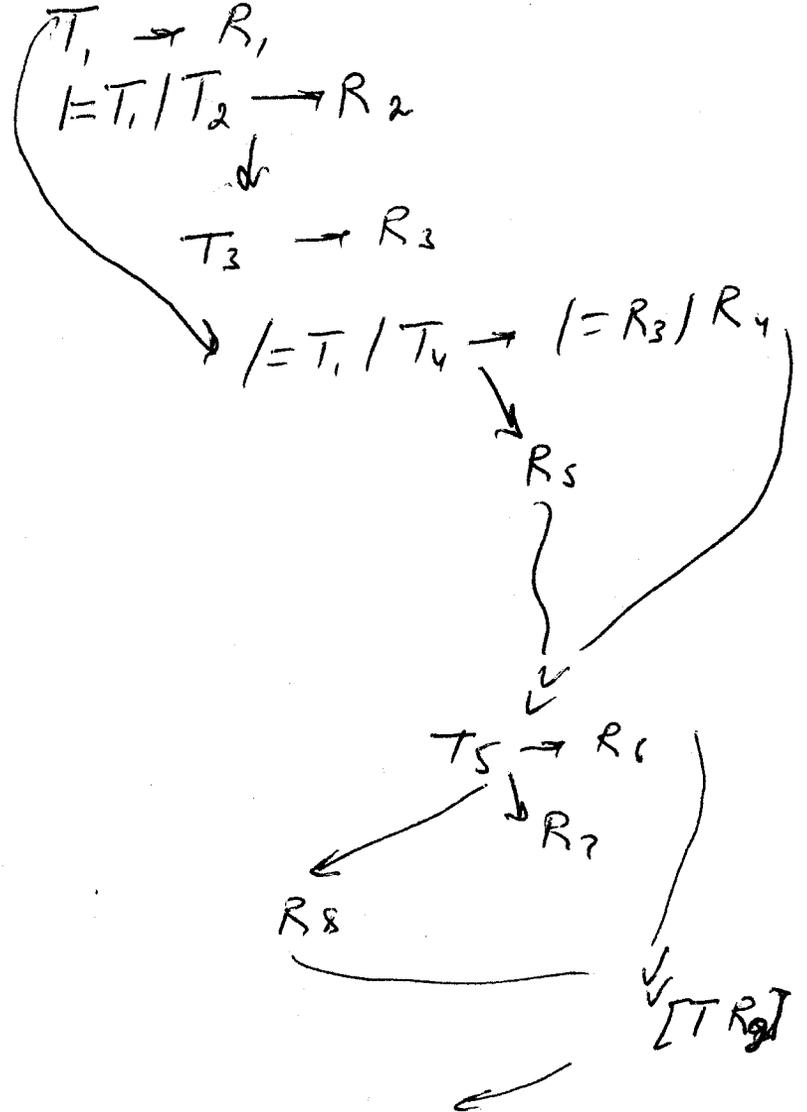
Sənin də içində şişliğin varsa, degil mana,
 Savaşmadın -uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
 Qaytabandan qızıl dəvə gedərsə, mənim gedər,
 Sənin də içində yüklətin varsa, yigit, degil mana.
 Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
 Altun başlu ban ev gedərsə, bənim gedər,
 Sənin də içində odan varsa, yigit, degil mana,
 Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
 Ağ yüzlü, ala gözlü gəlinlər gedərsə, bənim gedər,
 Sənin də içində nişanlın varsa, yigit, degil mana,
 Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
 Ağ saqallu qocalar gedərsə, mənim gedər,
 Sənin də içində ağ saqallu baban varsa, yigit, degil mana,
 Savaşmadın-uruşmadın qurtarayım, döngil gerü!
 Mənim üçün gəldünse, oğlancığımı öldürmüşəm.
 Yigit, sana yazığı yoq, döngil gerü! -dedi.
 Oğlan burada babasına soylamış, görəlmiş, xanım, nə soy-

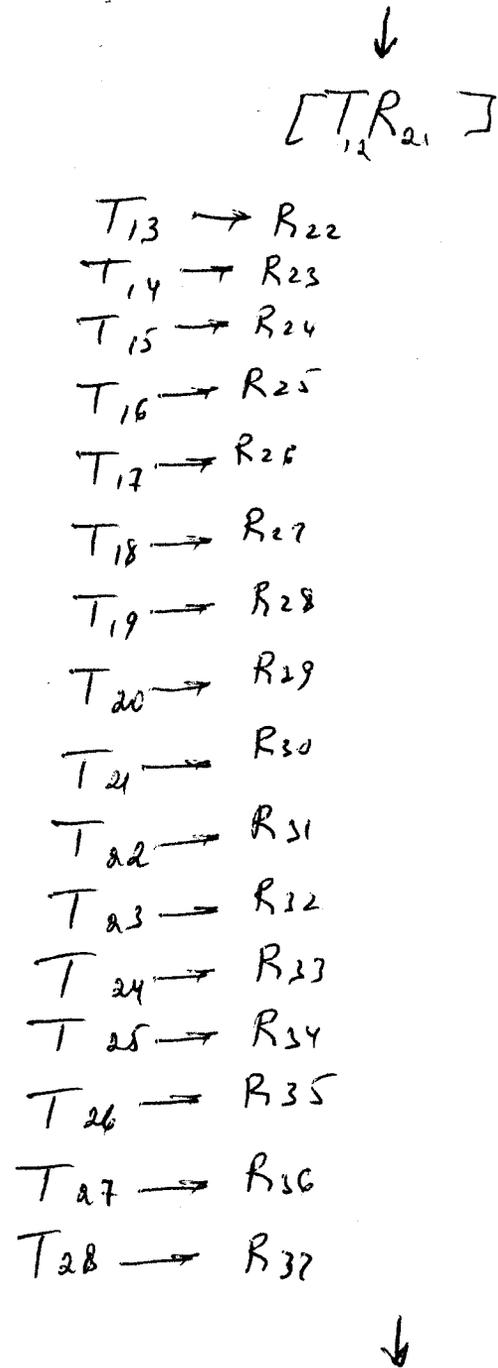
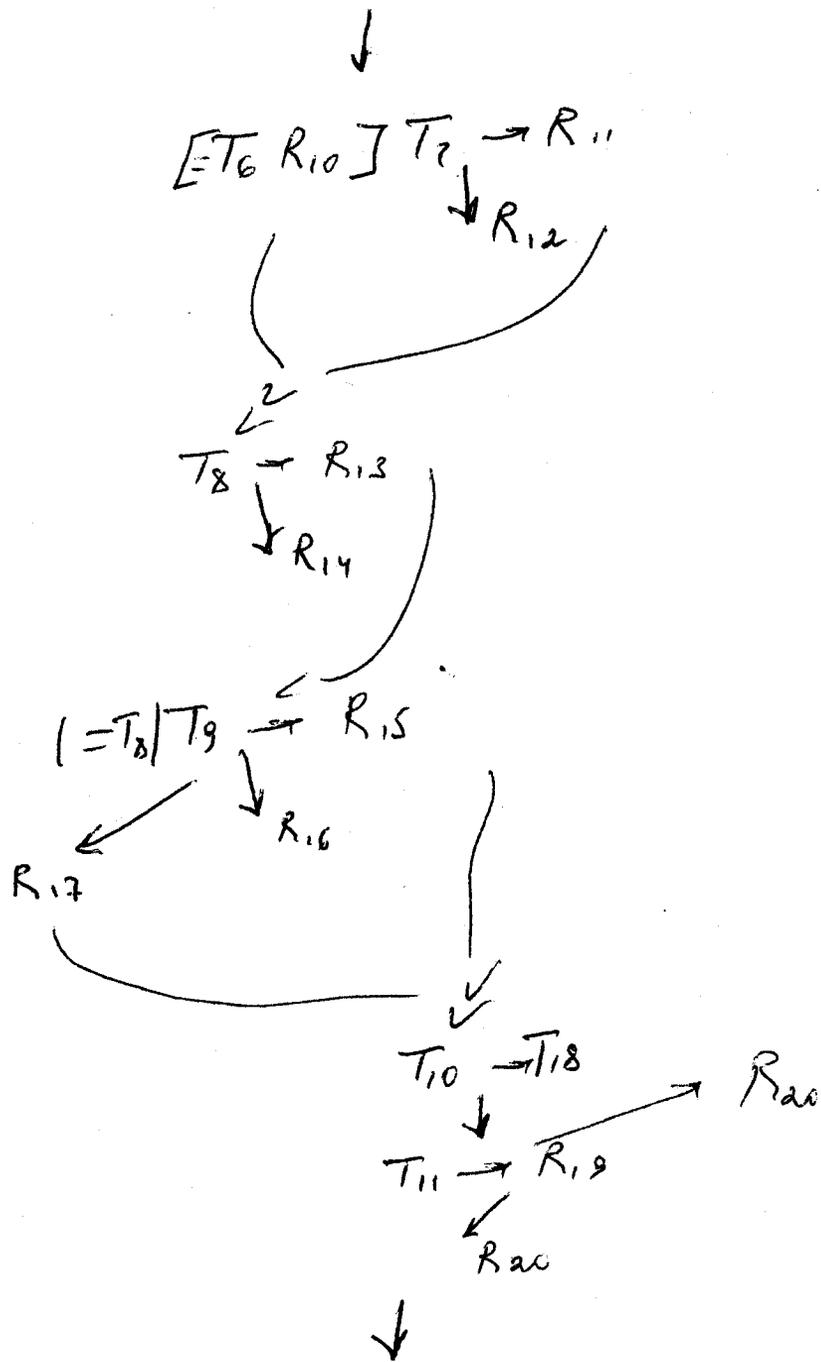
lamış:

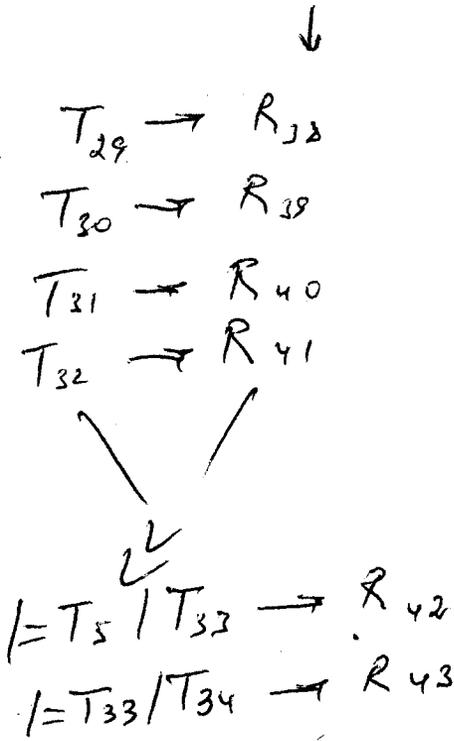
Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, sənin gedər;
 Bənim də içində binədim var,
 Qomağım yoq qırq namərdə!
 Qaytabanda qızıl dəvə sənin gedər,
 Mənim də içində yüklətim var,
 Qomağım yoq qırq namərdə!
 Ağayılta tümən qoyun sənin gedər,
 Mənim də içində şişligim var,
 (Qomağım) yoq qırq namərdə!
 Ağ yüzlü, ala gözlü gəlin sənin gedərsə,
 Mənim dəxi içində nişanlım var,
 Qomağım yoq qırq namərdə!
 Altun başlu ban evlər sənin gedərsə,
 Mənim də içində odam var,
 Qomağım yoq qırq namərdə!
 Ağ saqallu qocalar sənin gedərsə,
 Mənim dəxi içində bir əqli şaşmış,

Biligi yetmiş qoca babam var,
 Qomağım yoq qırq namərdə! - dedi.

Qırq yigidinə dilbənd saldı, əl eylədi. Qırq yigit bədəvi atın oynatdı, oğlanın üzərinə yığnaq oldu (həmin əsər, səh 40-41).







İlk öncə T.Hacıyevin bir fikrinə üz tutaq:

"Mənə elə gəlir ki, vaxtilə bizdə də qorqudçu Ozanlar olub. Sonralar onların nəslı kəsildiyyə üçün "Dədə Qorqud" dastanının el arasında söylənməsi dayanıb. "Dədə Qorqud" başdan-başə şe"rdir, onu sərbəst ifa etmək olmaz. Həm də onun şe"r dili bugünkü heca deyil ki, hansısa bir aşiq əzbərləyib söyləsin. Bir sözlə, "Dədə Qorqud" dastanının xüsusi qorqudçu ifaçısı olmuşdur (Hacıyev: 1999, 3-4).

Bir halda ki, dastanın hər boyunda qopuz xatırlanır sonda kiminsə ad-sanına qəhrəmanlığına həmin boyun ithaf olunmasından söhbət gedirsə, hər boyda (eləcə də boyun söyləndiyi gedişatda) aşiqsayağı üzütma hakim mövqedədirsə, əlbəttə, bu belədir. Mə"lum məsələdir ki, "nağılçı - qorqudçu" qopuzun igidlərə yol yoldaşı olmasını söylədikdə də elə məhz bu elementin olmuş-keçən hadisələrin deyil, qızgım iştirakçısı olduqları hər bir hadisədən sözlərinin qopuzun iştirakı ilə deyirlərsə, sonradan qoşulmuş dastanların hər biri "qorqudçu" dilindən bəyan edilməsi aksiomdur. Elə verilmiş nümunəni əsas götürək: mətnin sağ-sol qapalı çərçivəsini təşkil edən birinci tərəfin semantik yönümündə verilmiş, - "Dərsə xan aydır: "Qırq yoldaşım, aman! Tənrinin birliyinə yoxdur güman! Mənüm əlümi şeşin, qolça qopuzum əlümə verin, ol yigidi döndərəyim. Gərək bəni öldürün, gərək dirgörün, qoyu verin! - dedi.

Əlini şeşdilər, qolça qopuzum əlinə verdilər. Dərsə xan oğlanuğı idüyin bilmədi, qarşu gəldi; soylar, görəlim, xanım, nə soylar; kimi mətndaxili vahid olan periodun gəlişi bir daha təsdiqləyir ki, qopuz heç də indiki mə"nada bizim düşündüyümüz barmaqla sayılacaq qədər olan aşıqların sənət alətləri deyil, hər bir ərənin qılınıcı kimi qopuzu da onun yol yoldaşındır, qılınıcsız keçinmədiyi kimi qopuzsuz da onun güzəranı keçinmir. Daha bir vacib cəhətə fikir versək, o da nəql olunan boyun tranzitiv şəkildə şe"rə keçid hissəsi təşkil edən bələdçi kvantorun ("Aydır") özündən başlamış, aşiqsayağı deyişmənin ikinci tərəfin cavabının verilmə tərzini də dediklərimizi bir daha təsdiq edir ("Oğlan burada babasına soyləmiş görəlim, xanım, nə soyləmiş"). Belə bir deyilmə tərzini nəql edilməsi, nitqləndirilməsi heç də nağılçının ifadə tərzini kimi qeydə alınma-

masıdır. Adi qabaq-qənsərgəlmə üçün məqbul hal sayılmalıdır. O ki qaldı həm qarşılanan "çarpaz deyişmə" müəlliflərinin söylədikləri mətnlərin məzmununun sintaktik-semantik verilmə tərzinə, ilk öncədən, onu qeyd etməliyik ki, hər biri "cüt-cüt silsilə – sintaktik paralelizm"lə ifadə vasitəçisi olan "simmetrik paralelizm" in şahidliyi ustad aşığın sözlərindən çox, o dövrün fikri izahetmə üsulunun antik variantından savayı bir şey deyildir. Dövrün, zamanın tələbi ilə qabil olduqları düşüncə tərzinin təzahürüdür.

Bu paralelizm nümunəsinin özünün çox maraqlı konstruksiya quruluşu var. Birincisi hər iki mətnin özü simmetrik paralelizm nümunəsidir:

"Aydır:

*Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, mənim gedər,
Sənin də içində binədin varsa, yigit, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Ağayıldan tümən qoyun gedərsə, mənim gedər.
Sənin də içində şişligin varsa, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Qaytabandan qızıl dəvə gedərsə, mənim gedər,
Sənin də içində yüklətin varsa, yigit, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü".* və s.

"Oğlan burada babasına soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış:

*Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, sənin gedər;
Bənim də içində binədim var,
Qomağım yoq qırq namərdə!
Qaytabanda qızıl dəvə sənin gedər,
Mənim də içində yüklətim var,
Qomağım yoq qırq namərdə!
Ağayılta tümən qoyun sənin gedər,
Mənim də içində şişligim var,
(Qomağım) yoq qırq namərdə!
Ağ yüzlü, ala gözlü gəlin sənin gedərsə,
Mənim dəxi içində nişanım var,
Qomağım yoq qırq namərdə!
Altun başlu ban evlər sənin gedərsə,*

Mənim də içində odam var,

Qomağım yoq qırq namərdə!". və s.

İndi belə bir eksperiment aparmış olsaq, yə'ni qarşı-qarşıya duran hər iki tərəfin dilindən deyilən məzmunca eyni olan beytlər dalbadal düzülse, hər biri molekuldan atom, atomdan zərəciklər ayrılıb parçalandığı kimi bənd-bənd şe"rə çevrilərək silsilə sintaktik paralelizm "çarpaz sintaktik bütövlər paralelizm"inə çevrilər. Belə keyfiyyət dəyişkənliyin əlaqələndirsek aşağıdakı "sürekli deyişmə" tipi reallaşar:

"Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, mənim gedər,

Sənin də içində binədin varsa, yigit, degil mana.

Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!".

Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, sənin gedər;

Bənim də içində binədim var,

Qomağım yoq qırq namərdə!". və s.

Həm də hər iki simmetrik mətnlərin özlərinin də ifadə vasitəçiləri "diyircəkli perioddur. Bu mə"nada verilmiş paralelizm nümunəsinin "silsilə periodlar"ın simmetrik paralelizmi" də adlandırma bilərik. Dastanda nəsr-nəzm qarşıdurması olmadığına görə frazafövqi vahidin paralelizmi heç də çarpaz deyişmə tipi bu mə"nada yekcins xarakterdə olması əsas şərt sayılmır. İntonasiyanın tonal mövqeyinin səmti, ritmik ahəng və s. bu kimi xüsusiyyətlərin mojarialığı mətnədə tranzitiv şəkildə telepatemin verilməsinə kömək edir:

Gecə yaturkən Qaracıq çoban qara qayğulu vəqəə gördi. Vəqəəsindən sərmərdi uru turdu. Qabangüci, Dəmirgüci - bu iki qardaşı yanına aldı. Ağılın qapusını bərkıtdi. Üç yerdə dəpə kibi taş yığdı, ala qollu sapanın əlinə aldı.

Nagahandan Qaracıq çobanın üzərinə altı yüz kafər qoyuldu. Kafər aydır:

Qaranqu axşam olanda qayğılu çoban!

Qarla yağmur yağanda çaqmaqılu çoban!

Südi, peniri bol qaymaqılu çoban!

Qazan bəgün dünlügi altun ban evlərini biz yıqmışuz. Tölə-tölə şahbaz atlarını biz binmişüz. Qatar-qatar qızıl dəvəsini biz yetmişüz. Qaracıq anasını biz gətürmişüz. Ağır xəzinə, bol aqçasını biz yağmalamışuz. Qaza bənzər qızı-gəlini biz yesir

etmişüz. Qırq yigidlə Qazanın oğlını biz gətürmişiz. Qırq incə bellü qızla Qazanın həlalını biz gətürmişiz. Bərə çoban, irəğindən-yaqınından bərə gəlgil! Baş endirüb bağır basğıl! Biz kafərə salam vergil, öldürmiyəlim! Şöklü Məlikə səni ilətələm. Sana bəglig alı verəlim. Çoban aydır:

Arqırı söyləmə, mərə itüm kafər!

İtüm ilə bir yalaqda yundum içən azğun kafər,

Altun dağı alaca atun nə ögərsən?

Ala başlu keçimcə gəlməz mana!

Başın dağı tulğulğanı nə ögərsən, mərə kafər?

Başındağı borkümçə gəlməz mana!

Altmış tutam köndərini nə ögərsən, mirdar kafər?

Qızılıq dəgənəgimcə gəlməz mana!

Qılincunı nə ögərsən, mərə kafər!

Əgri başlu çokanımca gəlməz mana!

Belündə toqsan oqın nə ögərsən, mərə kafər?

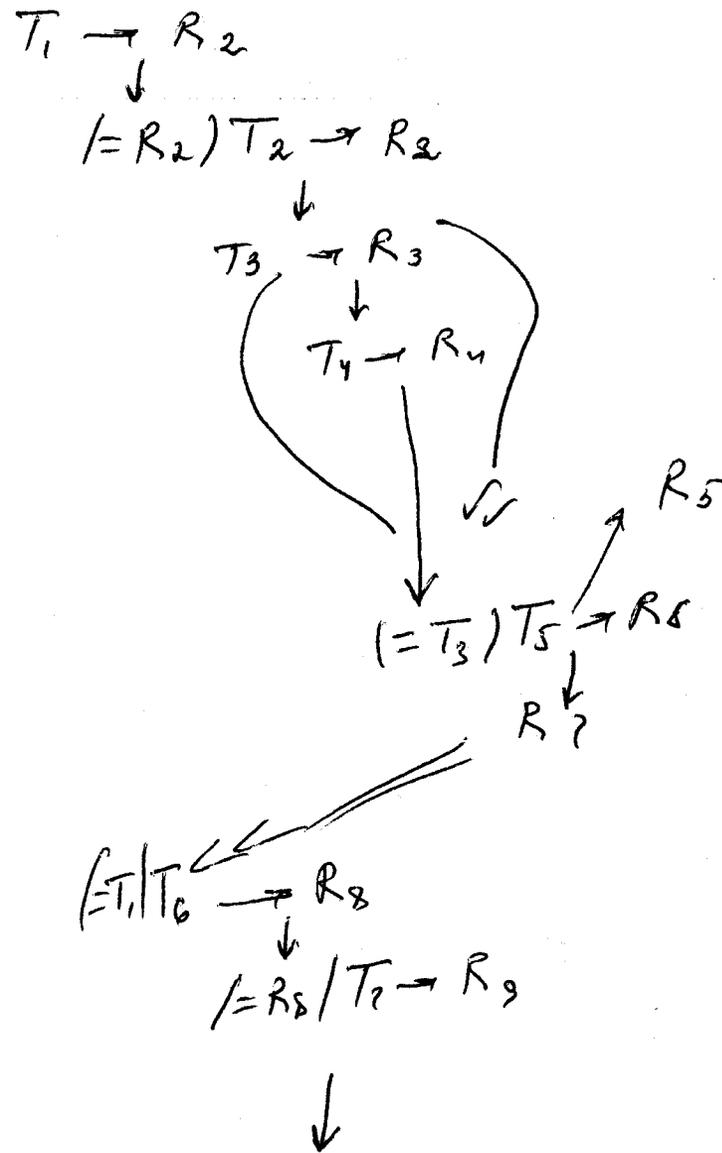
Ala qollı sapanımca gəlməz mana!

İrağından-yaqınından bərə gəlgil!

Yigitlərin zərbini görgil, andən ötgil! - dedi.

Bitəkəllüf kafərlər at dəpdilər, ox səpdilər. Ərənlər əvfəni Qaraçuq çoban sapanın ayasına taş qodı, atdı. Birin atanda ikisin-üçin yıqdı. İkisini atanda üçin-dördün yıqdı. Kafərlərin gözinə qorxu düşdi. Qaracıq çoban kafərin üç yüzünü sapan taşılə yerə biraqdı. iki qardaşı oxa düşdi, şəhid oldı (həmin əsər, səh. 42-43).

Strukturunu isə belə bəllənir:



$$T_8 \rightarrow R_{10}$$

$$T_9 \rightarrow R_{11}$$

$$T_{10} \rightarrow R_{12}$$

$$T_{11} \rightarrow R_{13}$$

$$// = T_{11} // T_{12} \rightarrow R_{14}$$

$$// = T_{11} // T_{13} \rightarrow R_{15}$$

$$// = T_{11} // T_{14} \rightarrow R_{16}$$

$$// = T_{11} // T_{15} \rightarrow R_{17}$$

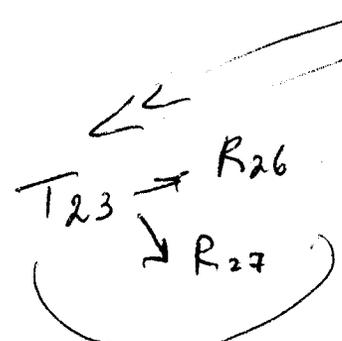
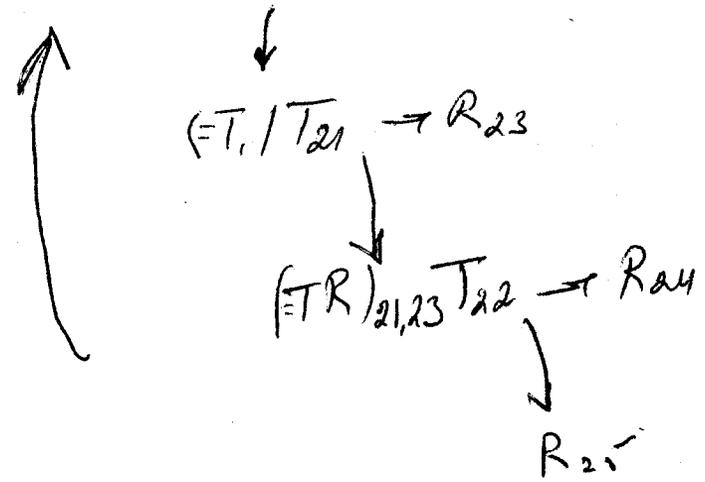
$$// = T_{11} // T_{16} \rightarrow R_{18}$$

$$// = T_{11} // T_{17} \rightarrow R_{19}$$

$$// = T_{11} // T_{18} \rightarrow R_{20}$$

$$// = T_{11} // T_{19} \rightarrow R_{21}$$

$$// = T_1 / T_{20} \rightarrow R_{22}$$



$$[T_{24} R_{28}]$$

$$T_{25} \rightarrow R_{29}$$

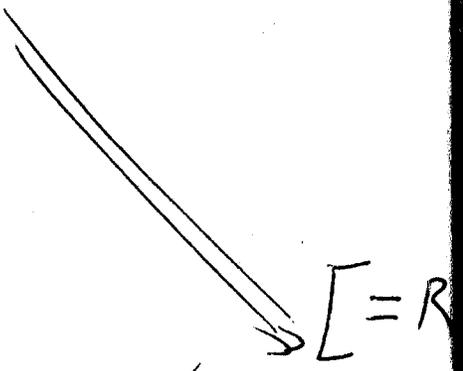
$$T_{26} \rightarrow R_{30}$$

$$T_{27} \rightarrow R_{31}$$





$T_{28} \rightarrow R_{32}$
 $T_{29} \rightarrow R_{33}$
 $T_{20} \rightarrow R_{34}$
 $T_{31} \rightarrow R_{25}$
 $T_{22} \rightarrow R_{36}$
 $T_{23} \rightarrow R_{37}$
 $T_{34} \rightarrow R_{38}$
 $T_{35} \rightarrow R_{39}$
 $T_{36} \rightarrow R_{40}$
 $T_{32} \rightarrow R_{41}$
 $T_{38} \rightarrow R_{42}$



$[= R$

$T_{39} \rightarrow R_{43}$
 $T_{39} \rightarrow R_{44}$

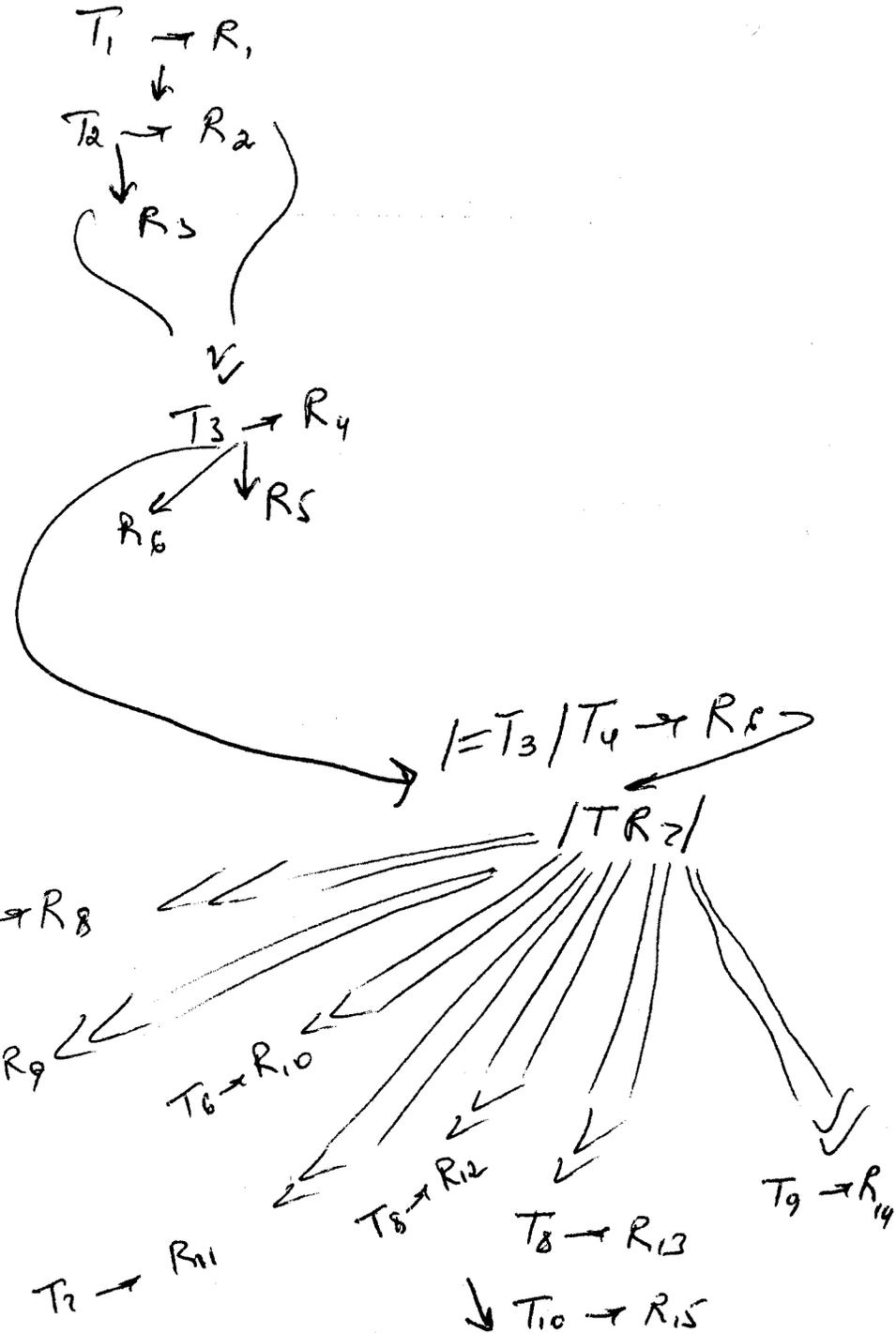
$(=T, | T_{40} \rightarrow R_{45}$
 $T_{40} \rightarrow R_{46}$
 $T_{41} \rightarrow T_{42}$

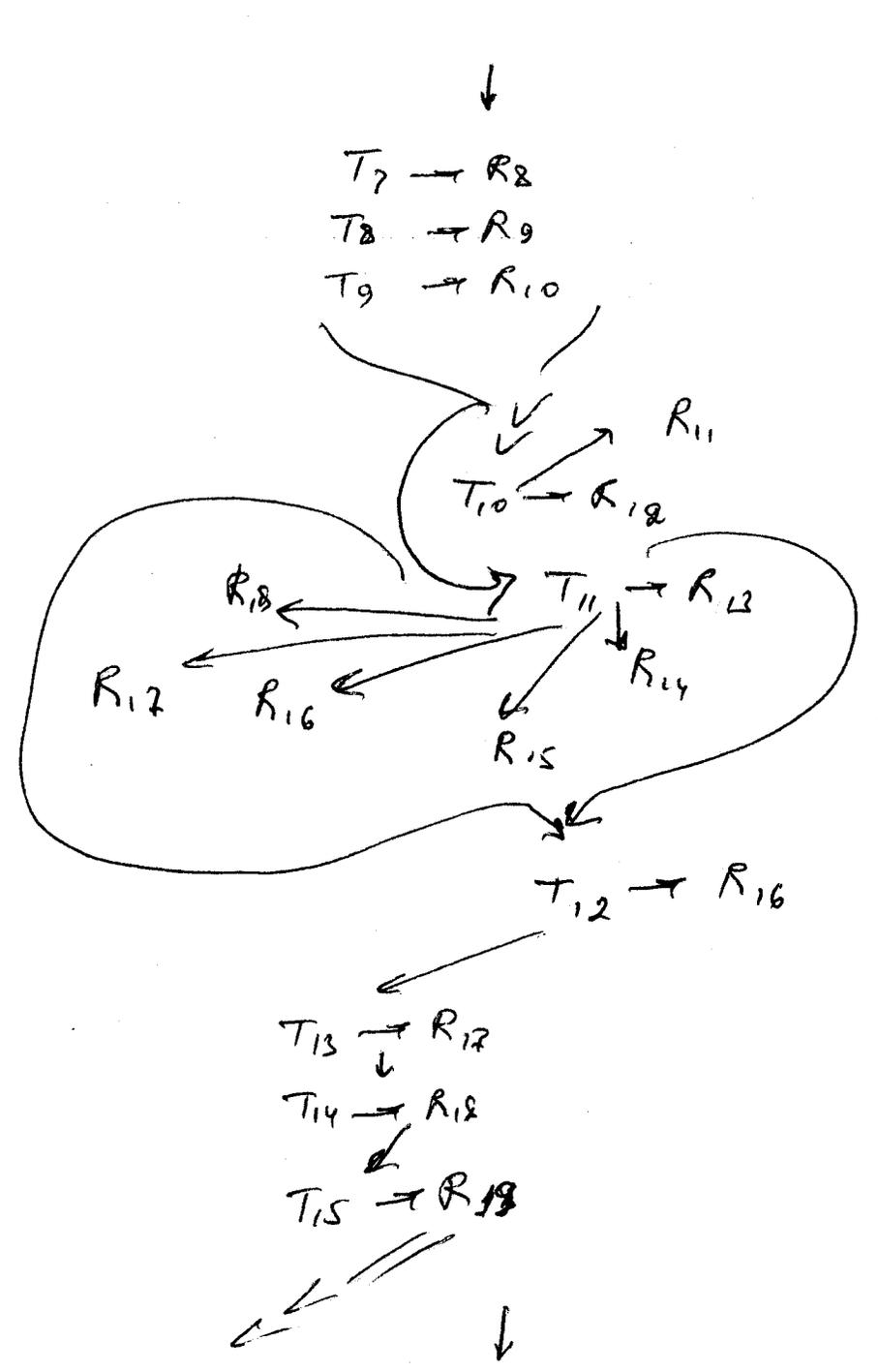
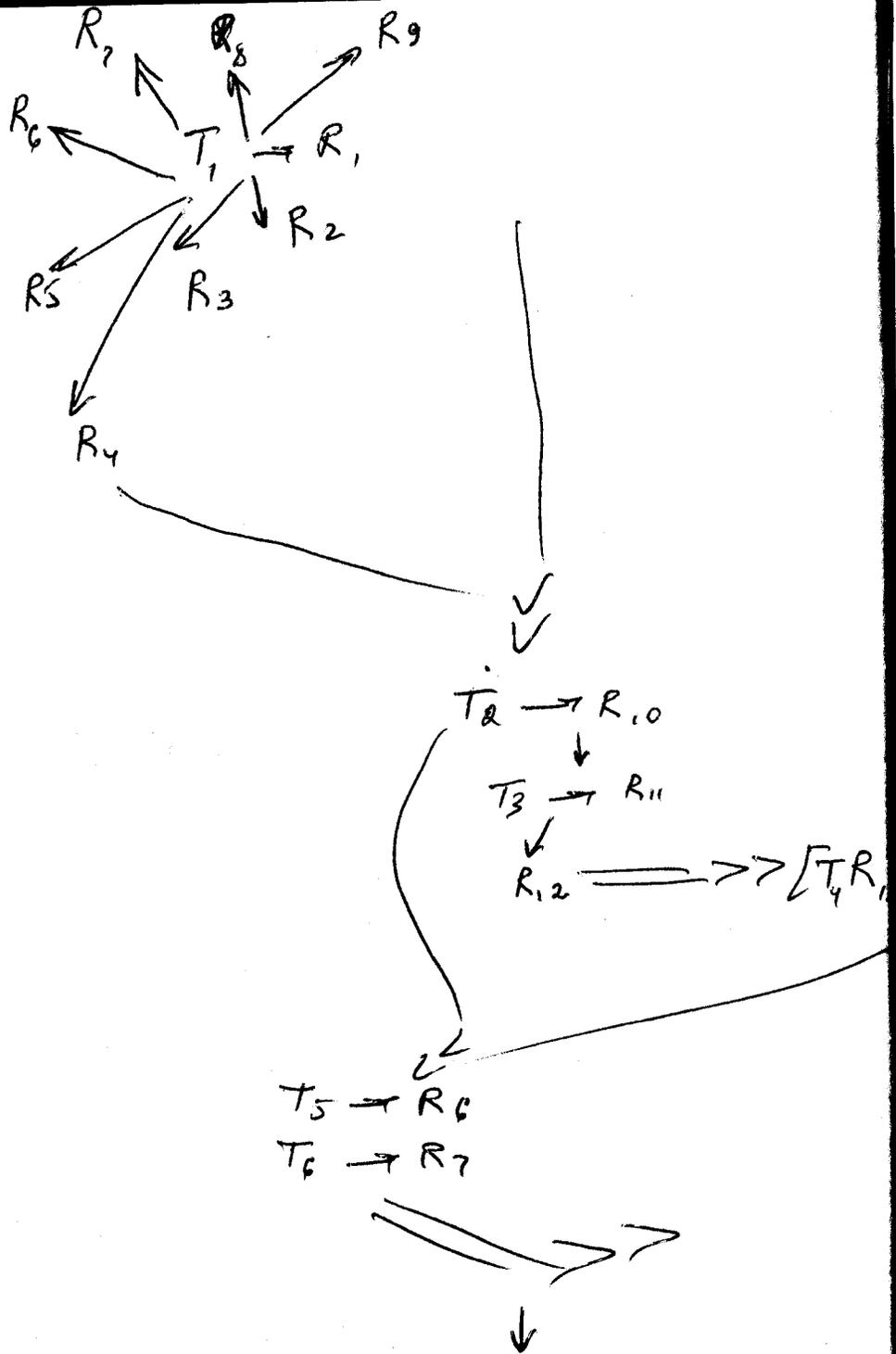


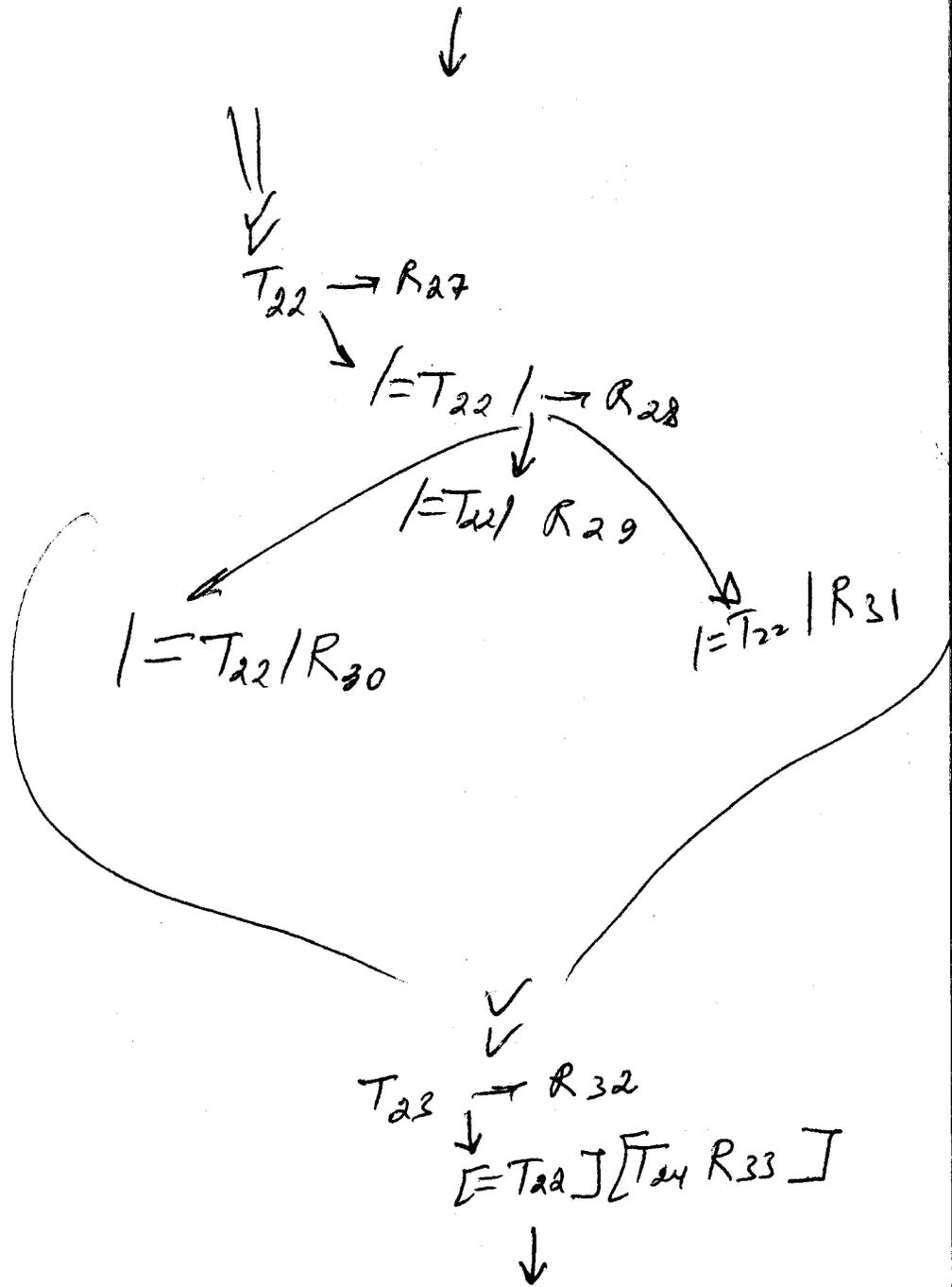
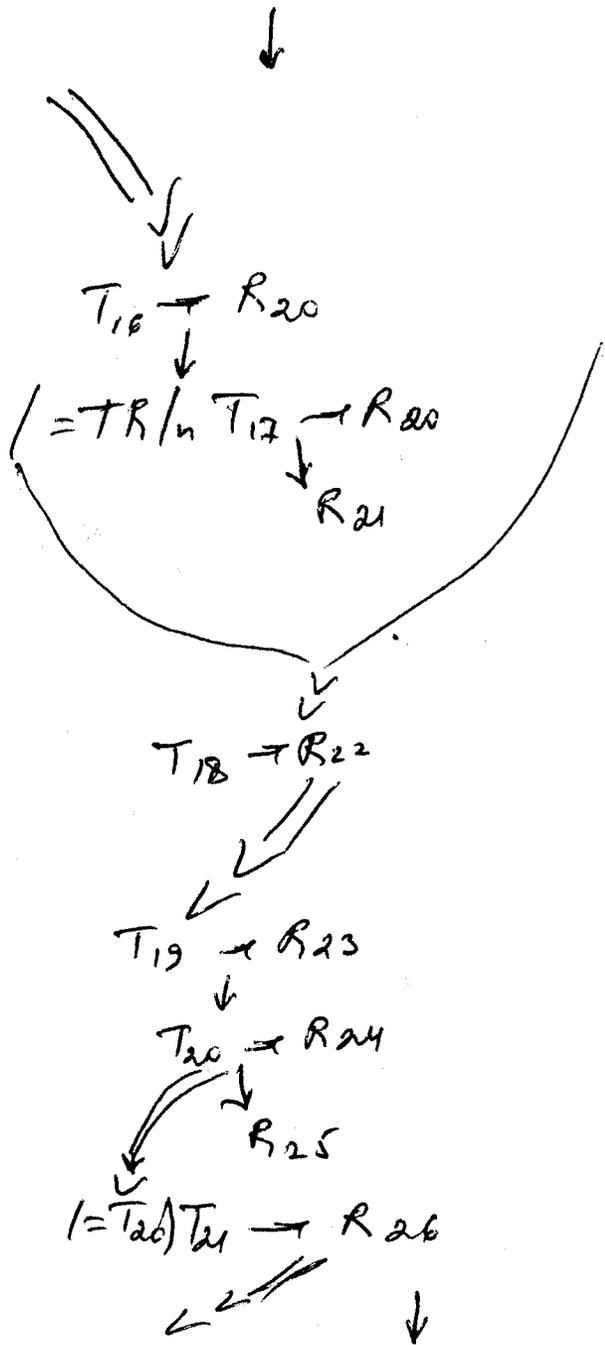
$T_{43} \rightarrow R_{47}$
 $T_{43} \rightarrow R_{49} / T_{44} \rightarrow R_{50}$
 $T_{44} \rightarrow R_{51}$
 R_{52}

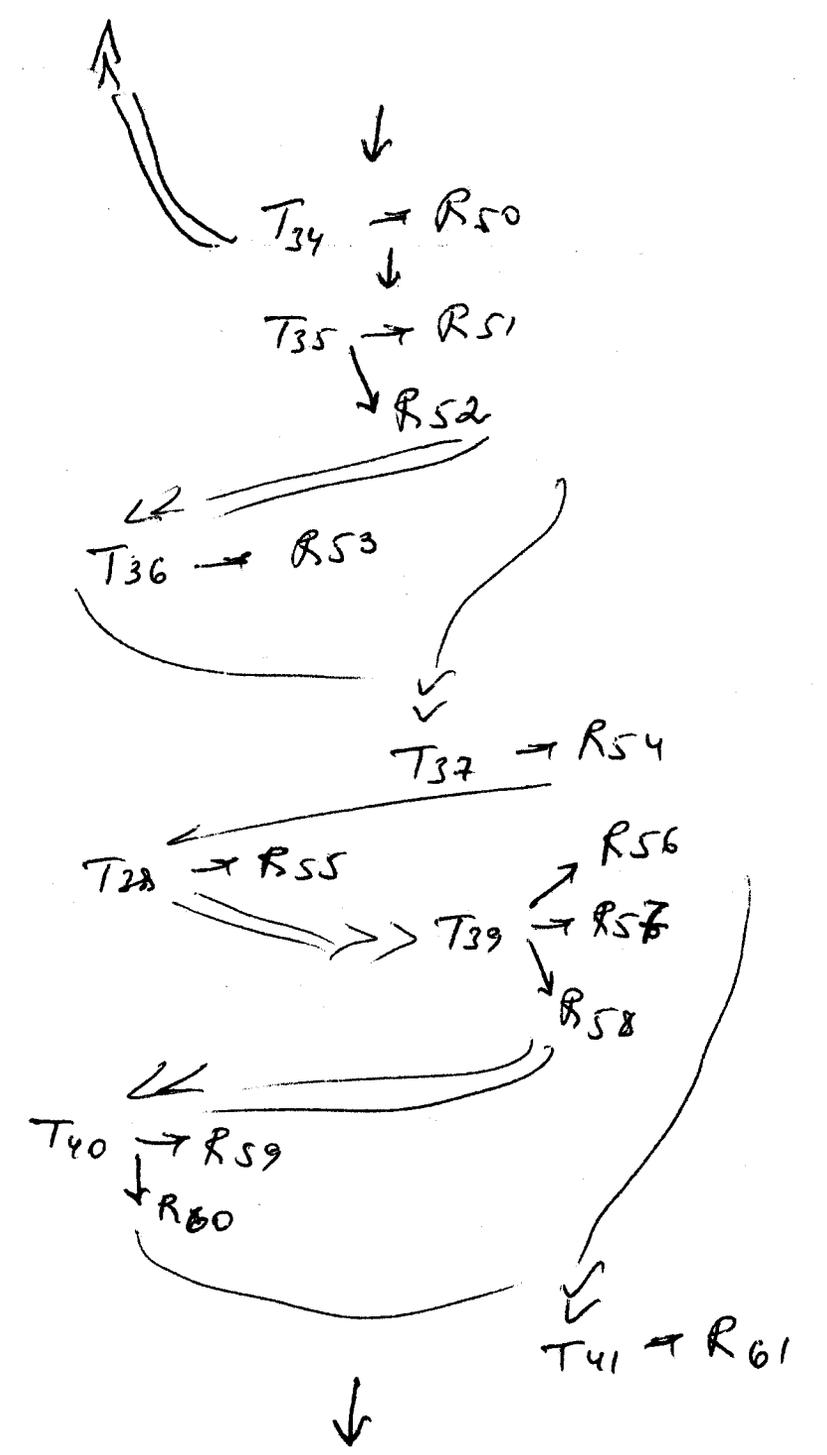
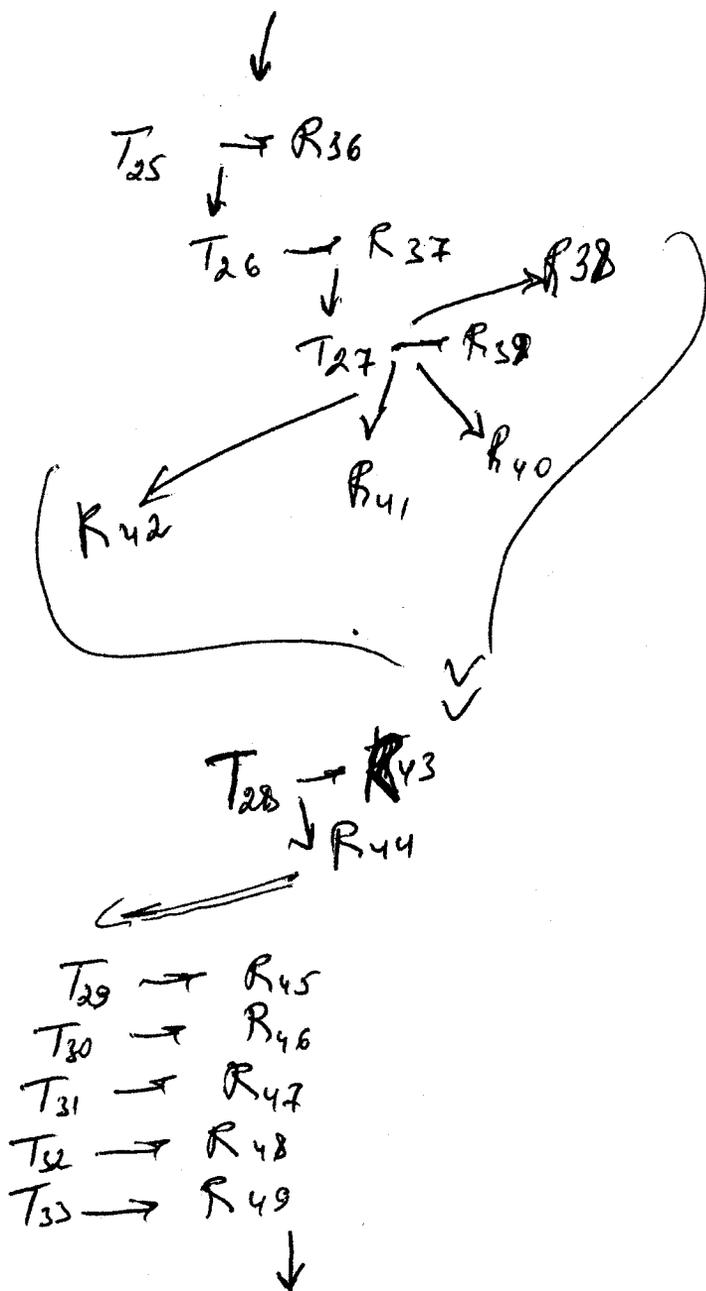
Verilmiş mətndə "daxili kontrastlıq, anlayış və görünümün ekspressivliyi-ümumən hadisələri proseslərin seçmə, səciyyəli əlaqələrini sabitləşdirən vəhdətli mənbəyinin də mühüm psixoloji amillərindən birini təşkil edir" (Abdullayev: 1984, 44). Bunu bir daha təsdiqləmək üçün buradakı mətnin bütün komponentlərinin başdan-başa paralelizmin bir neçə növünün və eləcə də mətndaxili vahidlərin bir-birini çevik şəraitdə izləməsindən görmək kifayətdir. Əvvəl "silsilə - sintaktik paralelizm" şe"rlə, daha sonra, fikir daha da səlistliklə verilərək nəzmə keçir. "Qarşılıqlı mətn" növü kimi qeydiyyatdan keçə biləcək bu eloksiya dərəcəsinin ikinci qarşılıq tərəfi semantik durumundakı tonun daha da yüksəlməsinin psixoloji məqamın zirvəsi kimi yenidən "frazafövqi vahid - şe"r" tipinə keçir, cüt-cüt sıralanan silsilə semantik paralelizmdə birinci tərəfin hər bir komponentinə cavab verilir. Və nəhayət, mətni bitirən son vahid - sintaktik bütövün ifadə vasitəçisi ortaq temalı silsilə paralelizmdir.

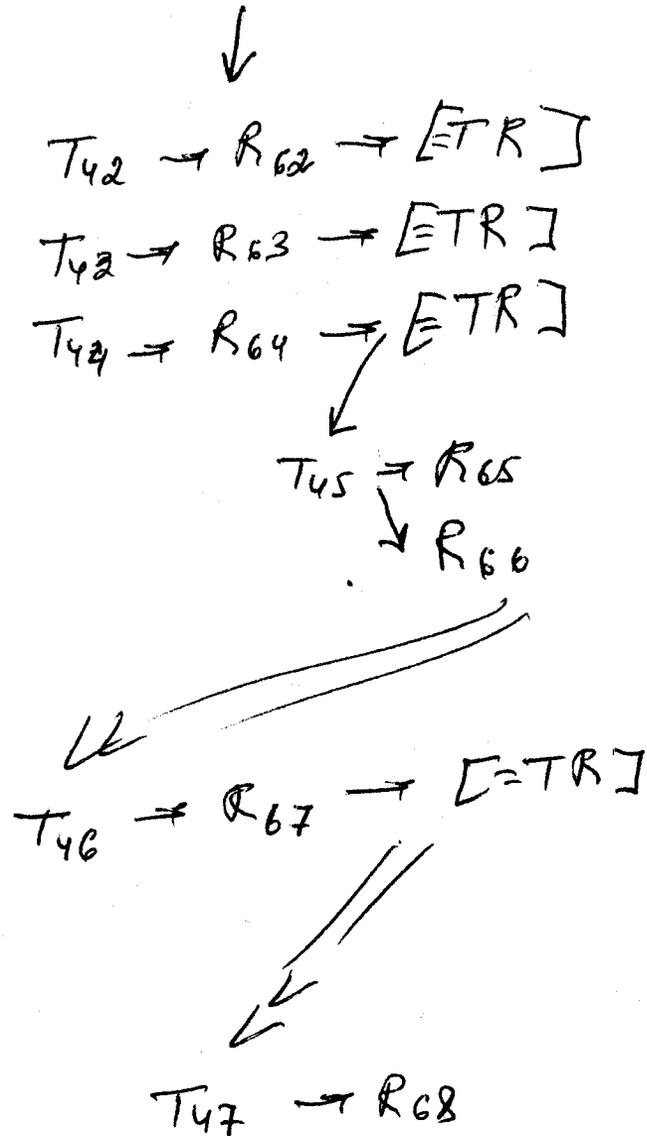
Aydın məsələdir ki, mətnin struktur quruluşu yuxarıda deyilənlərin əyani təsdiqinə çevriləcəkdir.











Aydındır ki, üslubi xəttin mətndə açıq-aydın izlənməsi müəllif tərəfindən tərtib olunsa da, bu və ya digər işarənin formalaşması fikirverilmə istiqamətinin yeni keyfiyyət daşması bə"zən elə ümumi məzmunun semantik axınında avtomatik olaraq reallaşır.

"Düzxətli paralelizmi" - mətnin əsas aparıcı xətlərindən olub, məzmunun açılışının xətti istiqamətdə aparıcı rol oynamaqla, əsas hegemonluğu öz əlində saxlamaqla frazafövqi vahid kimi tanıdıcı kod səviyyəsindədir. Belə ki, elə "neytral paralelizmin" də gəlişi onun qabağa düşməsi ilə bağlıdır (ona görə "neytral", - deyə adlandırırıq ki, frazafövqi vahidin paralelizmindən-abstrakt yüklü vahiddən fərqləndirməkdən ötrü "adi" paralelizm adlandırılması məntiqsiz səslənir. Ona görə də, bu ifadəni münasib sayılır). Həmçinin də mətn daxilində belə bir düzülüş hər hansı bir mə"na örtüyünə bürünüb bu və ya digər mə"na növü kimi paralelizmi başqa komponent və vahidlərdən fərqləndirmiş olur. Özü də bu mə"na çalarları o qədər zəngindir. Bu da yəqin elə paralelizmin "semantik paralelizm" olmasından doğan bir hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Dastanda düzxətli paralelizmin aşkarlaşması faktı silsilə paralelizm ilə onun arasında olan fərqi suksevliyi qırmızı xətt kimi aralarından keçir. Dastanda əksər bu tipli paralelizmlər boyların sonunda qoşulan nəğmələr, dualar və ya mövqe və məqamına görə məzmunun gedişatında istər nəzmlə, istərsə də nəsrə verilir. Belə ki, "... komponentlərin paralel əlaqəsi müəyyən mə"nada staqnasiasına da şərait yaradır (Abdullayev: 1998, 258).

... Dərsə xan burda oğlancığın sağ idüğün yenə bildi.
Xanlar xanı oğlana bəglik verdi, təxt verdi. Dədəm Qorqut boy boyladı, soy soyladı, bu Oğuznaməyi düzdi-qoşdı, böylə dedi:

Anlar dəxi bu dünyaya gəldi, keçdi.

Karvan kibi qondi, köçdi.

Anları dəxi əcəl aldı, yer gizlədi,

Fani dünya yenə qaldı...

Qərə ölüm gəldigəndə keçit versün.

Sağlqla sağmcın, dövlətin həq artursın.

Ol ögdigim yuca tənri dost olubanı mədəd irsün.

Yum verəyin, xanım:

Yerli qara tağların yıqılmasun!

Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün!

Qamən aqan görkli suyun qurumasın!

Qanadların ucları qırılmasun!

Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsün!

Çalışanda qara polat uz qılincın, güdəlməsün!

Dürtüsərkən ala köndərin ufanmasun!

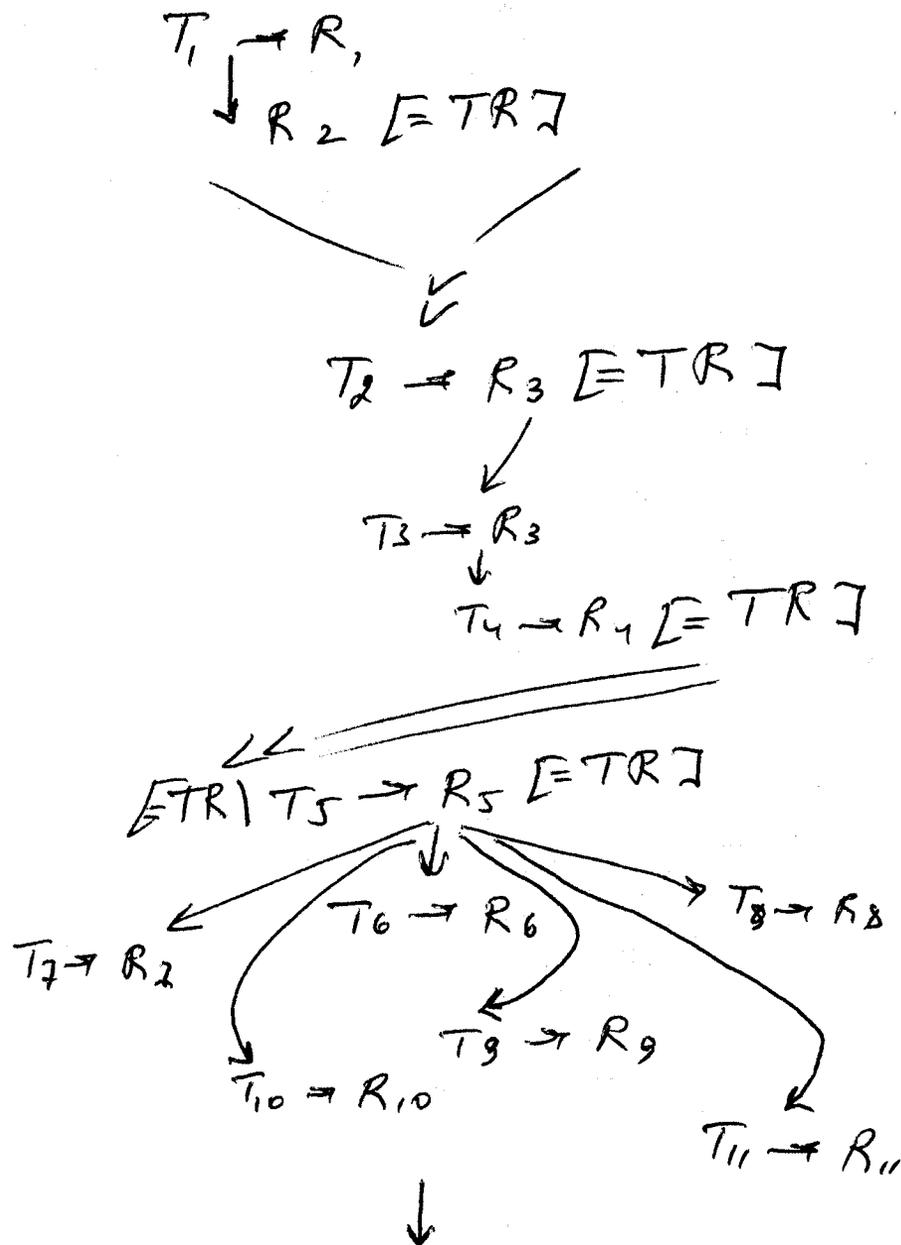
Ağ birçəklü anan yeri behişt olsun!

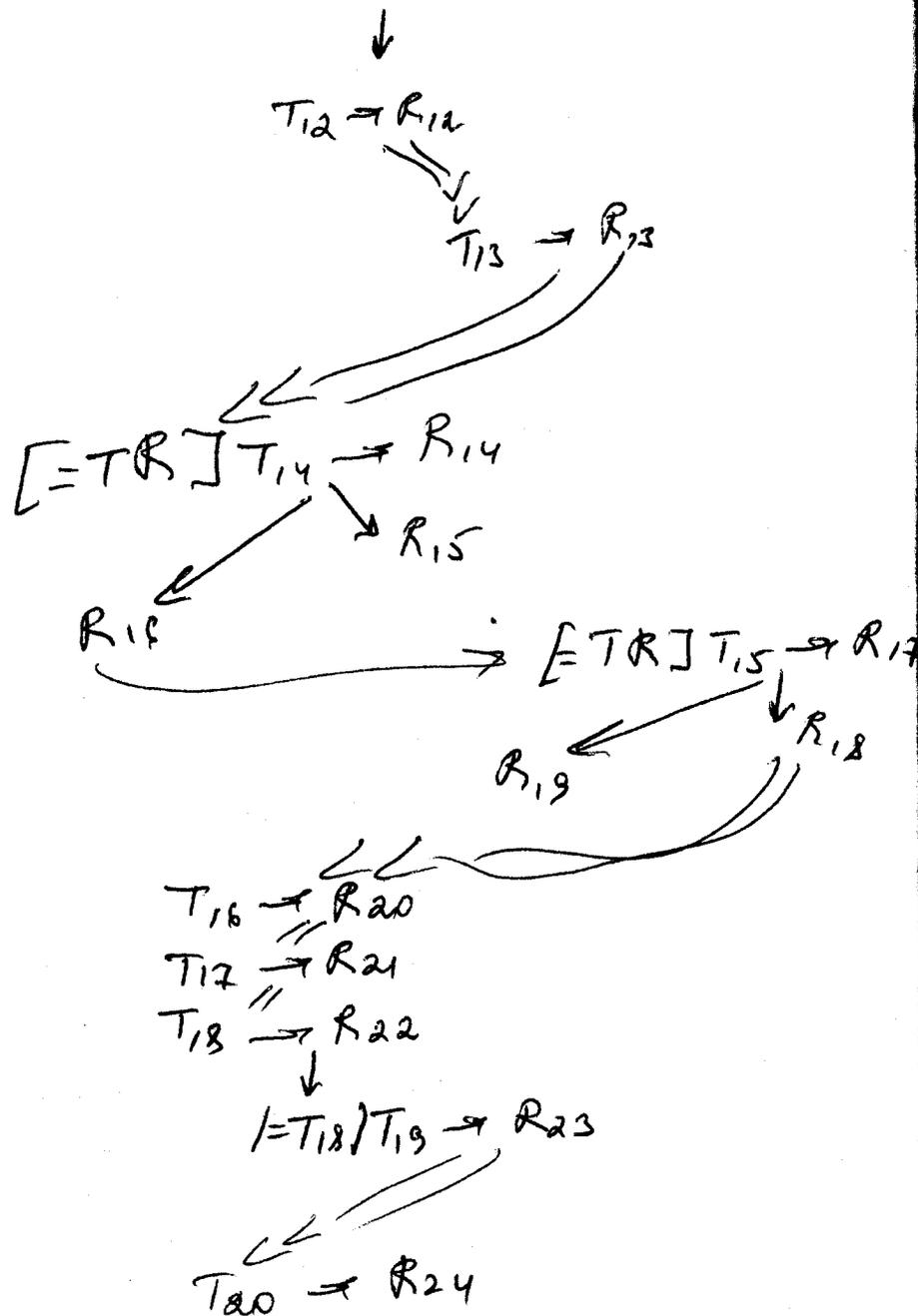
Ağ saqallu baban yeri uçmağ olsun!

Həq yandıran çırağın yana tursun!

Qadir tənri səni namərdə möhtac eyləməsün, xanım, hey!

(həmin əsər, səh. 41). İndi isə bu mürəkkəb mətnin
strukturaçılışına baxaq:





Bu mövqedə mətnlər daxilində və ya onun kontekstində frazafövqi vahid - paralelizmin gəlişi həm yuvarlaqlığa, həm də çevik informasiya tutumu ilə seçilən dəqiqləşdiricilik əmsalı kimi xarakterizə olunmalıdır. Və bu dəqiqləşdirilmənin özü də bir daha müəllifin öz müdaxiləsi ilə aparılaraq silsilə paralelizmdən ibarət olan daha bir komponentin bədii fiqurun yaranması ilə nəticələnir.

Ortaq temalı - Qapalı sintaktik paralelizm mətnin sonrakı məzmunun təyinatçısıdır. Əlbəttə bu sayaq verilməsi frazafövqi vahidin paralelizmi və onun təzahürünün müxtəlif tiplərinin bir-birini izləməsi ilə mümkün bir hal kimi qeydiyyatdan keçməlidir. Özü də qapalı - periodik mətn çərçivəsində:

Bir gün Ulaş oğlu Tülü quşun yavrusu, bizə miskin umudu, Amit soyunun, aslanı, Qaracığın qaplanı, Qonur atın iyəsi, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın göyğüsü, Qalın Oğuzun, dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan yerindən turmuşdu. Toqsan başlu ban evlərin qara yerin üzərinə dikdirmişdi. Toqsan yerdə ala qalı-ipəg döşəmişdi. Səksən yerdə badyələr qurulmuşdu. Altun ayaq sürəhilər düzölmüşdü. Toquz qara gözlü, xub yüzlü, saç ardına urulu, köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi.

İçüb-içüb Ulaş oğlu Salur Qazanın alınına şərabın itisi çıxdı. Qaba dizi üzərinə çökdi, ayıtdı: "Ünim anlan, bəglər, sözümlə dinlən, bəglər! Yata-yata yanıma ağrıdı. Tura-tura belümüz qurudu. Yürüyəlim, a bəglər! Av avlayalım, quş quşlayalım, sığın, keyik yıqalım, qayıdalım otağımıza düşəlim: yeyəlim-içəlim, xoş keçəlim!"

Qıyan Selcük oğlu Dəli Tondaz aydır: "Bəli, xan Qazan, məsləhətdir".

Qaragünə oğlu Qarabudağ aydır: "Ağam Qazan, məsləhətdir".

Anlar eylə digəc Atağuzlu Uruz qoca iki dizinin üstünə çökdi. Aydır: "Ağam Qazan, sası dinli Gürcüstan ağzında otursan, ordun üstünə kimi qorsan?"

Qazan aydır: "Üç yüz yigidlən oğlum Uruz mənim evim üstünə tursun", - dedi. Qonur atın çəkirdi, bütün bindi. Təpəl-

qaşğa ayğırına Tondaz bindi. Göğ bədəvisin tutdurdı, Qazan bəgün qarındaşı Qaragünə bindi. Ağ bədəvisin çəkirdi, Bayındır xanın yağısın basan Şir Şəmşəddin bindi. Barasarun Bayburd hasarından parlayub Bəyrək Boz ayğırına bindi. Qonur atlu Qazana "keşiş" deyən bəg Yegnəg Turı ayğırına bindi.

Saya varsam, dükənsə olmaz, Qalın Oğuz bəgləri bindi. Ala tağa ala ləşkər ava çıqdı.

Kafərin casusu casusladı. Vardı kafərlər arğunu Şökli Məlikə xəbər verdi. Yedi bin qaftanının ardı yırtıxlu, yarımından qara saçlu, sası dinlü, din düşməni alaca atlu kafər bindi yığadı, dün burcuğında Qazan bəgin ordısına gəldi. Altun ban evlərin kafərlər çapdılar, qaza bənzər qızı-gəlini çığırırdılar. Tölə-tölə şahbaz atlarını bindilər. Qatar-qatar qızıl dəvələrini yetdilər. Ağır xəzinəsini, aqçasını yağmaladılar. Qırq incə bellü qız ilə Boyı uzun Burla xatun yesir getdi. Qazan bəgün qarıcıq olmuş anası qara dəvə boynında asılı getdi.

Xan Qazanın oğlu Uruz bəg üç yüz yigidlən əli bağlu, boynı bağlu getdi. İlk qoca oğlu Sarı Qalmaş Qazan bəgün evi üzərinə şəhid oldı.

Qazanın bu işlərdən xəbəri yoq.

Kafər aydır: "Bəglər, Qazanın tölə-tölə şahbaz atlarını binmişüz, altun-aqçasını yağmalamışuz, qırq yigidlən oğlu Uruzi tutsaq etmişüz. Qatar-qatar dəvələrini yetmişüz, qırq incə bellü qızlan Qazanın həlalını tutmuşuz. Bu heyfləri biz Qazana etmişüz", - dedi.

Kafərin biri aydır: "Qazan bəgdə bir heyfimiz qaldı".

Şökli Məlik aydır: "Mərə, aznaur, nə heyfimiz qaldı?"

Kafər aydır: "Qazanın qapulu Dərvəndə on bin qoyunu vardır. Şol qoyunları dəxi götürsək, Qazana ulu heyf edərdik", - dedi. Şökli Məlik aydır: "Altı yüz kafər varsun, qoyunu götürsin", - dedi.

Altı yüz kafər atlandı, qoyunun üzərinə alğar vardı (həmin əsər, səh. 42-43). Beləliklə, mətnin strukturunu aşkarlayaq:

Verilmiş nümunə də iç-içə geydirilmiş həndəsi fiqurları xatırladan mətndaxili vahidlərin, müxtəlif istiqaməti ilə seçilən komponentlərin sağ-sol sərhəddində periodların simmetrik

durumlu sintaktik vasitəçiliyi mətni başdan-başa həzin bir lirik ahəngə tabe edir.

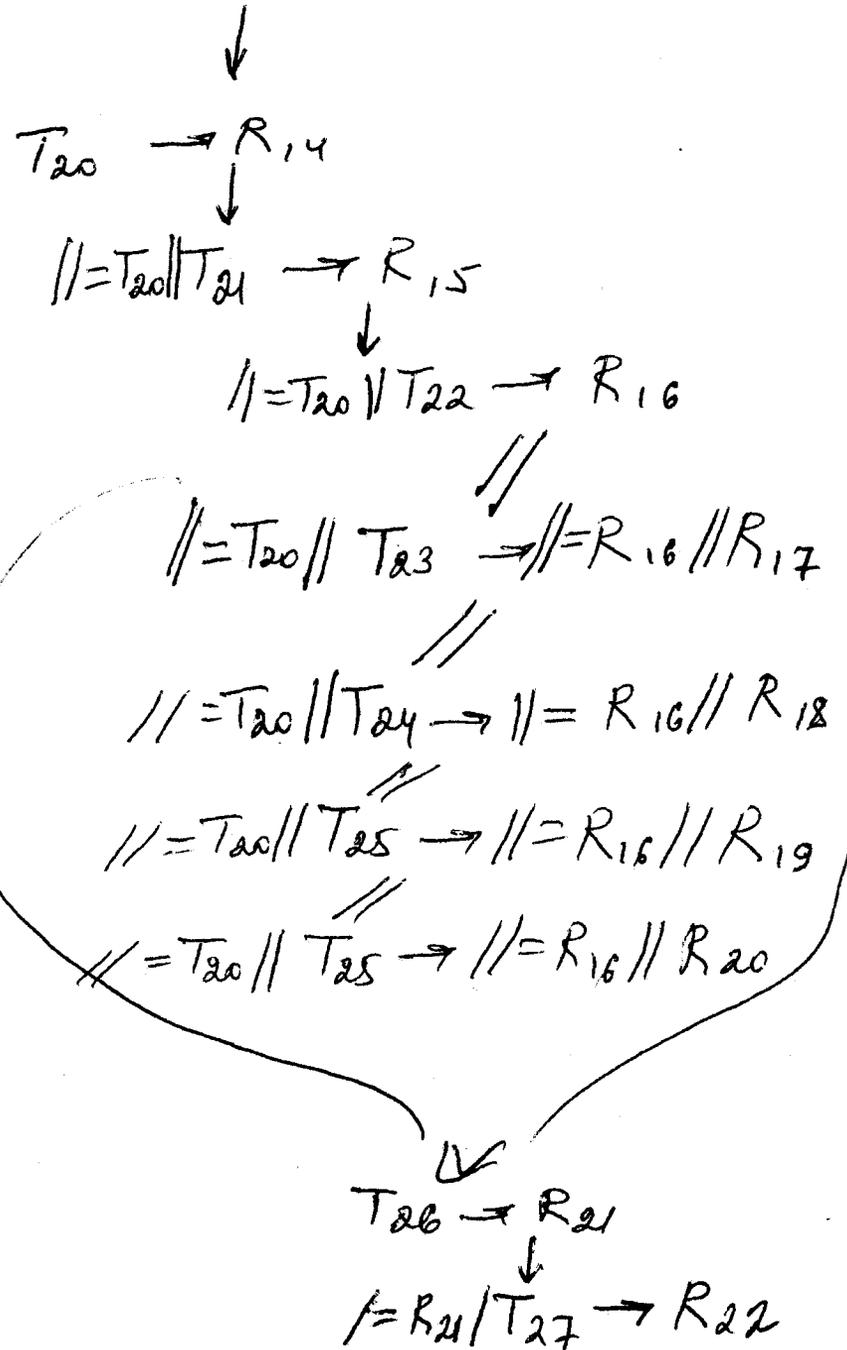
Mə"lumdur ki, mətn - mürəkkəb mə"na birliyi. Komunikasiya prosesində mətndə ifadə olunan informasiya bu tünlülklə ekspliset şəkildə verilmir, onun bir hissəsi implisit olur. Mətnin mə"na birliyinin xarici ifadəsini onun formasının struktur bütövlüyü təşkil edir. Mətnin çərçivələyici kənar xətlərinə fikir verək: "... Salur Qazan yerindən turmuşdı. "...Toqsan başlu ban evlərin qara yerin üzərinə dikdirmişdi. Toqsan yerdə ala qalı-ipəg döşəmişdi. Səksən yerdə bədyələr qurulmuşdı. Altun ayaq sürəhilər düzölmüşdü. Toquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına urulu, köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi".

"Kafərin casusu casusladı. Vardı kafərlər arğunu Şökli Məlikə xəbər verdi. Yedi bin qaftanının ardı yırtıxlu, yarımından qara saçlu, sası dinlü, din düşməni alaca atlu kafər bindi yığadı, dün burcuğında Qazan bəgin ordısına gəldi. Altun ban evlərin kafərlər çapdılar, qaza bənzər qızı-gəlini çığırırdılar. Tölə-tölə şahbaz atlarını bindilər. Qatar-qatar qızıl dəvələrini yetdilər. Ağır xəzinəsini, aqçasını yağmaladılar". Və s.

"Simmetrik – semantik sintaktik bütövlərin paralelizmi"nin hər iki qütbünün ifadə vasitəçiləri silsilə – sintaktik paralelizmdir (Struktura diqqət edilsə artıq şərhə ehtiyac yoxdur). Mətnin semantik ağırlıq mərkəzi isə "düzxətli paralelizm"dir. Vasitəsiz nitqin ifadə vasitəçiliyi ilə formalaşan aradığımız bu əlaqələr alqoritminin özü də çərçivəli qapalı bir konstruksiya kimi sanki mətndə həm semantik cəhətdən, həm də quruluş cəhətdən şəbəkə "toxuyub". Elə buna görə də həmin tipli semantik paralelizm nümunəsi "şəbəkəli semantik paralelizm" adlanır.

Onu da əlavə edək ki, frazafövqi vahidin paralelizminin "şəbəkəli" növü - "şəbəkəli paralelizm"i də maraqlı faktlar cərgəsindədir. Belə ki, bu şəbəkəli tip iç-içə geydirilmiş konstruksiyanın bir neçə qapalı paralelliği şəbəkə kimi toxunaraq həm sintaktik paralelizm, həm də semantik paralelizmi əhatə edə bilmək qabiliyyətiylə sayılır, bunların hər birinin

özlərinə məxsus daxili təsniflənməsi mümkündür: ya tamam "sintaktik pərəlelizm" kimi, ya bütünlüklə "semantik pərəlelizm" kimi, ya da "hər ikisinin növbələşməsi", yaxud "qaynayıb-qarışması" kimi təzahür olunurlar. Sinonimik düzüm əksər hallarda tərəflər tənzimləyicisi kimi aparıcı amil sayılır və frazafövqi vahidin pərəlelizmi nəinki mətn daxilində və ya onların kontekstində istər məzmunu, istərsə də onun sintaktik modelinin formalaşmasına kəskin təzyiq və təsir göstərir, hətta mətnin özünü də pərəlelizm öz içində əritmiş olur, bu da əksər hallarda silsilə pərəlelizmin ciddi quruluş struktur sabitliyini, gücünə arxayınlığından doğur ki, bunun özünün də müxtəlif gəlişləri, təzahürləri və forma tipləri mümkündür:



$T_1 \rightarrow R_1$

↓

$T_2 \rightarrow R_2$

↓
 R_3

$T_3 \rightarrow R_4$

↓
 R_6

↓
 R_5

$[T_4 \rightarrow R_6]$

R_7

T_{16}

T_{15}

T_{14}

T_{13}

T_{12}

T_{11}

T_{10}

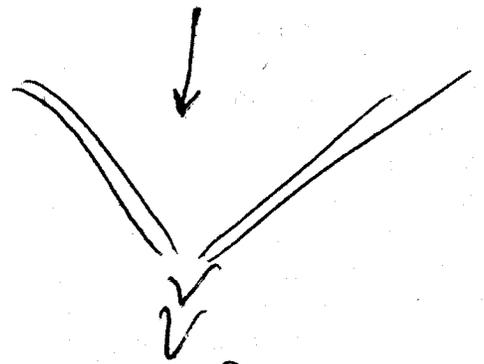
T_9

T_8

T_5

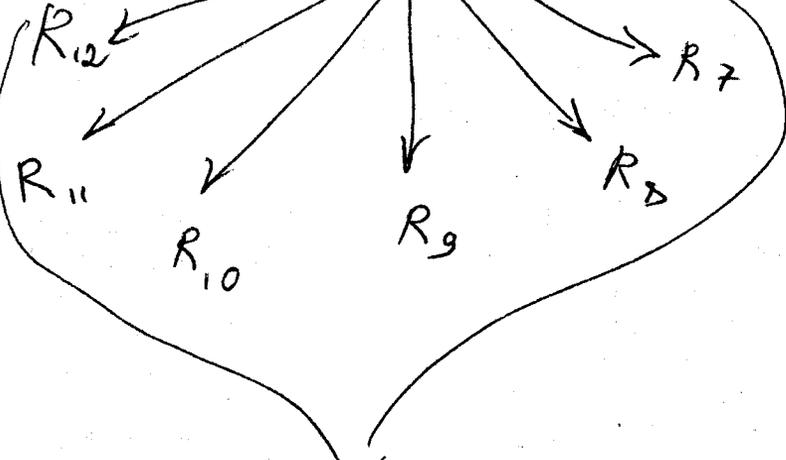
T_7

T_8



$1-R_5 / T_{17} \rightarrow R_6$

$1-R_5 / T_{18} \rightarrow R_6$



$T_{19} \rightarrow R_{13}$

↓

Bu zaman simmetrik düzülüşlü paralelizmin silsilə orqanı həmçinin ən azı iki janr imkanları daxilində özünü biruzə verib, bir-birini tamamlaya-tamamlaya mətnini məzmunun özünə tabe etməsi bir yana, elə mətnin öz forma cildinə düşməsi daha çox qabardılan məsələlərdəndir. Deməli, belə mövqedə paralelizm mətnin üst köynəyidir ki, belə tipin varlığı yalnız və yalnız frazafövqi vahidin tədqiqatından sonra məlum olan hallardan biri kimi qeydə alınır, onun varlığının üzə çıxarılması sayəsində belə tipli paralel konstruksiya da aşkarlanmış olur. Həm də ki, belə məqama xidmət edən paralelizmin semantik gücü elə sonrakı vahidlərin də modallığının əsas tutumunun zəminidir.

Diqqət edək:

"Qıyan Selcük oğlu Dəli qondaz aydır: "Bəli, xan Qazan, məsləhətdir".

Qaragünə oğlu Qarabudağ aydır: "Ağam Qazan, məsləhətdir".

Anlar eylə digəc Atağuzlu Uruz qoca iki dizinin üstinə çökdi. Aydır: "Ağam Qazan, sası dinli Gürcüstan ağzında oturarsan, ordun üstinə kimi qorsan?",

Qazan aydır: "Üç yüz yigidlən oğlum Uruz mənim evim üstünə tursun", - dedi. Tondaz bindi. Göğ bədəvisin tutdurdı, Qazan bəgün qarındaşı Qaragünə bindi. Ağ bədəvisin çəkirdi, Bayındır xanın yağısın basan Şir Şəmşəddin bindi. Barasarun Bayburd hasarından parlayub Bəyrək Boz ayğırına bindi. Qonur atlu Qazana "keşiş" deyən bəg Yegnəg Turı ayğırına bindi.

Saya varsam, dükənsə olmaz, Qalın Oğuz bəgləri bindi. Ala tağa ala ləşkər ava çıxdı".

Kafər aydır: "Bəglər, Qazanın tölə-tölə şahbaz atlarını binmişüz, altun-aqçasını yağmalamışuz, qırq yigidlən oğlu Uruzu tutsaq etmişüz. Qatar-qatar dəvələrini yetmişüz, qırq incə bellü qızlan Qazanın həlalını tutmuşuz. Bu heyfləri biz Qazana etmişüz", - dedi.

Kafərin biri aydır: "Qazan bəgdə bir heyfimiz qaldı".

Şökli Məlik aydır: "Mərə, aznaur, nə heyfimiz qaldı?"

Kafər aydır: "Qazanın qapulu Dərvəndə on bin qoyunu vardır. Şol qoyunları dəxi götürsək, Qazana ulu heyf edərdik", -

dedi. Şökli Məlik aydır: "Altı yüz kafər varsun, qoyunu gətürsün", - dedi.

Və belə bir paralelizmin gəlişi situasiyanın davamlılığı ilə əlaqədar olduğu üçündür ki, ilk öncə, ortaq temalı sintaktik paralelizm kontamision cümlənin köməkliliyi ilə reallaşır ("İçüb-İçüb Ulaş ağam Salur Qazanın alınına şərabin istisi çıxdı"):

"İçüb-İçüb Ulaş // oğlu Salur // Qazanın alınına şərabin itisi çıxdı. Qaba dizi üzərinə çökdi, ayıtdı: "Ünim anlan, bəglər, sözüm dinlən, bəglər! Yata-yata yanımız ağrıdı. Tura-tura belümüz qurudu. Yürüyəlim, a bəglər! Av avlayalım, quş quşluyalım, sığın, keyik yıqalum, qayıdalım otağımıza düşəlim: yeyəlim-içəlim, xoş keçəlim!"

"İntonasiya nitqin ən mühüm cəhətlərindən biridir.

İntonasiya-danışıqda sözün canıdır... İntonasiya mürəkkəb bir hadisədir. Buna səs tonunun alçaldılıb yüksəldilməsi, nitqin sür"əti, tələffüzün qüvvətləndirilib zəifləndirilməsi, cümlə daxilində fasilənin olub olmaması və s. daxildir" (Abdullayev: 1968. 105-106).

Ümumiyyətlə, paralel konstruksiyalar üçün bunun özü maraqlı bir faktır: sintaktik bütövlər paraleldir, həmçinin də öz daxili komponentləri də bir-birinə paralel əlaqə ilə bağlanaraq, heç bir əlavə vasitəçiyə ehtiyacları yoxdur. Və daha bir maraqlı fakt - biz nəzərdə tuturuq ki, iç-içə geydirilmiş iki müxtəlif keyfiyyətli paralelizm mətni təşkil edir, lakin real fakt bunu demir, burada daha çox ikiqat qapanma ön plana keçib, "orta xətt"in özünü də paralel durumu tədqiqat zamanı bir daha aydınlaşır və bu frazafövqi vahidlə onun öz həmcinsləri arasındakı interval daxilində iki tipli paralelizmin bir-birini eyni quruluşla izləməsinin şahidi oluruq, özü də abstrakt səviyyəsini bir-birinə nəzərəən yüksəlməsi ilə, bu proses baş verir.

Hər hansı bir dil işarəsi yaradıcılıq baxımından müəllifin məqsədinə xidmət edir, bu və ya digər fikrin formalaşmasının qulluğunda durur. Elə bu baxımdan da bütün janrların, bütün üslubların istifadəsində yararlı olan bir model - paralelizmin frazafövqi vahid cildində, daha dəqiq demiş olsaq, onun növlərindən biri kimi fikir formalaşdırıcısı carçısıdır ki, təkrar olunmaz imkan və mövqe, eləcə də vəzifə və funksional

baxımından bu vahidlərin mətnqurmada istiqamətləndirici, bələdçi, məzmunun semantik yükünün əsas ağırlığını öz üzərinə götürmək qabiliyyətində olan arqumentlərdir.

"Nitqdə müəyyən informasiya verilir ki, onun məzmunu bu və ya digər ifadə formalarının istifadəsini müəyyən edir. Təkrardan istifadə olunması söyləmin kommunikativ elementlərinin qabardılmasına, aktuallaşmasına şərait yaradır ki, bu da bilavasitə adresantın diqqətini lazımi əşyaya, onun keyfiyyətinə, hərəkətinə və s. cəlb etməklə bağlıdır" (Kojeberqanova; 1985, 8):

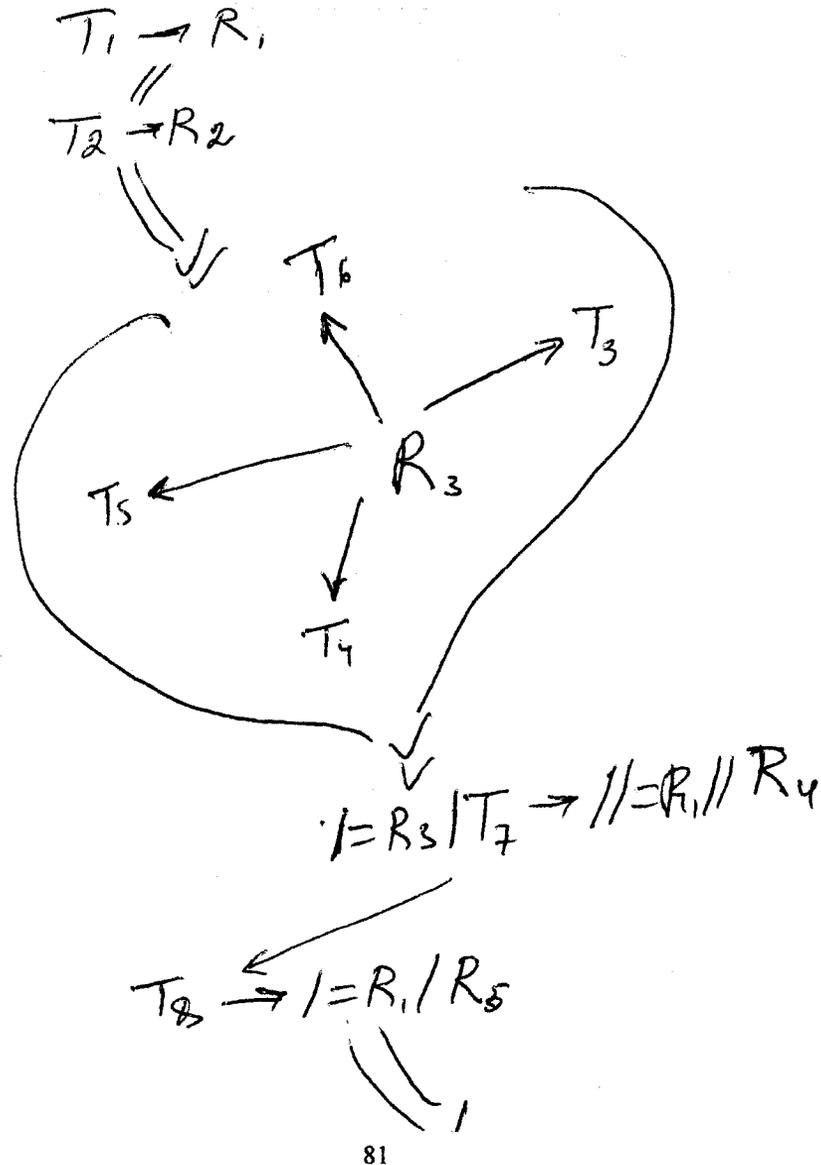
Qazan bəg baqub tamaşa edərdi. Adam göndərdi, Beyrəgi çağırdı. Dəlü ozan gəldi; baş endirdi, bağır basdı, salam verdi. Beyrək aydır:

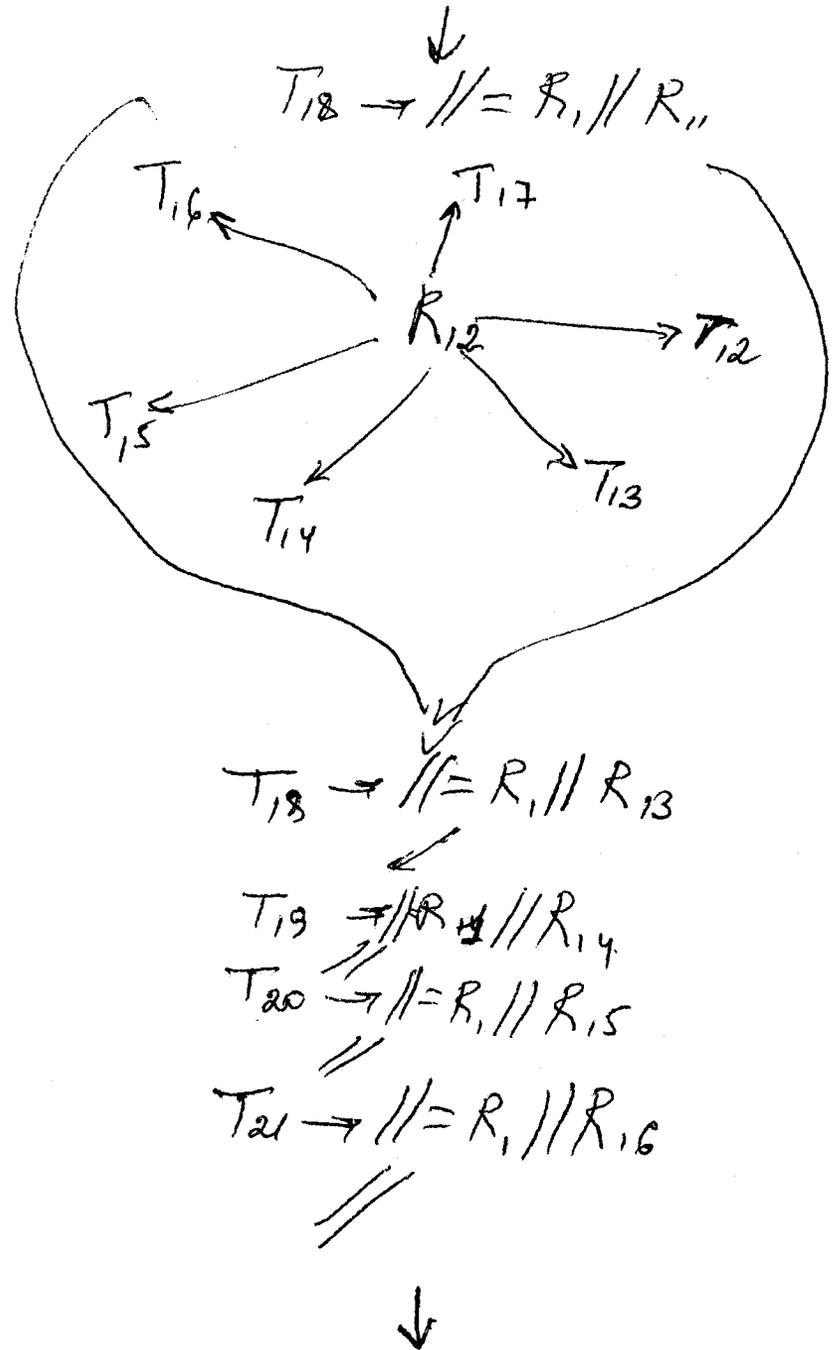
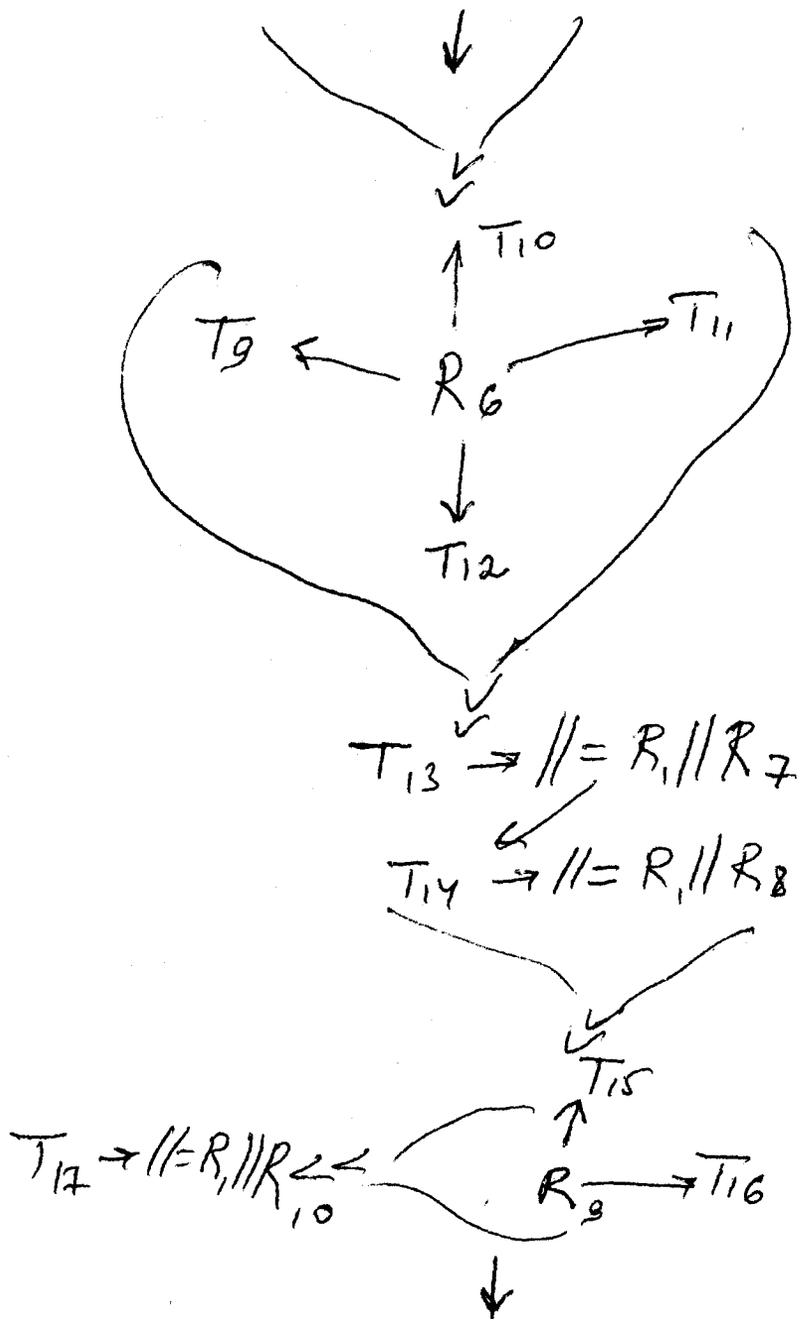
*Alar sabah sapa yerdə dikiləndə ağ ban evli,
Atlasda yapılanda gög sayvanlu,
Tavla-tavla çəkiləndə şahbaz atlu,
Çağıruban dad verəndə yol çavuşlu,
Yıqandüğında yağ dökülən bol ne "mətlü!
Qalmış yigit arxası! Bizə miskin umudü!
Bayındır xanın, göygüsü!
Tülü quşun yavrısı!
Türküstanın dirəgi!
Amit soyının aslanı, Qaraçuğın qaplanı!
Qonur atın ayası!
Xan Uruzın babası,
Xanım Qazan ünim anla, sözüüm dinlə!
Alan sabah turmuşsan, ağ ormana girmişsən.
Ağ qovağın budağından yırgayuban keçmişsən.
Canbacuğın əkmişsən.
Oq cığırın qurmuşsan,
Adın gərdək qomuşsan.
Sağda oturan sağ bəglər!
Sol qolda oturan sol bəglər!
Eşikdəki inaqılar" Dibdə oturan xas bəklər!
Qutlu olsun dövlətinüz! - dedi.*

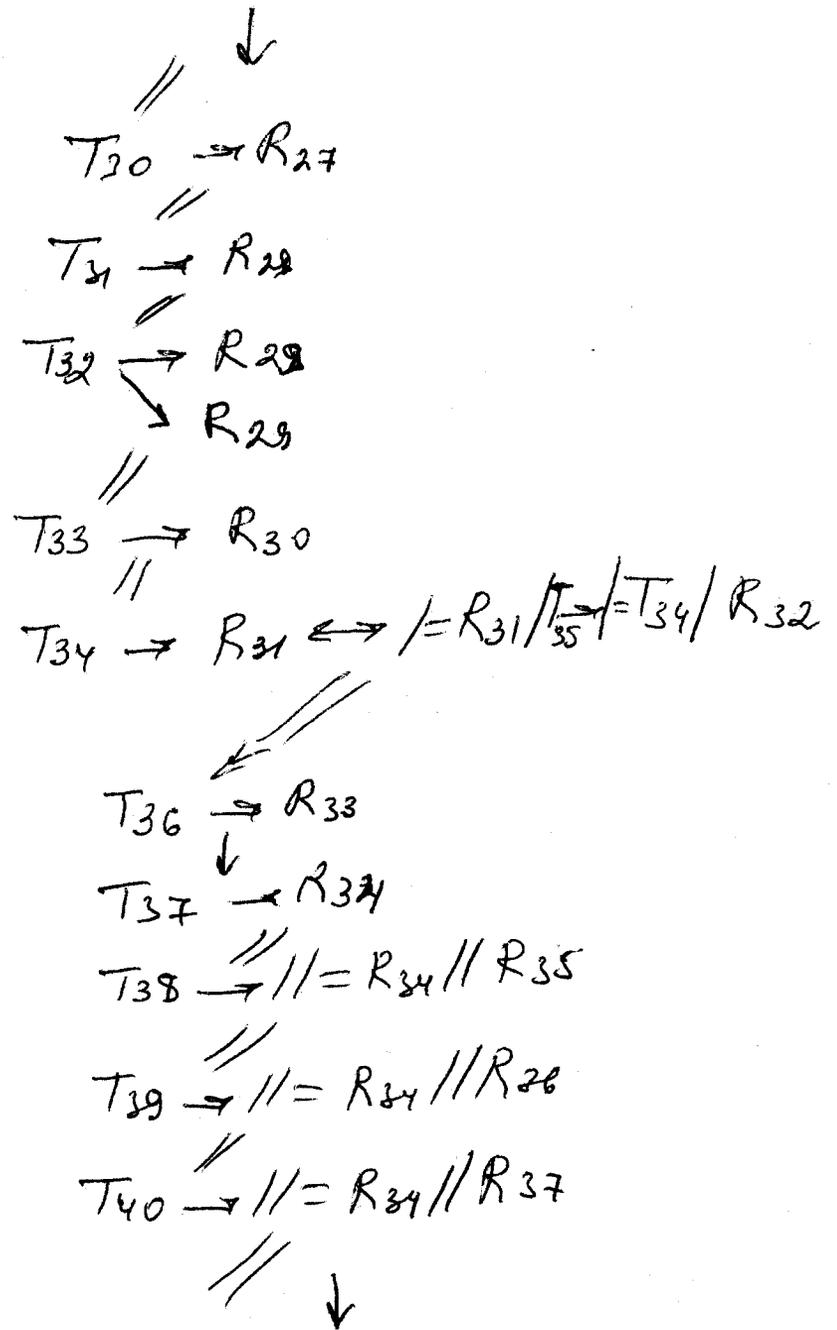
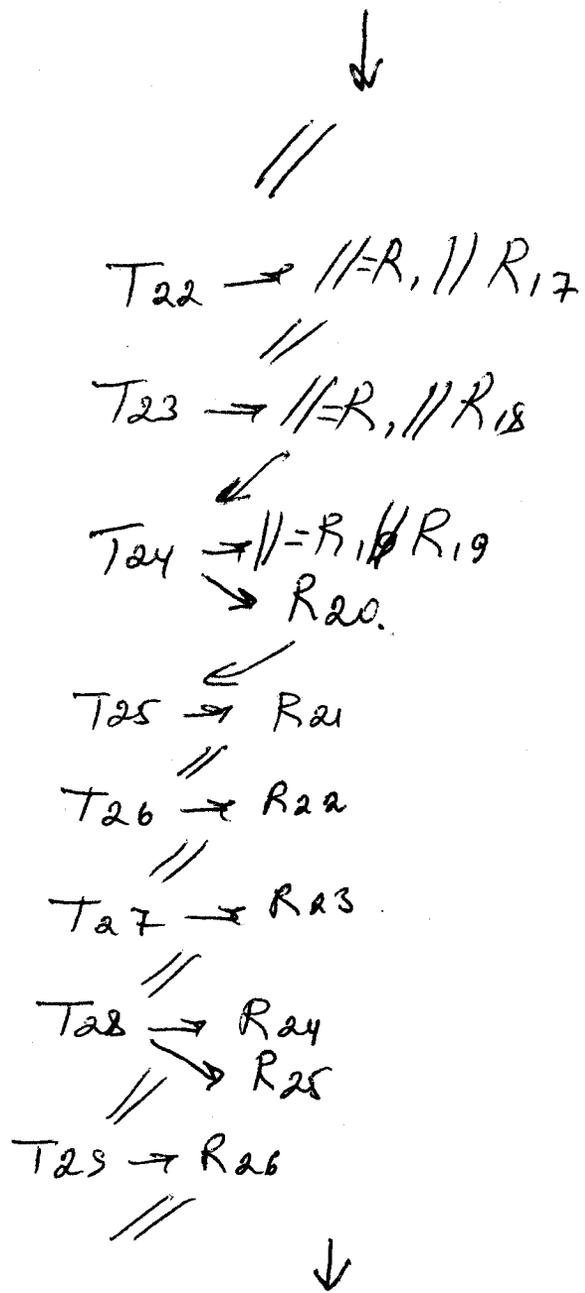
Böylə digəc Qazan bəg aydır: "Mərə dəlü ozan! Məndən nə dilərsən? Çətirli otaqmı dilərsən? Qul-qaravaşmı dilərsən?"

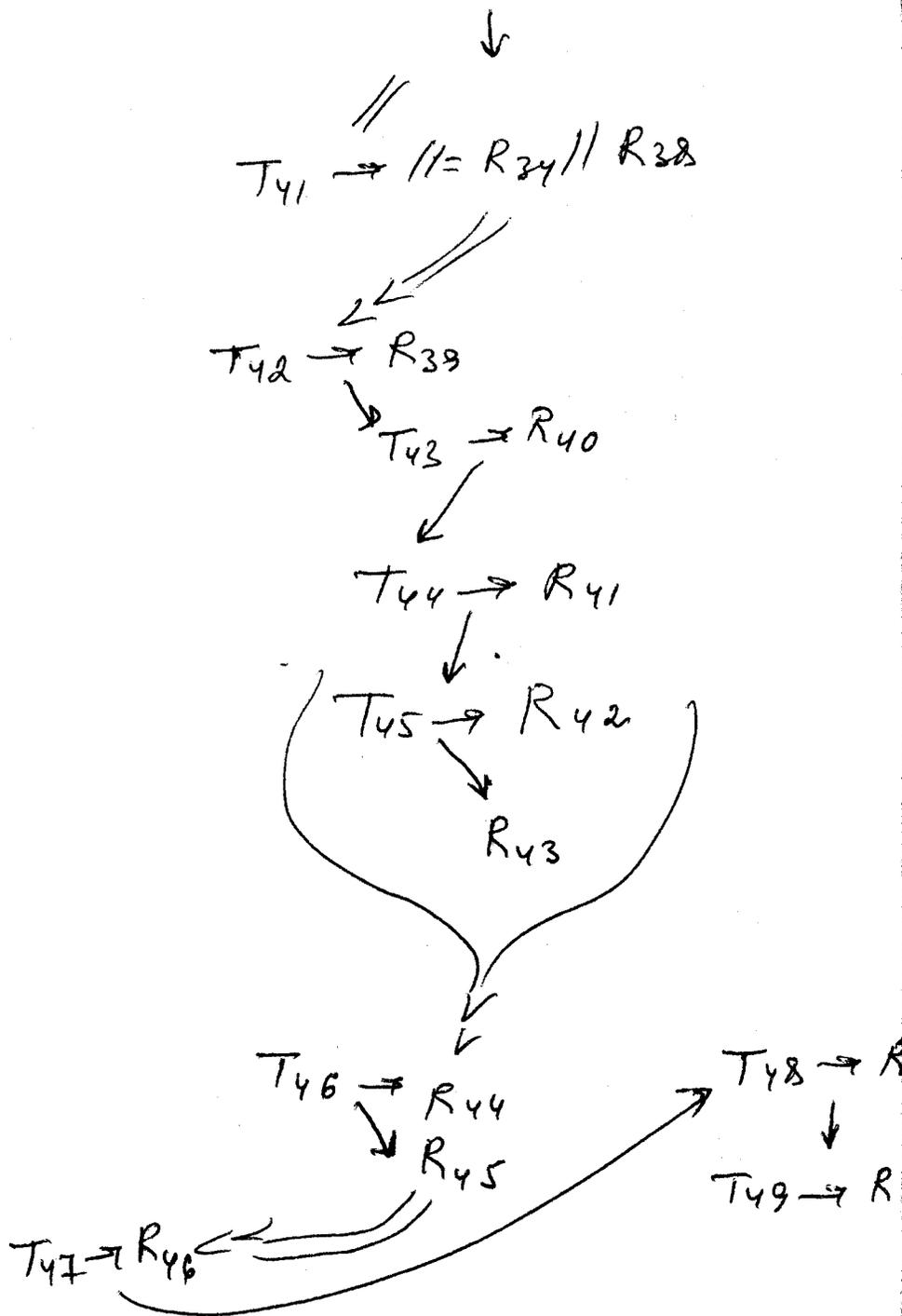
Altun-aqçamı dilərsən, evrəyim! - dedi. Beyrək aydır: "Sultanım, məni qosan da şülən yeməgin yanına varsam, Qarnım acdur, toyursan", - dedi (həmən əsər, səh. 63-64).

Göstərilən fakt olduqca maraqlıdır. Elə strukturda bizə bunu deyir:









Belə ki, komponentdaxili sintaktik paralelizmin (ortaq temalı) baş alıb gələn "silsilə – sintaktik paralelizmi"n bir düyün nöqtəsi var. Deməli, bələdçilik edən fiqur özünəoxşar modelin də tələbatçısıdır: "Dəli ozan gəldi //baş endirdi //bağır basdı// salam verdi".

Frazafövqi vahidin paralelizmin kontur xəttini cızsaq, tranzitiv şəkildə pillələnen iç-içə geydirilmiş həndəsi fiquru andıran daha üç paralellik modelinin müşahidəçisi olmalıyıq. Birinci model:

*"Alar sabah sapa yerdə dikiləndə ağ ban evli,
Atlasda yapılanda gög sayvanlu,
Tavla-tavla çəkiləndə şahbaz atlu,
Çağıruban dad verəndə yol çavuşlu,
Yıqandığında yağ dökülən bol ne "mətlü!
Qalmış yigit arxası! Bizə miskin umud!
Bayındır xanın, göyğüsü!
Tülü quşun yavrisı!
Türküstanın dirəgi!
Amit soyunun aslanı, Qaracüğün qaplanı!
Qonur atın ayası!
Xan Uruzun babası,
Xanım Qazan, ünim anla, sözüm dinlə!"*

Cəsarətlə deyə bilərik ki, yuxarıdakı cümlədaxili paralelizmli amorfluğu daha böyük vahid üzərinə köçərək sintaktik bütöv = cümlə formulu burada özünü doğrultmuşdur. Bir fərq var, o da ki, düyün nöqtə tema yox, remadır.

İkinci model:

*"Alan sabah turmuşsan, ağ ormana girmişsən.
Ağ qovağın budağından yırgayuban keçmişsən.
Canbacüğün əkmışsən.
Oq ciğirin qurmuşsan,
Adın gərdək qomuşsan.
Sağda oturan sağ bəglər!
Sol qolda oturan sol bəglər!
Eşikdəki inaqar! Dibdə oturan xas bəklər!
Qutlu olsn dövlətinüz! - dedi".*

"Hətta elə də fikirləşmək olar ki, dil formaları həqiqətən müəyyən dərəcədə təfəkkür prosesinə tənzimləyici təsir göstərirlər. Əlbəttə ki, bu problem dərin və hərtərəfli öyrənilməni tələb edir" (Obhee əzıkoznanie; 1970, 427). Bu tezis dəyərliliyi onda bilinər ki, təfəkkür prosesinin dildə ifadə olunma imkanının hərtərəfli işıqlandırılması baxımından dilin sistem şəcərəsinin "dərindən və hərtərəfli öyrənilməsi" özünü tamamilə doğrulda bilsin onun tam əhatə dairəsi dəqiqliklə təyin edilsin. Əlbəttə, real faktlara əsaslanmaq şərti ilə tədqiqatın obyektivliyinin obyektiv aləmin in'ikasının təzahürolunma planında elmi təhlilin doğruluğunun sübutu ilə aletikliyi də zəruriləşdirmək məqsədini güdməyə nail olunmalıdır. Beləliklə, üçüncü model son mətdaxili vahid olan sintaktik bütövün semantik nüvəsi olan mətnin yekcins qapayıcı üzvü ortaq temalı sintaktik paralelizmdir:

Böylə digəc Qazan bəg aydır: "Mərə dəlü ozan! Məndən nə dilərsən? Çətirli otaqmı dilərsən? Qul-qaravaşmı dilərsən? Altun-aqşamı dilərsən, verəyim! - dedi. Beyrək aydır:

"İnsanın hərəkəti potensial 'bir mətdir və fiziki tə'sir (yalnız öz zamanının dialoji kontekstində), söz, mə'na tutumu, motivlər sistemi kimi deyil, insan hərəkəti kimi başa düşülə bilər" (Baxtin: 1976, 128). Dastanın araşdırarkən belə bir fakt qarşısında qalmaq labüd idi:

Bu məhəldə oğuz ərənləri bir-bir yetdi. Görəlim, xanım, kimlər yetdi.

Qaradərə ağzında qadir verən, qara buqa dərisindən beşiginin yapuğı olan, acığı tutanda qara taşı kül eyləyən, qara bığın yedi yerdə ənsəsində dügən Qazan qartaşı Qaragünə çapar yetdi: "Çal qılıncın, qardaş Qazan, yetdim!" - dedi.

Anun ardınca, görəlim, xanım, kimlər yetdi.

Dəmür qapu Dərvəndəki dəmür qapuyı qapub alan, altmış tutam ala köndərinin ucında ər böğürdən, Qazan kibi pəhləvanı bir savaşa üç kərrə atından yıqan Qıyan Səlcik oğlu Dəlü Tondaz çapar yetdi: "Çal qılıncın, ağam Qazan yetdim!" - dedi.

Anun ardınca, görəlim, kimlər yetdi.

Varıban dəstursızca Bayındır xanın yağısın basan, altmış bin kafərə qan qusduran Gəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin çapar yetdi: "Çal qılıncın, ağam Qazan, yetdim!" - dedi.

Anun ardınca, görəlim, kimlər yetdi.

Parasaru Bayburd hasarından parlıyıb uçan, at alaca gərdəginə qarşı gələn Qalın Oğuz imrənçisi, Qazan bəgin, yınağı Boz ayğırlu Beyrək çapar yetdi: "Çal qılıncın, xanım Qazan, yetdim!" - dedi.

Anun ardınca, görəlim, kimlər yetdi.

Çayın baqsa, çalmalı, qara quş ərđəmlü, qurqurma quşaqılı, qulağı altun küpeli, Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atdan yıqan Qazılıq qoca oğlu bəg Yegnək çapar yetdi: "Çal qılıncın ağam Qazan, yetdim!" - dedi.

Anun ardınca, görəlim, kimlər yetdi.

Yigirmi dörd boyun oxşayan Dəli Tondaz yetdi. Anun ardınca bin qövm başları Dügər yetdi. Anun ardınca bin Bəgdiz başları Əmən yetdi. Anun ardınca toquz qoca başları Aruz yetdi. Saydıqımcə oğuz bəgləri dükənsə olmaz.

Qazanın bəgləri həb yetdi, üzərinə yığnaq oldu. Arı sudan abdest aldılar. İki rik"ət nəmaz qıldılar. Adı görklü Məhəmmədə salavat gətürdilər. Bitəkəllüf kafərə at saldılar, qılıc urdılar. Ol gün cigərində olan ər yigitlər bəlürdi. Ol gün namərdlər sapa yer gözətdi. Bir qiyamət savaşı oldu, meydan tolu baş oldu. Qiyamətin bir günü oldu. Bəg nökerdən, nöker bəgdən ayrıldı.

Oğuz bəgləri ilə Tondaz sağa dəpdi. Çılasun yigitlər ilə Qarabudaq sola dəpdi. Qazan kəndü dopa dəpdi. Təkur ilə Şöklü Məlikə həvalə oldu. Bögirdibəni atdan yerə saldı. Alca qanın yer üzərinə dökdi.

Sağ tərəfdə Qara Tükən Məlikə Tondaz qarşı gəldi. Qılıcladı, yerə saldı. Sol tərəfdə Buğacıq Məlikə Qarabudaq qarşı gəldi. Sancubanı yerə çaldı, dəprətmədin başın kəsdi.

Boyu uzun Burla xatun qara tuğın kafərin qılıcladı, yerə saldı.

Təkur alındı, kafər qaçdı. Dərələrdə kafərə qırğun girdi. On beş bin kafər, kimi qırıldı, kimi tutuldu (həmin əsər, səh. 77).

Verilmiş "motivlər sistemində" sintaktik bütövlərin silsilə paralelizmi çox maraqlı orijinal bir düzülüştədir həm özləri, həm də onların düyün nöqtəsi olan "Çal qılıncın, ağam Qazan, yetdim" frazasıdır.

Hər hansı bir dil alqoritminin informasiyanın verilmə prosesinə qoşulması, xüsusilə də poetik mətnlərdə konkret bir həyəcanlanma ilə müşayət olunması hər hansı bir emosional fakt qarşısında qalması ilə əlaqədardır, bu frazafövqi vahidin paralelizm tipinin quruluşunda reallaşdıqda onun ümumi informasiya blokuna daxil olması əlavə bir ekspressivlik nöqtəyindən informasiya sıxlığı yaradaraq özünün bu və ya digər baxımdan müxtəlif tipli deformasiya əmsalına çevrilməsinə gətirib çıxardır. Belə ki, mətnin ümumi semantikasındakı "həyəcanlanma"nın verilməsində ən çox mümkün olan hal, son imkan məhz bu vahidin (frazafövqi vahidin) müxtəlif tipləri ilə dalbadal eyni temple sadalanması sayəsində yaradılan paralelizmin vasitəsidir. Və şəksizdir ki, bu mütləq özünəməxsus maraqlı bir konstruksiyanın formalaşması ilə başa gələcəkdir ki, bu özək öz-özlüyündə şərti olaraq (hər bir komponentin paralel düzülüşünə baxmayaraq) bir daha paralellik səviyyəsinə yüksəlib üz-üzə dayanmışlar ki, bu da "ikiqat paralellik" adlandırılı bilər.

Və apolyativ kvantorların bələdçiliyi ilə ("Bu mərhələdə oğuz ərənləri bir-bir yetdi. Görəlim, xanım, kimlər yetdi") "reportaj mətn – frazafövqi vahidi"n yekcins ifadə vasitəçisi var: son ucdan düyün vurulan sintaktik bütövlər onların ikiqat paralelizmi - şəbəkəli simmetrik paralelizmi. Lakin məndəki mövqe-məqama görə onları "silsilə – sintaktik bütövlər paralelizmi" də adlandırmaq olar. Belə ki, "Stilistik kontekstin fəaliyyət dairəsi mətnin funksional bağlılığı ayrı-ayrı frazeoloji birlikləri deyil, bütün mənbəni bütövlükdə xarakterizə edir, bu bölgüyə yalnız kontekstin stilistik reqistri üçün məlumət vermək gərəkdir... Reqistr mətnin müəyyən kəsiyində hansı sözlərin və qrammatik konstruksiyaların işlənməsinə görə təyin edilir" (Yermakov: 1990, 181).

Bir nəfərsə deyim təzi də eynicinsli vahidin paralelliyini təmin edib mətnin əsas komponentlərinə çevrilir, ümumi məz-

mun da bu paraleliyə xidmətdən başqa bir şey deyildir desək, səhv etmərik və unutmaq olmaz ki, hər hansı bir fiqurun antisinasiya prosesinin müqabili (qabaqcadan düşünüb təsvir etmənin) olsa belə, yenə də başlıca şərt kontekstdir.

Dilin müxtəlif pillələrdən vahidlərin arasındakı şərti olaraq kontekst adlandırdığımız bu "himayəçilik" münasibətindən əlavə, kontekstin dildə xüsusilə leksik-semantik mikrosistemləri də daha mürəkkəb və əhəmiyyətli vəzifəsi vardır, dildə sözlərin, cümlələrin, mətnlərin qrammatik formalarının məna strukturası kontekstin rolunu müəyyənləşdirir, necə ki, kontekstin daxilində də bunların özü formalaşma bilir: deməli, qarşılıqlı təsir yeni model ifadəçiləridir. Sintaktik və semantik paralelizmin modullaşdırıcısı olan bu kontekstdir ki, onlara frazafövqi vahidin cildini geydirir.

Beləliklə, hər bir yeni vahid tipini-sintaktik-semantik konstruksiyanın formullaşdırıcısı olan amil məlumdur və belə bir modeli də yarada bilir ki, bu anda birincisli elementlərinin - frazafövqi vahidin paralelizmi şahidi olduq, elə bil ki, məndəki digər komponentlər "təsadüfi" olaraq işlədilib, daha dəqiq desək, bu komponentlər paralelliyn kontaminasiyaçılarıdır (son düyün nöqtələri).

II. FƏSİL «KİTABI-DƏDƏ QORQU DASTANLARI»DA FRAZAFÖVQİ VAHİDİN PARALELLİYİ MƏSƏLƏSİ

Nitqimizin ardıcılığında semantik mə"na dəyəri müxtəlif məzmunlu qiymətləndirici amillərlə seçilməkdədir, bunlardan da ən fəal işarəleyicilik – representivlikdir. Bunsuz məzmunun vahidliyini təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Belə ki, bir-birinə yön ala-ala, gəlişini gözləyə-gözləyə fikirlərin məcmusu vahid məzmunun açılışını da tə"min etmiş hesabındadır, bu qayda ilə də nəyisə bir daha xatırlatmalı oluruq ki, deyəcəklərimizi dəqiqləşdirə bilirlik və s. Frazafövqi vahidin dastandakı mətn daxilində yaratdığı mə"na çalarları, eləcə də, mətnlər kontekstində onun mövqeyi xüsusi maraq doğurur, orijinal faktlarla qeydə alınır.

Və bu mə"na yozumunun reallaşması üçün mütləq əvvəlcədən müvafiq zəmin hazırlanmalıdır ki, reallaşan kimi də yönümü öz-özlüyündə bəlli olsun. Yə"ni eloksiya materialının istiqaməti əvvəlcə işarəyədir, yoxsa geriye doğru keçirdi istiqaməti aydınlaşsın.

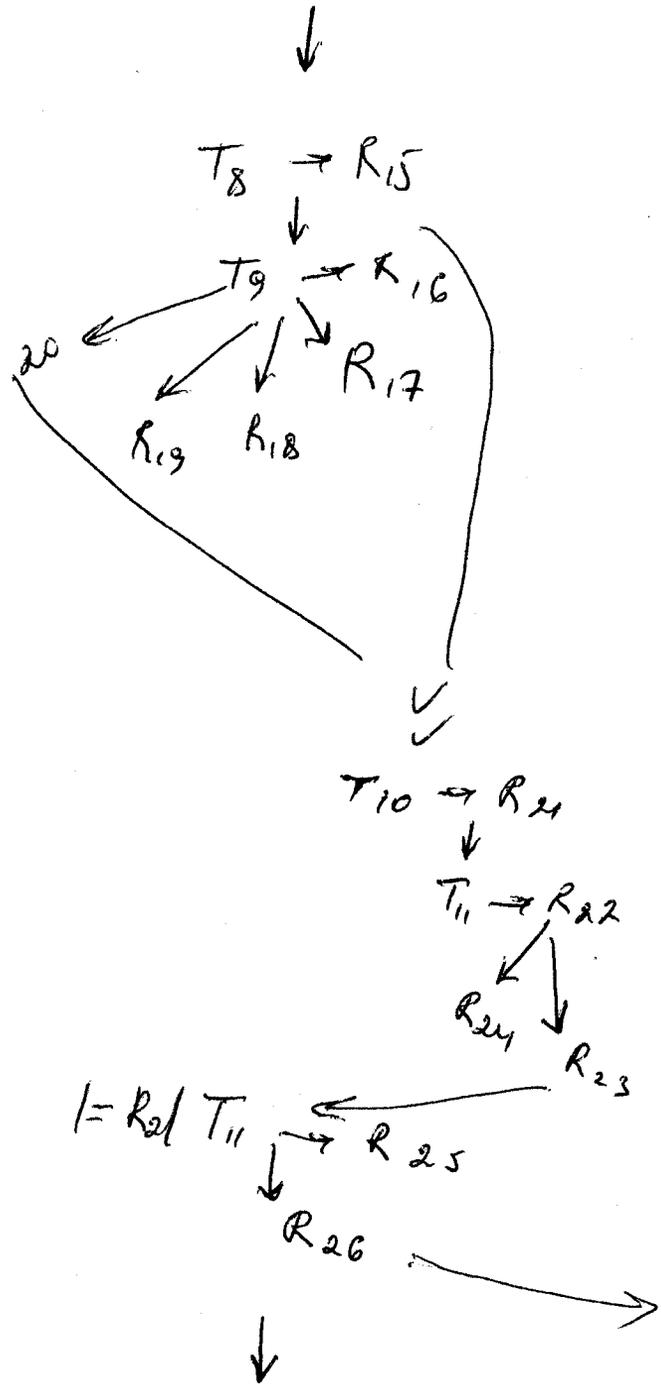
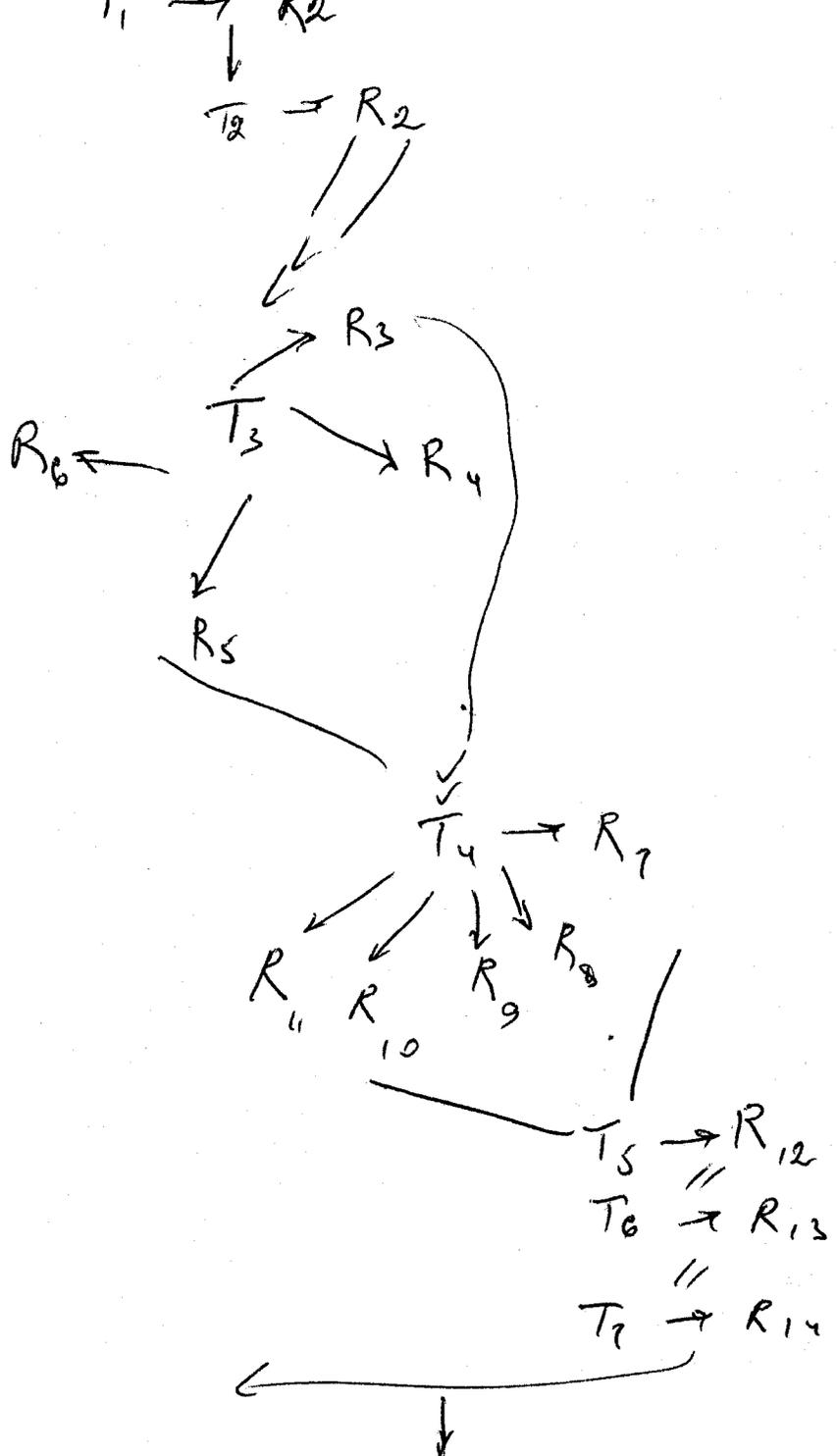
Həm belə işarəleyiciliyin yaxın-uzaq zaman və məkan baxımından da əhəmiyyəti böyükdür ki, bu zaman mətnə və ya mətnlər birliyini əhatə edib-etməməsi məsələsi də aydınlaşmış olsun. Bu vahidin-frazafövqi vahidin ("işarəleyici") həcm tutumu, işlədilmə mövqeyi, məqamı, vəzifəsi onun işarəleyiciliyi digər mətn daxili vahidlərdən fərqlənirlər. O daha çox, tez-tez mətnlər fəvqində durmaq qabiliyyətinə malikdir. Bu desiqnat kvantor iki mətni bir-birinə elə qovuşdurur ki, həmin funksiyanı ancaq frazafövqi vahid edə bilər. Digər mətn daxili vahidlərdə biz bu cəhəti görmürük, ummuruq da.

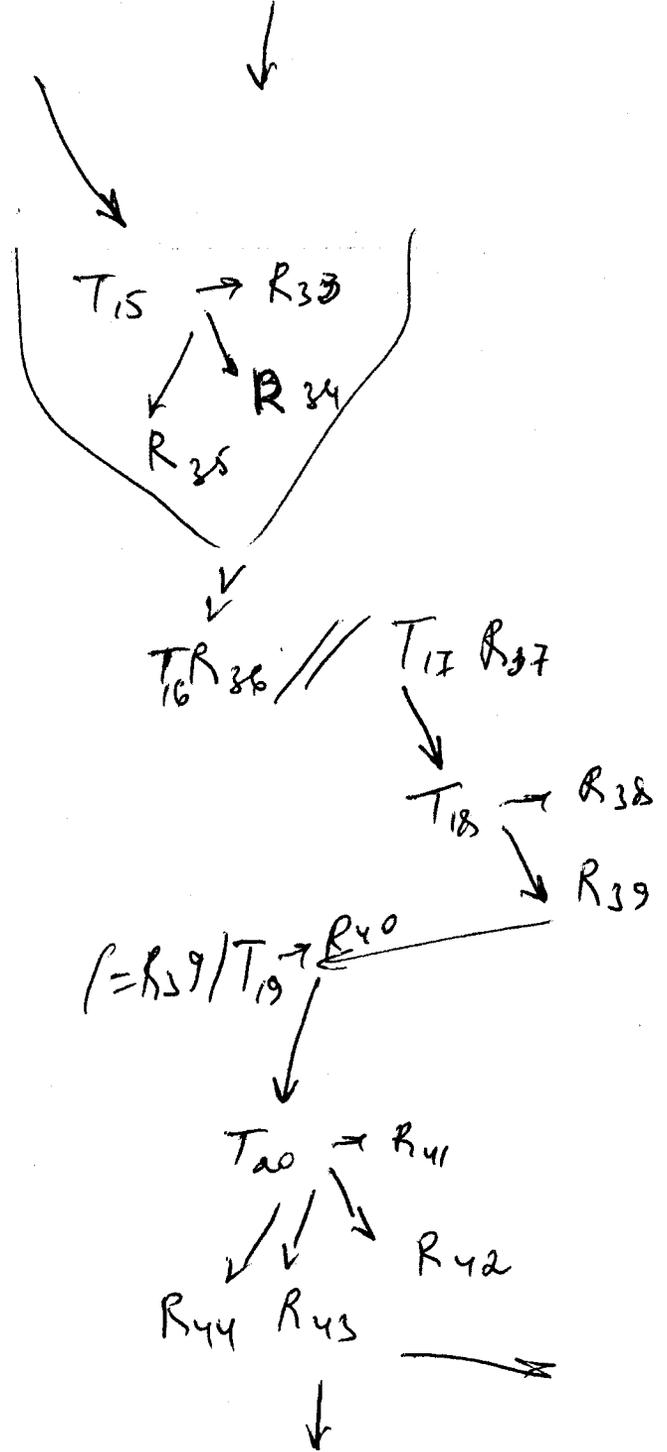
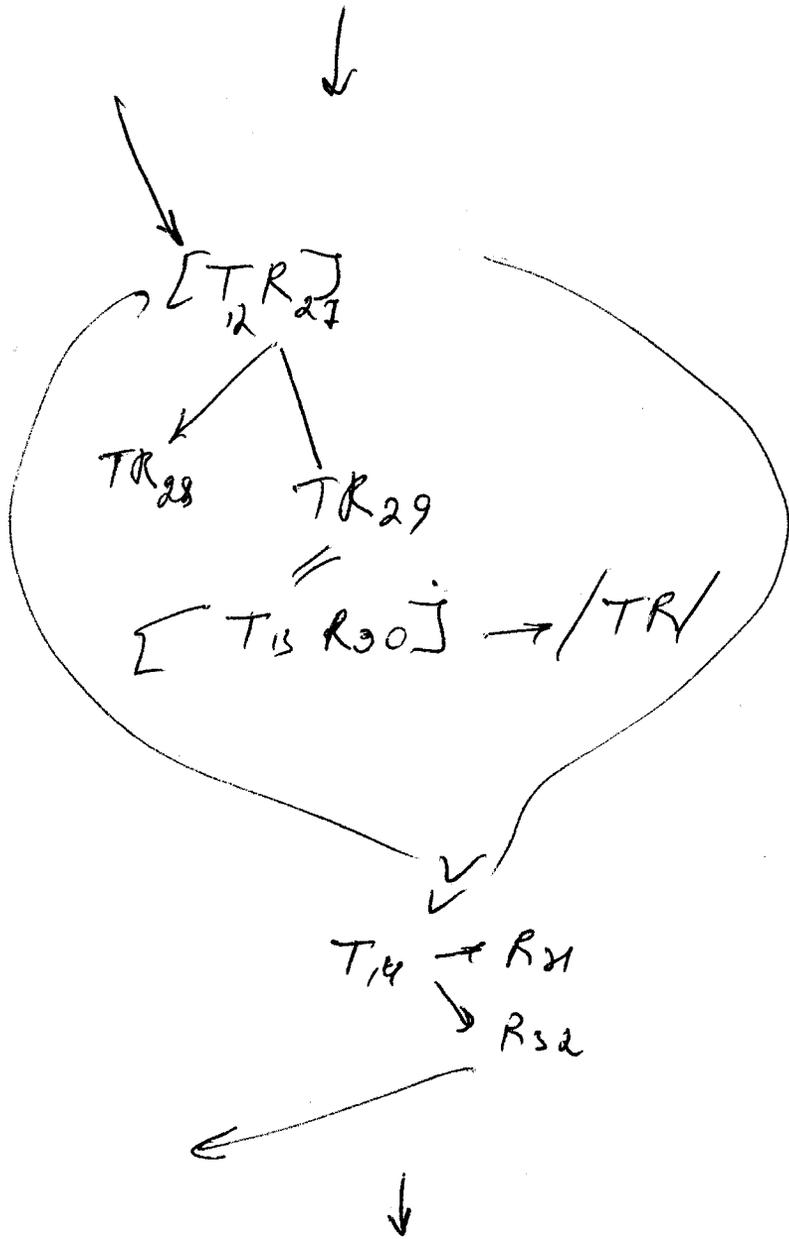
Və maraqlıdır ki, işarəleyici frazafövqi vahid sintaktik bütöv - frazafövqi vahid şəklində özündən sonra işarə etməklə yanaşı "bələdçi"liyi də öz üzərinə götürür. Həm də sintaktik ifadə vasitələrinin tələbinə uyğun olaraq sanki "çalışır" ki, özündən sonra gələn həmcinslərinin də özünəoxşar qəlibini yaratsın:

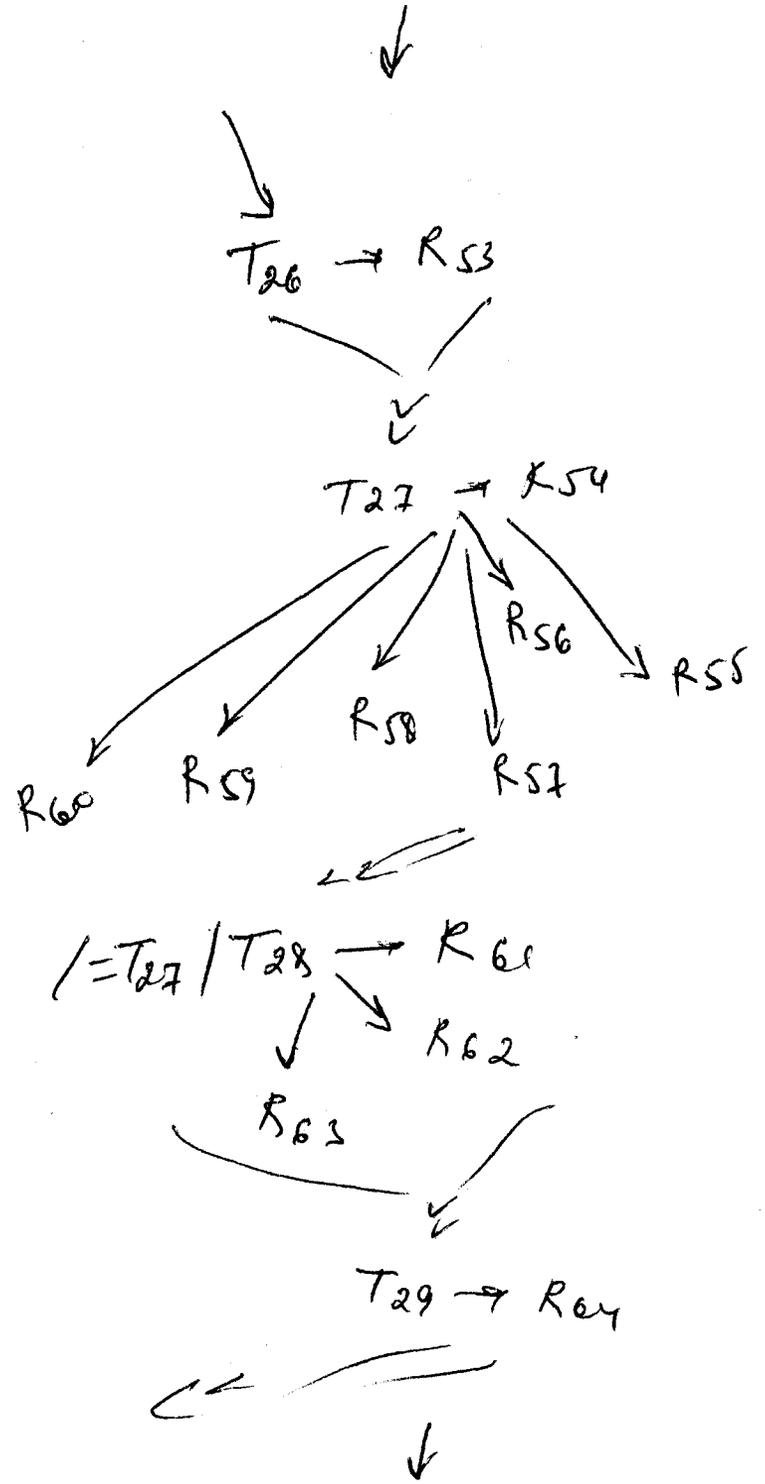
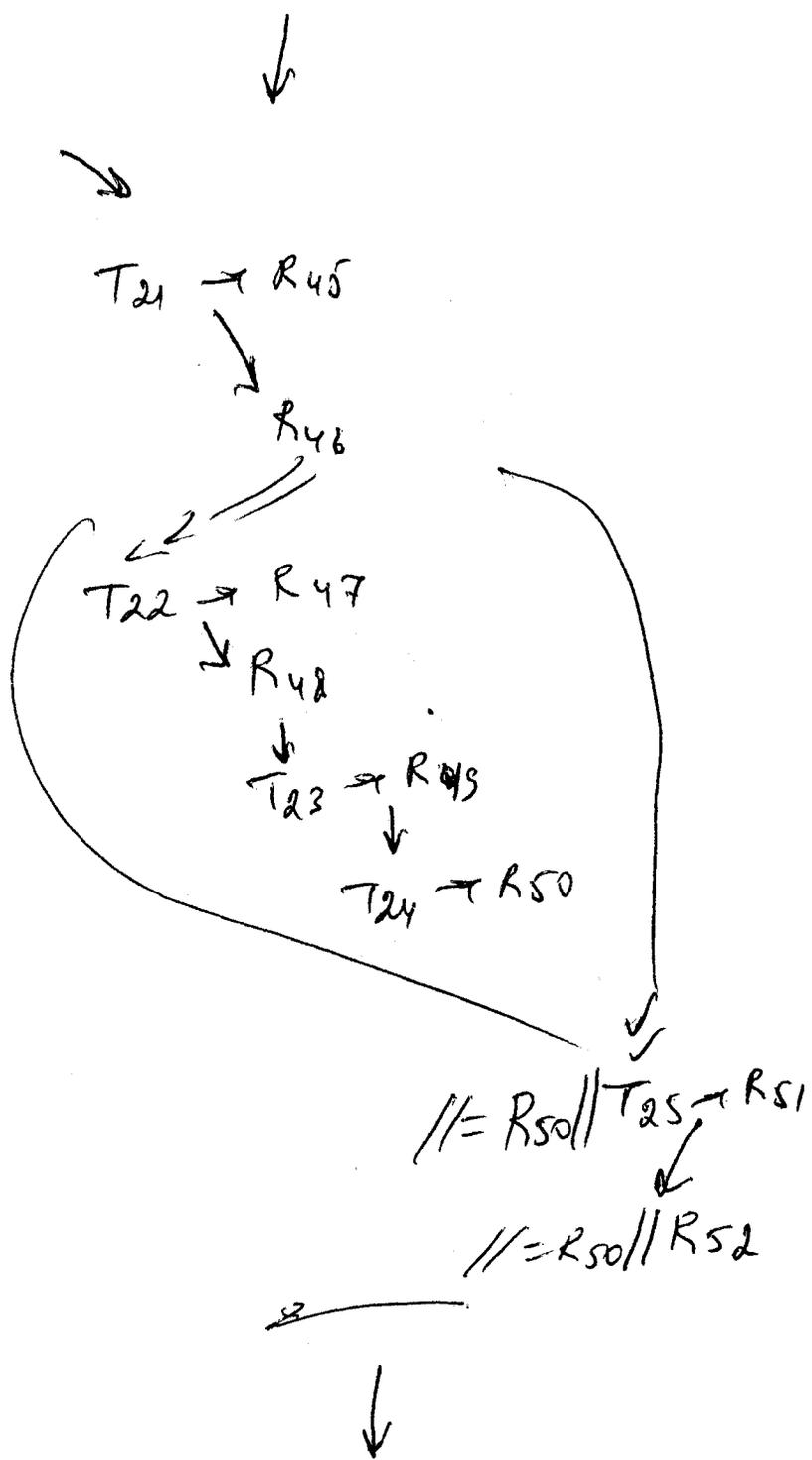
Ozan aydır: "Qarılar dörd dürlidü: birisi soldıran soydur, birisi toldıran toydur, birisi evin tayağıdır, birisi necə söylərsən, bayağıdır".

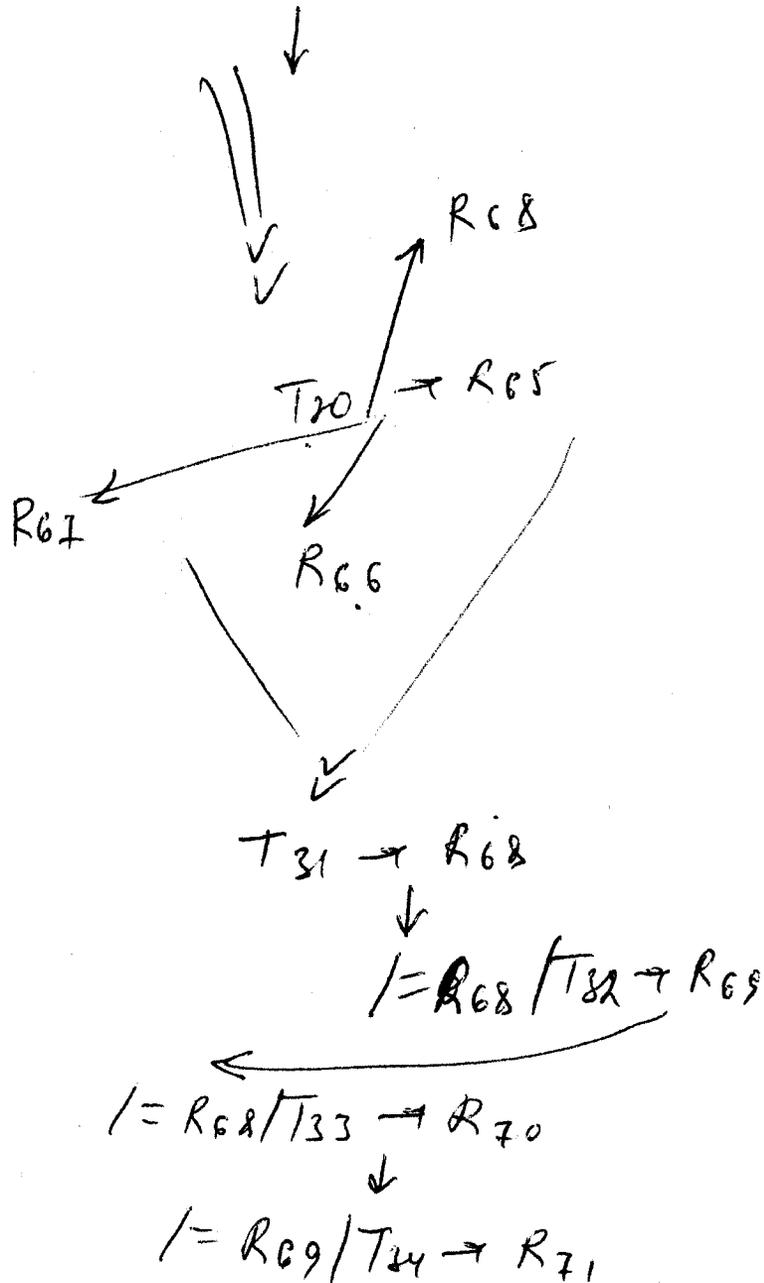
Ozan, evin tayağı oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər. Ol Ayişə, Fatimə soyudur, xanım. Anun bəbəkləri bitsün. Ocağına buncılayın övrət gəlsün... Gəldin ol kim soldıran soydur, sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamağ ilə bir küvlək yağurd gəvəzlər, toyınca tıqa-basa yeyər, əlin bögrinə urar, aydar: "Bu evi xərəb olası! Ərə varalından bəru dəxi qarnım toymadı, yüzim gülmədi. Ayağım başmaq, yüzim yaşmaq görmədi". Deyər: "Ah, noleydi, bu öleydi, birinə dəxi vareydim. Umarımdan yaxşı-uyar oleydi", - deyər. Anun kibinin, xanım, bəbəkləri bitməsün; ocağına buncılayın övrət gəlməsün. Gəldin, ol kim toldıran toydur, dəpdincə yerindən uru turdu, əlin-yüzün yumadan obanın, ol ucından bu ucına-ol ucına çarpışdırdı. Quv quvladı, din dinlədi. Öyləyədəcə gəzdi. Öylədən sonra evinə gəldi. Gördü kim, oğrı köpək, yekə tana evini bir-birinə qatmış - tauq komasına, sığır tamına dönmüş. Qonşılara çağırar ki, Yetər! Zəlixə" Zübeydə" Ürüydə -can, qız-can! Paşa! Ayna Mələk! Qutlu Mələk! Ölməgə-yitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xərəb olasıydı. Noleydi, bənim evimə bir ləhzə baqaydınız! "Qonşu həqqi - tənri həqqi", - deyü söylər. Bunun, kibinin, xanım, bəbəkləri bitməsün. Ocağına bunun kibi övrət gəlməsün. Gəldin ol kim necə söylərsən, bayağıdır. Evinə yazıdan-yabandan bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evdə olsa, ana disə ki, tur ətmək gətür, yeyəlim, bu da yesün; disə bişmiş ətməgün bəqası olmaz, yemək gərəkdir, övrət aydar: "Neyləyəyim, bu yığılacaq evdə un yoq, ələg yoq. Dəvə dəgirməndən gəlmədi", -diyər; "Nə gəlirsə, bənim sağrıma gəlsün" deyü əlüyin... urur, yönün anaru, sağrısın ərinə döndürür. Bin söylərsən, birisini quymaz, - ərin sözünü qulağına qoymaz. Ol, Nuh peyğəmbərin eşəgi əslidür. Andan dəxi sizi, xanım, allah saqlasun. Ocağınıza buncılayın övrət gəlməsün (Həmin əsər, səh. 32).

Verilmiş nümunə bizi çox maraqlı fakt qarşısında qoyur. İlk öncə, struktura diqqət edək:









Belə ki, burada işarələyici frazafövqi vahid (Ozan aydır: "Qarılar dörd dürlidü: birisi soldıran soydır, birisi toldıran toydır, birisi evin tayağıdır, birisi necə söylərsən, bayağıdır", - sintaktik bütövləridir.

Göründüyü kimi, ortaq temalı sintaktik paralelizm desiqnat əlamətli aranan kvantorun ifadə vasitəçisidir. Özündən sonra gələcək mətnin xarakter xüsusiyyətinə, semantik yönümünə işarə etməklə resipientin sukseivliyi prosesində özünəoxşar semantik-sintaktik model tələb edir. Yə"ni vasitəsiz nitqlə izahedici ün-sürün ("çarpaz dörd dürlidü") göməyi ilə sadalayıcı intonasiyanın müşahidəsi ilə tranzitiv şəkildə eyni qaydada sürəkli "örtüklü dialoji səslənmə" vasitəsilə sintaktik bütövlərin semantik-simmetrik paralelizmi şəkildə telepatem aydınlaşır ki, biz bunların hər birini konkret tərəflər kimi silsilə paralelizmin şəklini qura bilirik:

"Ozan, evin tayağı oldır ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər. Ol Ayişə, Fatimə soyudur, xanım. Anun bəbəkləri bitsün. Ocağına buncılayın övrət gəlsün... Gəldin ol kim soldıran soydur, sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilə bir küvlək yoğurd gəvəzlər, toyınca tıqa-basa yeyər, əlin bögrinə urar, aydar: "Bu evi xərab olası! Ərə varalıdan bərü dəxi qarnım toymadı, yüzim gülmədi. Ayağım başmaq, yüzim yaşmaq görmədi". Deyər: "Ah, noleydi, bu öleydi, birinə dəxi vareydin. Umarımdan yaxşı-uyar oleydi", - deyər. Anun kibinin, xanım, bəbəkləri bitməsün, ocağına buncılayın övrət gəlməsün".

"Gəldin ol kim // toldıran toydur, dəpdincə yerindən uru turdı, əlin-yüzün yumadan obanın, ol ucından bu ucına-ol ucına çarpışdırdı. Quv quvaladı, din dinlədi. Öyləyədəcə gəzdi. Öylədən sonra evinə gəldi. Görü kim, oğrı köpək, yekə tana evini bir-birinə qatmış - tauq komasına, sığır tamına dönmüş. Qonşılara çağırır ki, Yetər! Zəlixə! Zübeydə" Ürüyde -can, qız-can! Paşa! Ayna Mələk! Qutlu Mələk! Ölməgə-yitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xərab olasıydı. Noleydi, bənim evimə bir ləhzə baqaydınız! "Qonşu həqq - tənri həqqi", - deyü

söylər. Bunun, kibinin, xanım, bəbəkləri bitməsin. Ocağına bunun kibi övrət gəlməsin" //

Gəldin ol kim necə söylərsən, bayağıdır. Evinə yazıdan-yabandan bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evdə olsa, ana disə ki, tur ətmək gətür, yeyəlim, bu da yesün; disə, bişmiş ətməgün bəqası olmaz, yemək gərəkdir, övrət aydar: "Neyləyəyim, bu yığılacaq evdə un yoq, ələg yoq. Dəvə dəgirməndən gəlmədi", - diyə; "Nə gəlürsə, bənim sağıma gəlsün" deyü əlüyin... urur, yönün anaru, sığırsın ərinə döndürür. Bin, söylərsən, birisini quymaz, - ərin sözünü qulağına qoymaz. Ol, Nuh peyğəmbərin eşəgi əslidür. Andan dəxi sizi, xanım, allah saqlasun. Ocağına buncılayın övrət gəlməsin".

Özü də "işarələyici" frazafövqi vahid tələbi ilə reallaşan növbəti mətnin ifadə vasitələri onun öz ifadə vasitələrinin demək olar ki, tam əhatəsi qədərdir: dilin bütün yaruslarını və semantik-üslubi imkan faktlarının hamısını əhatə etmək qabiliyyəti ilə fəaliyyət göstərir. Hər hansı bir qiymətləndirici ifadə - söz, işarələyicilik funksiyası ilə yükləndikdə mütləq o həmin obyektin qiymətləndiricisinə çevrilir, əlbəttə, işarələyicilik xüsusiyyəti ilə hətta belə mövqedə yekunlaşdırıcı üzv kimi də iştirak edərək "representiv-yekun" kvantor müqabilində müəyyən bir nəticə məzmunu da kəsb edərək, hər hansı bir nəticənin çıxarılmasına kömək edir ("Anun kibinin, xanım, bəbəkləri bitməsin, ocağına buncılayın övrət gəlməsin" və s.).

Həm mətn daxilində, həm də mətnlər kontekstində bu növlü frazafövqi vahidlərin "işarələyici-təsdiq" növü daha çox rast olunan hallardandır, bu zaman həm geriyə, həm də irəliyə doğru istiqamətin işarələyicilik əmsalı kimi fikri də təsdiqləmiş olur. Əvvəlki hadisəni bir daha xatırlatmaqla, oradakı vacib detalları yada salmaqla söylənilən hadisə ilə əlaqələndirməklə və ya sonra gələcək hər hansı bir indiki söhbətlə əlaqədar hadisə və ştrixin qabaqcadan anılmasını təmin etməyin özü əlavə bir informasiyanın təsdiqləyiciliyə artırılması ilə yanaşı, mətnin semantikasının da emosional-ekspressivliyinə bir o qədər təsirindən xəbər verir.

Burada daha bir maraqlı fakta diqqəti yönəldək: hər bir təsdiqləyici komponentin özləri də simmetrik paralelizm nümunəsidir: Fikir verək: "Ocağına buncılayın övrət gəlsün".

"Anun kibinin, xanım, // bəbəkləri bitməsin, ocağına buncılayın övrət gəlməsin".

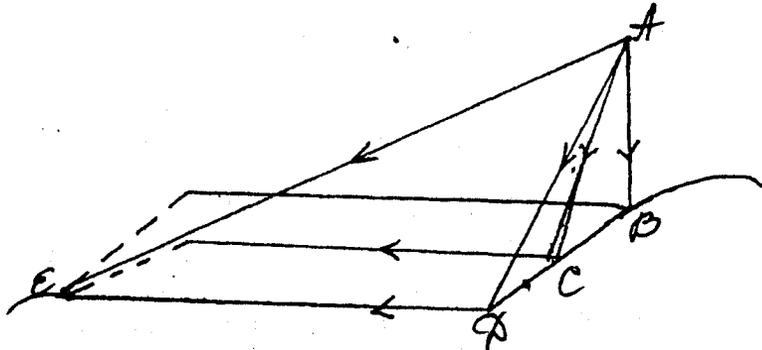
"Bunun kibinin, xanım // bəbəkləri bitməsin. Ocağına bunun kibi övrət gəlməsin". Və s.

Elə hər bir sintaktik bütövləri periodik olaraq qapaya-qapaya (periodun yaradıcısı kimi) başlaya bələdçi cümlələrin özləri də eyni həndəsi durumla silsilə şəkilli simmetrik paralelizm nümunəsidir.

Ümumiyyətlə, mətnin semantik dönümü "Mifoloji məkanın ilahi məkana, yaxud mifoloji hərəkətin (dinamikanın) ilahi hərəkətə (dinomikaya) çevrilməsini, bir növ "keçid mərhələsi"ndə olan dastanların poetik semantikasını açıq-aydın nümayiş etdirir" (Cəfərov; 1999, 34-35).

Daha bir fakt belə bir nəticə ilə bəllənir ki, "işarələyici" frazafövqi vahid çox zaman adi "xəbərdaredici" cümlədən də ibarət olur, bu cümlə heç də bir müəllif işarəsi və ya deyimdə, intonasiyada, xüsusi bir pauzanın ayrılmasında heç bir kənar xətt seçilmir, daha dəqiq demiş olsaq, heç belə bir əlamətlər də yoxdur, lakin bununla belə, biz bu vahidi asanlıqla ayıra, digər vahidlərdən seçə bilərik. Nəyə görə? İlk öncə, ən çox rast olunan məqam bundan ibarətdir ki, xəbərdaredici cümlə mətni real olaraq iki hissəyə bölür və mütləq onun sərhədd xəttinin olması, bu xəttin təşkilinin ayırıcı-qiymətləndirilməsində labüddəşir, həmçinin də buraya çatanda ani də olsa dayanırsan, nəfəsini dərirsen. Məzmunun davam etdirilməsi yalnız onun fəaliyyəti ilə - işarələyiciliklə bağlıdır, çünki sonrakı məsələ özündən əvvəlki fikrin məntiqi davamıdır. Burda frazafövqi vahid kontaminasiya carçısıdır. Və belə halda işarələyici model mətn boyu dönə-dönə xatırlanmaqla digər mətndaxili vahidi-periodu (və ya digər mətndaxili vahidi) yarada-yarada elə mətnin özünü də periodik şəkildə qapamış olur. Özü də mətnin məzmunu boyu elə tədricən inkişaf edir ki, sanki bu vahidin dəyərliliyini adam göz önündə saxlamaq niyyətindədir.

Və bütün bu münasibətlərin hamısını konkret olaraq cəmlik modeli kimi nəzərə alsaq, riyazi biçim versək, bu nisbəti belə bir formullarla yazaraq bu cəmlik modellərini multiplerləri bir daha açıqlayıb, həmçinin də yuxarı və aşağı səviyyəli dubletlər kimi intensivlər qaydasında nəzərdə tuta bilərik. Onu da qeyd edək ki, aşağı və yuxarı səviyyəli dublet deyəndə biz mətndə verilmiş birinci dubletin tonal səviyyəsinin nisbətən-seçilən dərəcədə aşağı olması və ikinci (iki bəndin) dubletin əvvəlkindən daha çox fərqli tonal yüksəkliyi, özü də elə yüksəklik ki ən çox səs-tonal yüksəkliyinin dalğalanması bu dubletin özündən sonrakı dubletlə fərqi daha aydın görmək mümkündür. Onu da qeyd edək ki, güclü tonal mövqeli səsin dalğalanmaya doğru ayrılması olduqca güclü, sürətli (bəlkə də işıq sürətinə bərabər birbaşa, düzxətli qopmadır, ayrılıb - süzülür). Gəlin, belə bir şərti müqayisə aparaq: Tutaq ki, A nöqtəsində səsin yayılması baş verir, bunu müşahidə eləyən E nöqtəsidir. Bu zaman belə bir hal baş verə bilər ki, bir neçə VSD yerləşmə sahəsindən güzgü reaksiyasında olduğu kimi E nöqtəsinin fokuslandıraraq A çıxış nöqtəsinə doğru istiqamətləndirək, alt və üst qat aydın seçiləcək. Əyaniləşdirək:



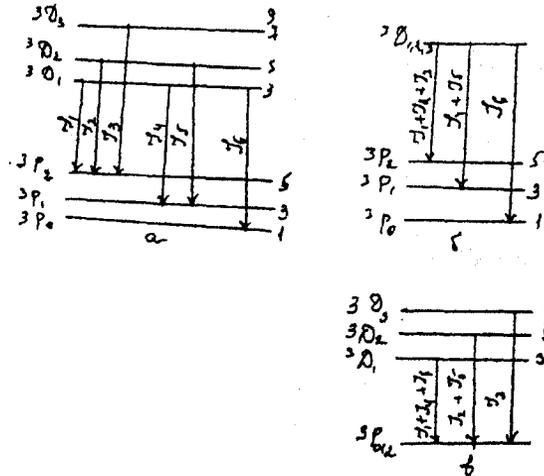
Şəkil 1.

Bundan sonra mütləq "cəmlər qaydasına" riayət edib müvafiq düsturların köməyi ilə multiplerin sistemli həllinə çalışaq: Əvvəlcə ${}^2D_{3/2}$ və ${}^2P_{112,3/2}$ dublet termləri arasındakı keçidlərə uyğun gələn spektral xətlər üçün intensivliklər qaydasını nəzərdən keçirək, aydındır ki, $\Delta J=0\pm 1$ seçmə qaydasına görə bu dublet termlər arasında yalnız ${}^2D_{5/2} \rightarrow {}^2P_{3/2}$, ${}^2D \rightarrow {}^2P_{3/2}$, ${}^2D_{3/2} \rightarrow {}^2P_{3/2}$ keçidləri mümkündür. Bu keçidlərə uyğun gələn spektral xətlərin intensivliyini uyğun olaraq şəkil 2-də göstəriləyi kimi, J_1 , J_2 və J_3 ilə işarə edək. Fərz edək ki, yuxarı

$$\left. \begin{aligned} J_{J \rightarrow J} &= (2J+1) \frac{[J(J+1) + L(L+1) - S(S+1)]^2}{J(J+1)} \\ J_{J \rightarrow J} &= \frac{[(L+S+1)^2 - J^2][J^2 - (L-S)^2]}{J} \\ J_{J \rightarrow J+1} &= \frac{[(L+S+1)^2 - (J+1)^2][(J+1)^2 - (L-S)^2]}{J+1} \end{aligned} \right\} (4)$$

$L \rightarrow L-1$ ($\Delta L=0$) tip multiplerlər üçün

$$\left. \begin{aligned} J_{J \rightarrow J} &= (2J+1) \frac{[(J+S+1)^2 - L^2][L^2 - (J-S)^2]}{J(J+1)} \\ J_{J \rightarrow J-1} &= \frac{[(L+S)^2 - (S+1)^2][(J+S)^2 - S^2]}{J} \\ J_{J \rightarrow J+1} &= \frac{[S^2 - (J-L+1)^2][(S+1)^2 - (J-L-1)^2]}{J+1} \end{aligned} \right\} (5)$$



Şəkil 4.

Beləliklə, bütün bu proses mətndə boyu abstraksiya dərəcəsinin dalğalanmasına güvenir ki, o da öz növbəsində, dilçilikdə yan ötesi hər hansı bir problemin kənarında qala bilməsi ehtimalını aradan

$$\frac{J_1 + J_3}{J_2} = \frac{g(^2D_{3/2})}{g(^2D_{5/2})} = 2/3 \quad (2)$$

Qeyd edək ki, son iki ifadə cəmlər qaydası adlanır.

Əgər xətlər iki mürəkkəb termlər arasındakı keçidlər zamanı əmələ gəlsə, aşağı (və ya yuxarı) səviyyələr üst-üstə düşərkən alınan spektral xətlərin summar intensivliklərinin nisbəti aşağı (və ya yuxarı) səviyyələrin statistik çəkilərinin nisbəti kimidir.

Aydındır ki, (1) və (2)-nin köməkliyi ilə şəkil 2-də göstərilən spektral xətlərin nisbi intensivliklərini təyin etmək olar. Doğrudan da, $J_1/J_3=x=1$, J_2/J_1 və $J_3/J_1=z$ işarə edərək (1) və (2)-dən

$$\left. \begin{aligned} \frac{1+y}{z} &= 2 \\ \frac{1+z}{y} &= \frac{2}{3} \end{aligned} \right\} \quad (3)$$

tənliklər sistemini alırıq. Bu sistemi həll edərək tapırıq ki, $x=1$, $y=1:9:5$.

$$J_1:J_2:J_3 = 1:9:5$$

İndi də cəmlər qaydasını triplet termlər arasındakı keçidlərə uyğun gələn spektral xətlərə tətbiq edək. Məsələn, $\Delta J=0\pm 1$ seçmə qaydasına görə $^3D_{1,2,3} \rightarrow ^2P_{0,1,2}$ keçidinə altı spektral xətt uyğun gəlir. Bu spektral xətlərin intensivliyini şəkil 4a-da göstəriləndiyi kimi J_1 , J_2 , J_3 , J_4 və J_5 ilə işarə edək.

Əgər yuxarı səviyyələr üst-üstə düşsə, şəkil 4b-də olduğu kimi cəmlər qaydasına görə alırıq:

$$(J_1 + J_2 + J_3) : (J_4 + J_5) : J_6 = 5:3:1$$

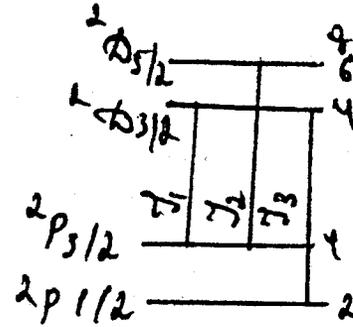
Əgər aşağı səviyyələr üst-üstə düşsə, şəkil 4v-də olduğu kimi cəmlər qaydasına görə alırıq:

$$(J_1 + J_4 + J_6) : (J_2 + J_5) : J_3 = 3:5:7$$

Nəhayət, qeyd edək ki, dinamik tarazlıq halında (L,S) əlaqə yaxınlaşması üçün mürəkkəb multipletlərdə spektral xətlərin nisbi intensivlikləri aşağıdakı düsturlarla hesablanabilir:

$L \rightarrow L (\Delta L=0)$ tip multipletlər üçün

$^2D_{3/2}$ və $^2D_{5/2}$ səviyyələri üst-üstə düşür.



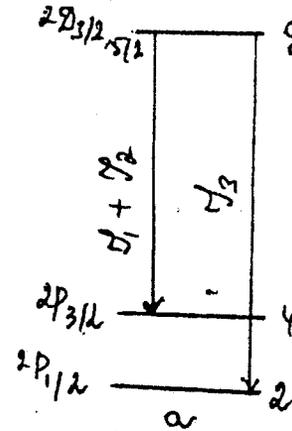
Şəkil 2.

Onda şəkil 3-də göstəriləndiyi kimi yuxarı səviyyəsi eyni olan və intensivlikləri J_1 , J_2 və J_3 olan düğlet alırıq:

$$\frac{J_{Ri}}{J_{(R)}} = \frac{g_i}{g_J}$$

intensivliklər qaydasını tətbiq edərək alırıq:

$$\frac{J_1 + J_2}{J_3} = \frac{g(^2P_{3/2})}{g(^2P_{1/2})} = 2 \quad (1)$$



Şəkil 3.

İndi fərz edək ki, aşağı səviyyələr üst-üstə düşür. Onda şəkil 3b-də göstəriləndiyi kimi, aşağı səviyyələri eyni olan J_2 və J_1+J_3 intensivlikli dublet alırıq. Bu dublet üçün

$$\frac{J_{Ri}}{J_{i'}} = \frac{g_i}{g_i'}$$

intensivlik qaydasından alırıq:

Desiqnat məzmunlu abstrakt-konkret vahid olan frazafövqi vahid əsərlərdən hansı məqsədlə işlədilməsindən asılı olmayaraq məzmunun açılışına xidmət edir, onunla bağlı olur, həmçinin də müxtəlif funksiya və vəzifə daşıyıcılarıdırlarsa, digər spesifik xüsusiyyətləri ilə də yanaşı, bu vahidin ölçüsünə nəinki uyğun gəlirlər, hətta bu vahidlərin xassələrinin açılmayan tərəflərini də, qatlarını da abstrak səviyyəyə yüksələ bilirlər. Əlbəttə, ilk növbədə müəllifin tə'yinatı ilə bu və ya digər məqsədlə, nəzərdə tutulan mövqedə işlədilərək əsərin məzmununa və ya konkret bir mətnə müdaxilə də əsasdır atalar sözü kimi:

"Dastanda yüzrlə sabitləşmiş hazır cümlələr var, onlar sıx-sıx təkrar olunur. Hər qəhrəmanın özünə məxsus sabitləşmiş sifəti var, adının başında təkrar olunur" (Sultanlı: 1999, 32):

At ayağı külük, ozan dili çevik olur. İyəgülü ulalur, qapırğalı böyür. Oğlan on beş yaşına girdi. Oğlanın babası Bayındır xanın ordısına qarışdı.

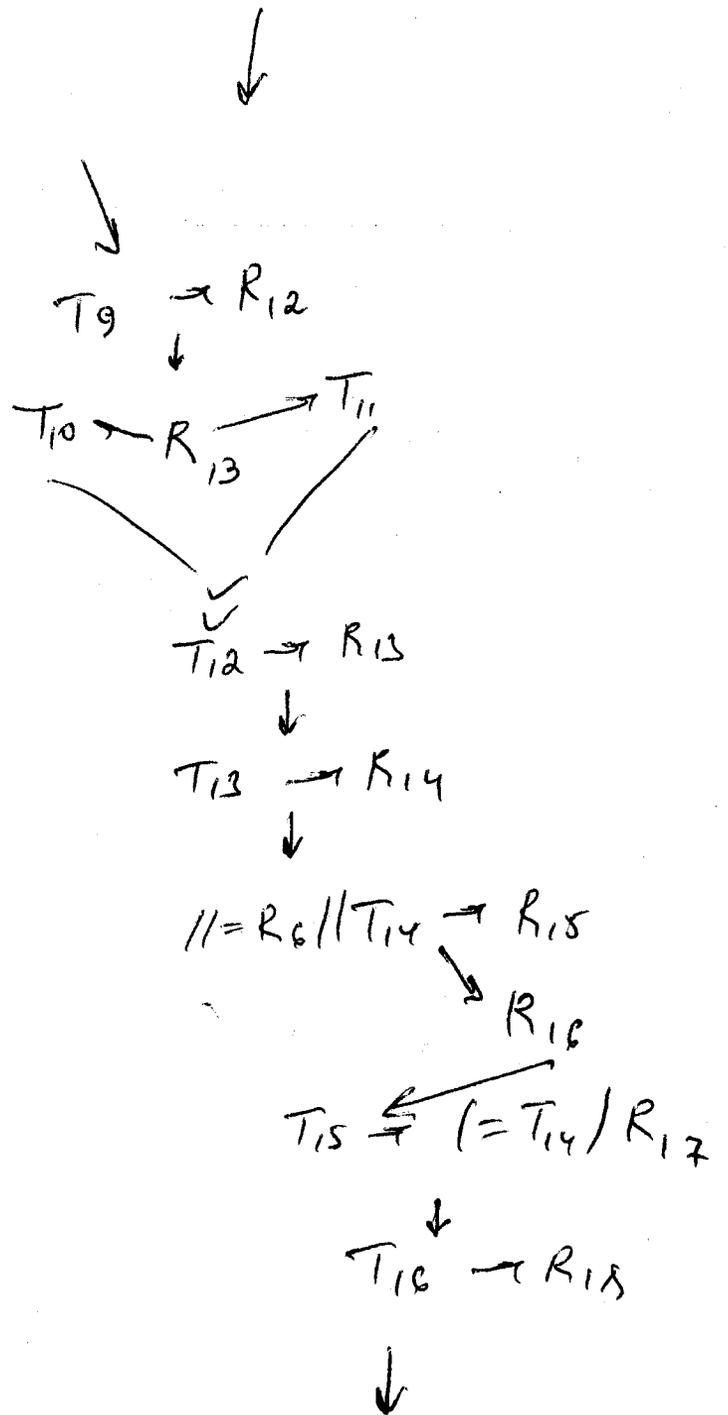
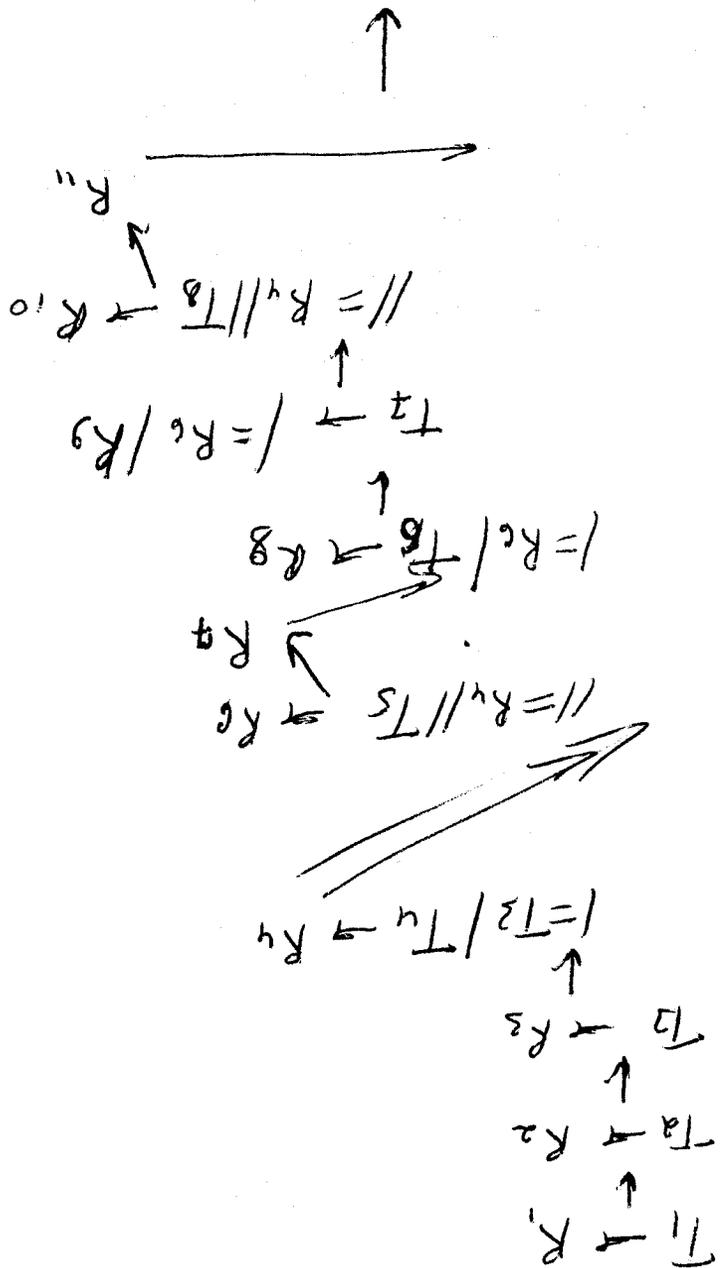
Məgər xanım, Bayındır xanın bir buğası vardı, bir daxi buğrası vardı. Ol buğa qatı taşa buynuz ursa, un kibi ügidərdir. Bir yazın, bir güzün buğayla buğrayı savaşırdırlardı. Bayındır xan Qalın Oğuz bəglərilə təməşaya baxardı, təfərrüc edərdir.

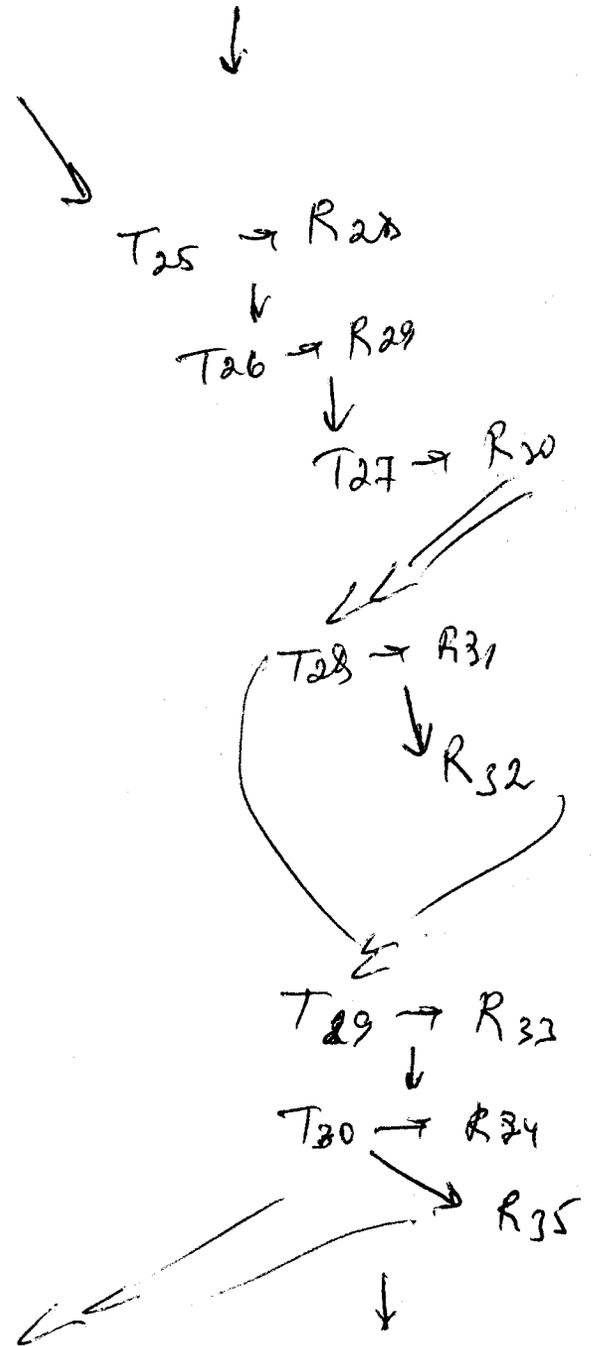
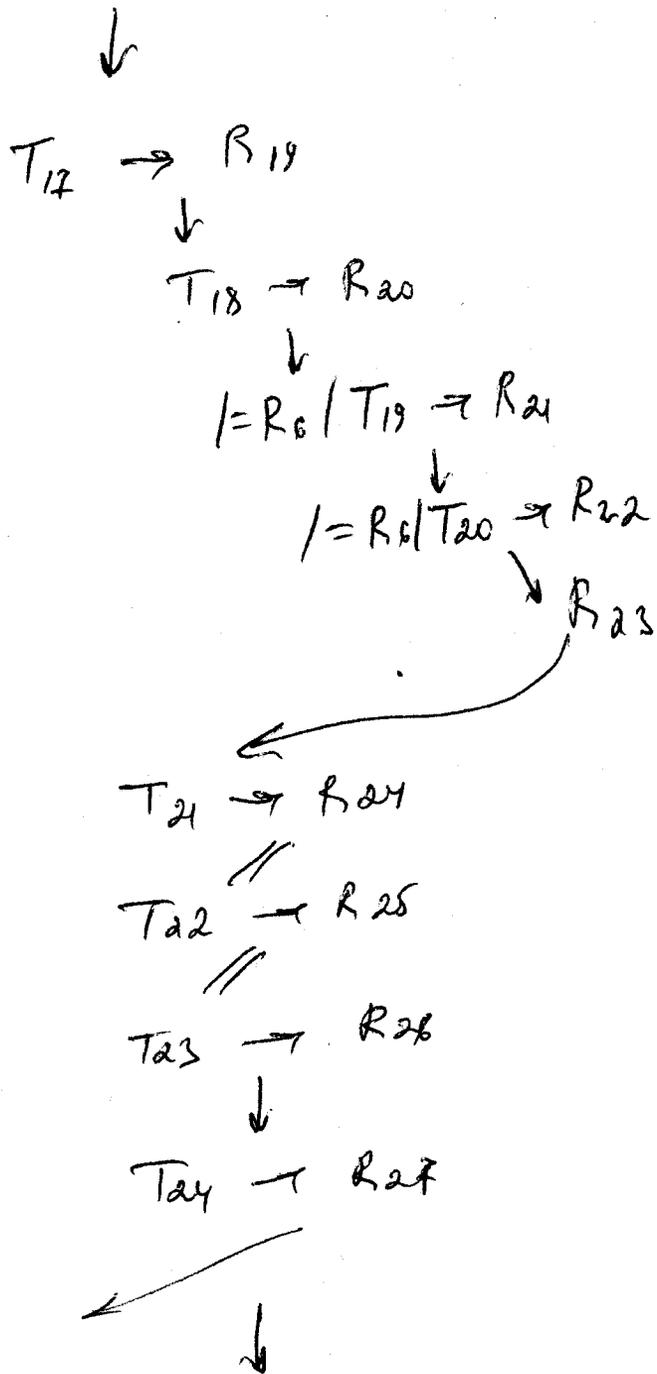
Məgər, sultanım, genə yazın buğayı saraydan çıxardılar. Üç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından dəmür zəncirlə buğayı tutmuşlardı. Gəlüb meydan ortasında qoyu verdilər. Məgər sultanım, Dirsə xanın oğlancığı, üç dəxi ordı uşağı meydanda aşuq oynarlardı. Buğayı qoyu verdilər, oğlancılara "qaç" dedilər. Ol üç oğlan qaçdı, Dirsə xanın oğlancuğı qaçmadı. Ağ meydanın ortasında baxdı-turdu. Buğa dəxi oğlana sürdi-gəldi. Dilədi ki, oğlanı həlak qılaydı. Oğlan yumruğılə buğanın alnına qıya tutub çaldı. Buğa götin-götin getdi. Buğa oğlana sürdi, gerü gəldi. Oğlan yenə buğanın alnına yumruğılə qatı urdu. Oğlan bu qatla buğanın alnına yumruğını tayadı, sürdi meydanın başına çıqardı.

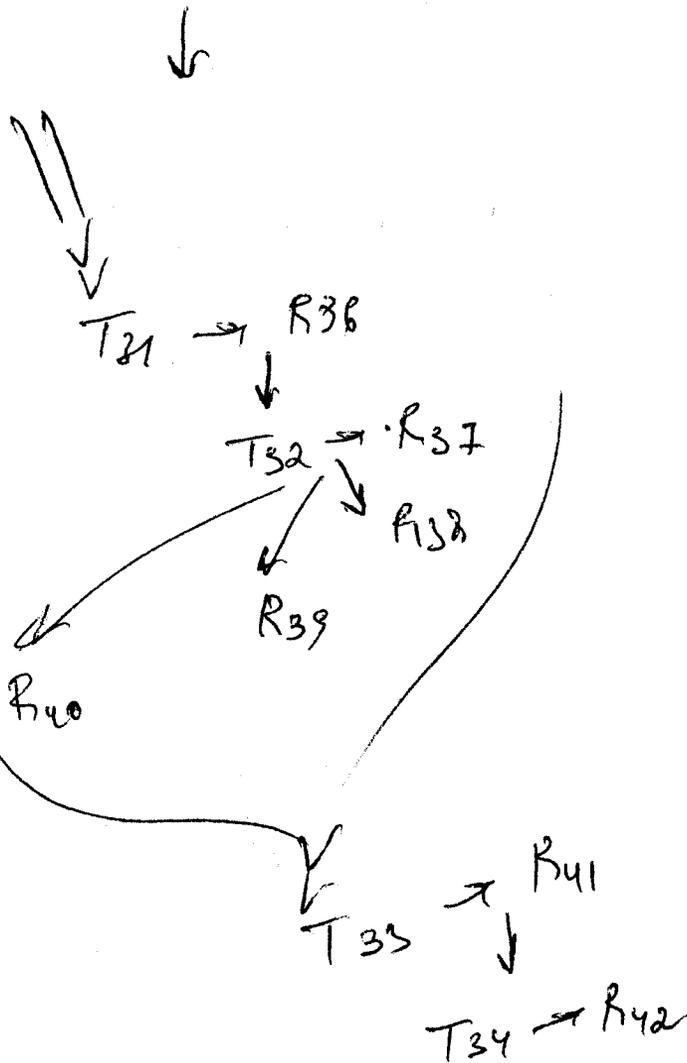
Buğayla oğlan bir həmlə çəkişdilər. İki talusının üstinə buğanın köpük turdu. Nə oğlan yenər, nə buğa yenər. Oğlan fikr eylədi, aydur: "Bir tama dirək ururlar, ol tama tayaq olur. Bən bunun alnına niyə tayaq olurbən-tururbən -dedi. Oğlan buğanın alnından yumruğun gedirdi, yolından savıldı. Buğa ayağ üstinə

turmadı, düşdi; dəpəsinin üstinə yıqıldı. Oğlan bıçağına əl urdu. Buğanın başını kəsdi (Həmin əsər, səh. 36).

Bəllidir ki, mətnin mövcudluğunun tə'yinatlanması proqramını yerinə yetirərkən, telepatemin multiplətlərinin konyuktiv konstruksiyalanma prosesində semantik-sintaktik dəqiqlik modulu ilə kodlaşma qabiliyyəti özünü əks etdirə bilir ki, bu zaman hər bir separabel kvantlaşma modulunun müxtəlif səviyyəli aletik skloidlərə malik olması da şəxsizdir. Əlbəttə, bütün bu deyilənləri olduğu kimi mətn dairəsində götürməklə derivat şəkilə görmək mümkündür ki, strukturda da bu aydınlaşır.







Mə'lum olduğu kimi epik janrların, nağıl, dastan formalaşmasında söyləyicilər ənənəvi ehtiyat xəzinədən istifadə edirlər. Bu ənənəvi vasitələr müəyyən kompozisiya funksiyası yerinə yetirir. Bunlar bir süjetdən o biri süjetə, bir janrdan o biri janra keçəcək ənənəvi şəkildə işlənir (Əliyev: 1999, 47).

Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarında belə bir keçidlər əksər hallarda "bələdçi" söz-cümlənin reallaşması ilə onun evolventliyi təmin edilir:

Gələbəni qarşuladılar, qara otağa qondurdılar, qara keçə altuma döşədilər, qara qoyun yəxnisindən ögimə götürdilər. "Oğlı-qızı olmyanı tənri-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, bəllü, bilgil" - dedilər. "Səndənmidir, bəndənmidir, tənri-təala bizə bir yetman oğil verməz, nədəndir?" - dedi. Soyladı...

Soylama.

Aydır:

Xan qızı, yerimdən turayınmı?

Yaqaqla boğazından tutayınmı?

Qaba öncəm altına salayınmı?

Qara polat uz qılıcım əlümə alayınmı?

Öz gödəndən başını kəsəyinmi?

Can tatlusun sana bildirəyinmi?

Alca qanun yer yüzinə dökəyinmi?

Xan qızı, səbəbi nədir, degil mana!

Qatı qəzəb edəyəm şimdi sana! - dedi.

Dirşə xanın xatunı soylamış, görəlim, nə soylamış və aydır:

Hay Dirşə xan, bana qəzəb etmə!

İncinib acı sözlər söyləmə!

Yerindən uru turğil!

Ala çadırın yer yüzinə dikdirgil!

Atdan-ayğırndan, dəvədən buğra, qoyundan qoç öldürgil!

İç Oğuzun, Taş Oğuzun bəqlərin üstünə yığnaq etgil!

Ac görsən, toyurğil! Yalncıq görsən, tonatğil!

Borcluyı borcından qurtarğil!

Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır!

Ulı toy elə, hacət dilə!

*Ola kim, bir ağzı dualının alqışilə
Tənri bizə bir yetman əyal verə - dedi.*

Dirse xan dişi əhlinin sözilə ulu toy elədi, hacət dilədi. Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. İç Oğuz, Taş Oğuz bəglərin üstünə yığnaq etdi. Ac görsə, toyurdu. Yalın görsə, tonatdı. Borcluyı borcından qurtardı. Dəpə kibi ət yığdı. Göl kibi qımız sağdırdı. Əl götürdilər, hacət dilədilər. Bir ağzı dualının alqışilə allah-təala bir əyal verdi. Xatunı hamilə oldı. Bir neçə müddətdən sonra bir oğlan toğurdu. Oğlançuğunu dayələrə verdi, saqlatdı (Həmin əsər, səh. 35).

İlk öncə, onu qeyd etməliyik ki, mətn bütövlükdə həm "işarələyici" məzmunlu, həm də zaman-məkan məzmunlu fraza-fövqi vahid nümunəsidir. Hər iki semantik tutum "geriyəboylanma" ilə qeydiyyatdan keçir. Deməli, mətni başlayan ilk sintaktik bütöv "kontaminasion" xarakterlidir. Və məzmunun ağırlıq mərkəzi sual cümlələridir ki, elə şe"rin gəlişi üçün o həm zəmin hazırlayır, həm də onu reallaşdırır.

"Soylama.

Aydır:

Xan qızı, yerimdən turayınmı?

Yaqaqla bağazından tutayınmı?

Qaba öncəm altına salayınmı?

Qara polat uz qılıcım əlümə alayınmı?

Öz gödəndən başunı kəsəyinmı?

Can tatlusun sana bildirəyinmı?

Alca qanun yer yüzünə dökəyinmı?

Xan qızı, səbəbi nədir, degil mana!

Qatı qəzəb edərəm şimdi sana! - dedi".

Sual cümlə / söyləmin e"tiraz, qəzəb və s. dalğalanması ilə komponentdən-komponentə sıçrayıb mətnin semantikasını formalaşdırır, cəmləyib düyün nöqtəsini vurur. Suallə cümlə/söyləmlərinin təəccüb mə"nasını bildirməsi qəribə də olsa, əksər halda intonasianın tonal mövqeyində sürəkliliklə müşahidə olunduğu kimi, mətnin semantikasına da lakoniklik vasitəçisi kimi daxil olaraq, nəql olunan hadisənin mərkəzinə doğru ani bir sür"ətlə tezliyə nail olması deməkdir. Belə bir məqamda da bu ordinal hasil qapalı konstruksiya yaradır, özü də elə bir konstruksiya ki,

bu orbit dairəsinin özü həm uc tərəfdən (ilk), yə"ni özündən əvvəldə və son ucdan da izah tələb edir. Əlbəttə, hər iki uc nöqtə mətn dairəsi hesab olunmaq şərti ilə bir neçə mətn daxili vahid arasında kontaminasiya vasitəsinə çevrilə bilər.

Əmməllər alqoritmi sayılacaq suallı komponentin mətnin semantikasının formalaşmasında mühüm rol oynayan funksiyalarından biri də onun "yuvarlaqlaşdırma xətası" funksiyasıdır ki, belə bir vəzifənin özü də mövqe-məqam xidmətçiliyi ilə ölçülməlidir:

"Dirse xanın xatunı soylamış, görəlmiş, nə soylamış və aydır:

Hay Dirse xan, bana qəzəb etmə!

İncinib acı sözlər söyləmə!

Yerindən uru turğıl!

Ala çadırın yer yüzünə dikdirgil!

Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç öldürgil!

İç Oğuzun, Taş Oğuzun bəglərin üstünə yığnaq etgil!

Ac görsən, toyurğıl! Yalincıq görsən, tonatğıl!

Borcluyı borcından qurtarğıl!

Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır!

Ulu toy elə, hacət dilə!

Ola kim, bir ağzı dualının alqışilə

Tənri bizə bir yetman əyal verə - dedi".

Daha sonra belə bir kommunikativ modelin seçilib ayrılması mətn daxilində və mətnlər kontestində özünü aşkarca bəlləyən intonasianın tonal tutumunda ayrılan ani pauzanın mövcudluğu əsas şərtlərdəndir. Bu da müxtəlif tərzli təzahür formasına malikdir ki, onun nizamlanmasının şaquli istiqaməti halqavari surətdə semantik dönüşlə kommunikativ halqanın varlığını bəlləyir. Belə bir modelin məntiqi əsasında əlbəttə ki, təkrarlıq ideyası durur ki, mətnin strukturu da bunu bir daha əyaniləşdirir:

$[T_1 \rightarrow R_2]$

$[T_2 \rightarrow R_2]$

$T_3 \rightarrow R_3$

$T_4 \rightarrow R_4$

$T_5 \rightarrow R_5$

$T_6 \rightarrow R_6$

$T_7 \rightarrow R_7$

$T_8 \rightarrow R_8$

$T_9 \rightarrow R_9$

$T_{10} \rightarrow R_{10}$

$T_{11} \rightarrow R_{11}$

$T_{12} \rightarrow R_{12}$

$[T R]$

$T_{13} \rightarrow R_{13}$

$T_{14} \rightarrow R_{14}$

$T_{15} \rightarrow R_{15}$

$T_{16} \rightarrow R_{16}$

$T_{17} \rightarrow R_{17}$

$T_{18} \rightarrow R_{18}$

$T_{19} \rightarrow R_{19}$

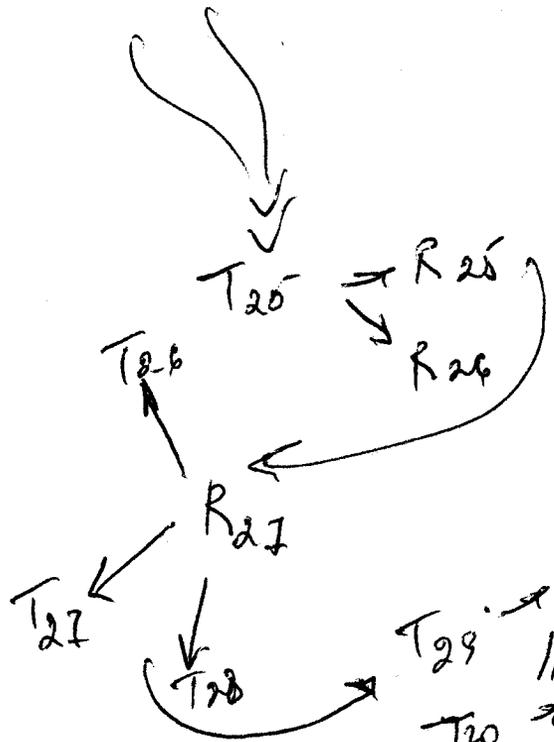
$T_{20} \rightarrow R_{20}$

$T_{21} \rightarrow R_{21}$

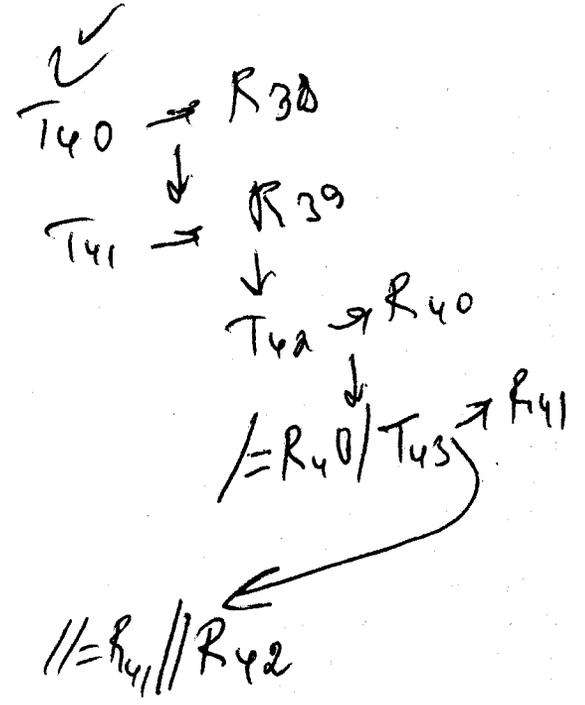
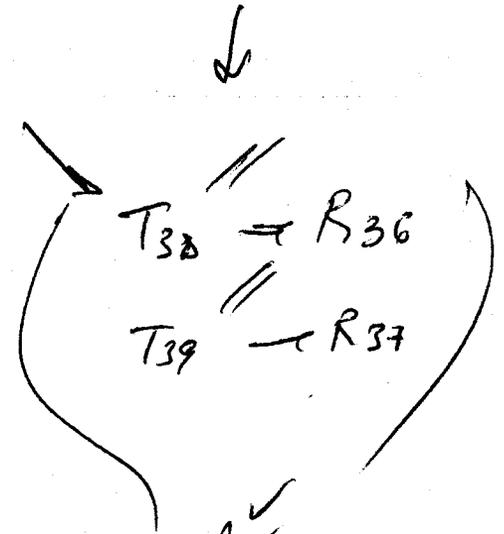
$T_{22} \rightarrow R_{22}$

$T_{23} \rightarrow R_{23}$

$T_{24} \rightarrow R_{24}$



- $T_{29} \rightarrow R_{28}$
- $T_{29} // R_{29}$
- $T_{30} // R_{30}$
- $T_{30} \rightarrow R_{31}$
- $T_{32} \rightarrow R_{32}$
- $T_{33} \rightarrow R_{33}$
- $T_{34} \rightarrow R_{34}$
- $T_{35} \rightarrow R_{35}$
- $T_{36} \rightarrow R_{36}$
- $T_{37} \rightarrow R_{37}$



Həmçinin də mətnin komponentlərini səciyyəsinə əsas əlamətlərdən biri olan keyfiyyət dəyişənliyinin mətdaxili məxaric vektoru elə yeni semantik-sintaktik modelin də formalaşmasında başlıca amillərdən biri kimi qeydə alınmalıdır ki, ən çox təsadüf edən sürəkliliyin üzde olması faktı ilə baş verir.

Əlbəttə, periodun yaranmasında mətn komponentlərinin periodik olaraq yenə də özünəqayıdışın tələbatında başlıca amillərdən birinin də situasiya olması xüsusilə qeyd edilməlidir:

"Dərsə xan dişini əhlinin sözlə ulu toy elədi, həcət dilədi. Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. İç Oğuz, Taş Oğuz bəglərin üstinə yığnaq etdi. Ac görsə, toyurdu. Yalın görsə, tonatdı. Borcluyı borcından qurtardı. Dəpə kibi ət yıgıdı. Göl kibi qımız sağdırdı. Əl götürdilər, həcət dilədilər. Bir ağzı dualının alqış ilə allah-təala bir əyal verdi. Xatunu hamilə oldı. Bir neçə müddətdən sonra, bir oğlan toğurdu. Oğlanuqını dayələrə verdi, saqlatdı".

Bir də onun şahidi oluruq ki, "İnsanın ən kövrək, nisgilli könül harayları və ya sevincləri, rıqqətli, narahat fikir təlatümləri əsl izharını məhz poeziyada tapır. Poeziyada danışmaq nitqin ilə musiqi arasında bir orta mövqe tutur. O da musiqi kimi adi danışqla tam ifadə edilməyən gərgin emosiyadan, böyük həyəcədən doğurur. Elə bil ki, poetik fikirlər yaranarkən hansı ürək döyüntüləri, qəlb çırpıntıları üzərində köklənsə, şe"rin daxili ahəngi, bölgüləri, təqtlər də həmin ritmləri səsləndirir. Məzmunun həyəcanı ritm həyəcanında musiqiləşir, "şe"rləşir" (Axundov: 1980, 5).

Dilçilik ədəbiyyatında mətn daxilində (nəsr və dram əsərlərindən) şe"rin olması faktının özünü də konkret bir mətn olub-olmaması məsələsi qaranlıq qalır, mübahisələr doğurur. Bu da onunla əlaqədardır ki, mətnin özünü sadə və mürəkkəb deyər, - əksər dilçilər iki növdə təsnif etməklə kifayətlənib olsalar frazafövqi vahidin mə"lum ən"ənəvi tə"rif kimi (əslində frazafövqi vahidə heç bir aidiyyəti olmayan səciyyənin verilməsinin də əlavə etmək olar). Mətdaxili vahidlərin real surətdə ayrılıb sübut olunması belə mübahisəli məsələlərin də öz-özlüyündə həll olunması deməkdir (sintaktik bütöv, period və frazafövqi vahid).

Məhz bu qəbildən də demək olar ki, mətn daxilində işlədilən şe"r parçalarının ya sintaktik bütöv, ya açıq qapanmaya görə period, ya da frazafövqi vahid olması onun öz mövqeyindən və məqamından asılı olan bir haldır ki, elə bu mövqe və məqam məsələsində istisnadır, çünki faktların bolluğu onun elə məhz frazafövqi vahid olmasını sübut edir, ayrılıqda, poetik əsərlərdə isə, bir bənd ya sintaktik bütöv, ya da period ola bilər ki, elə periodun olması bu məqamda konkret olmayıb mövqe və məqamdan asılı olaraq qapanmadan (periodik qapanmadan) birbaşa asılı olan məsələdir.

Poetik parçalar bütünlüklə nəsr əsərlərində işlədilərək, onlar öz-özlüyündə mətn daxilində bir qırmızı xətt kimi gəlib gedir ki, bu haradasa daha çevik xarakterli, sürüşkən ton axınında olması və fikrin aydınlaşdırılmasında nüvə rolunda olmaqla (əksər hallarda) gəlişi üçün ya əlavə vasitəçiyə-müəllif müdaxiləsinə, müqəddimə mətnə və ya sintaktik bütöv-perioda, ya da hər hansı bir işarələyici ünsürə ya ehtiyacı olur, ya da ki, bunsuz da keçinə bilər.

Belə bir fikrə üz tutmağın yeridir ki, "...bir tərəfdən mikroaləm çərçivəsində, digər tərəfdən də kommunikativ akt kimi bədii mətnin forması mikroaləm çərçivəsində də reallaşa bilər" (Qaibova: 1985, 79). Aşağıdakı fakta fikir verək:

Dərsə xanın xatunu "oğlanlığımın ilk avıdır" - deyü, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. "Qanlı Oğuz bəglərin toyhıyayım" - dedi. Yumurlanıb yerindən uru turdu. Qırq incə qızı boyına aldı. Dərsə xana qarşu vardı. Qapaq qaldırdı. Dərsə xanın yüzünə baqdı. Sağlən solına göz gəzdirdi, oğlanuqını görmədi. Qara bağı sarsıldı. Düm yurəgi oynadı. Qara qıyma gözləri qan-yaş toldı. Çağırıb Dərsə xana soylar, görəlmiş, xanım, nə soylar:

Bərü gəlmiş, başım bəxti, evim təxti!
Xan babamın göyğisi!
Qadın anamın sevgisi!
Atam-anam verdiği,
Göz açuban gördüğüm,
Könül verib sevdigim, a Dərsə xan!
Qalqubanı yerindən uru turdın,

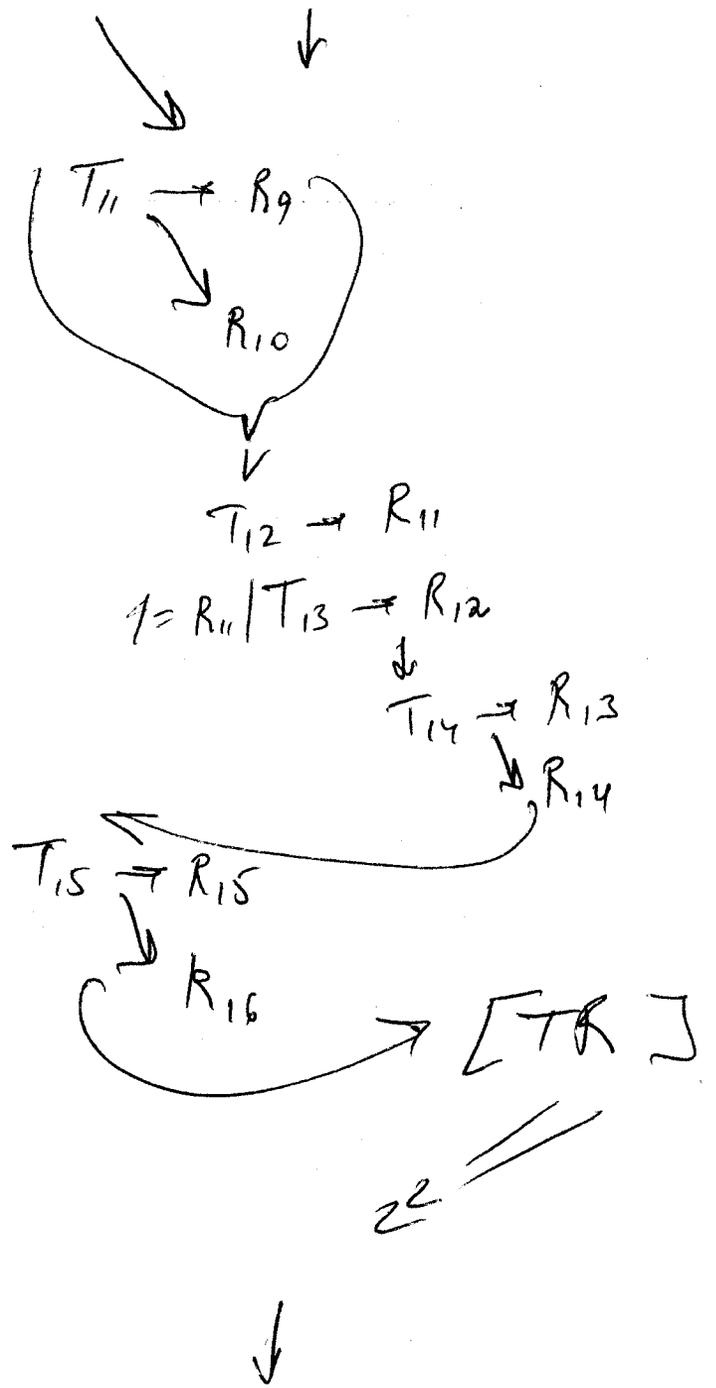
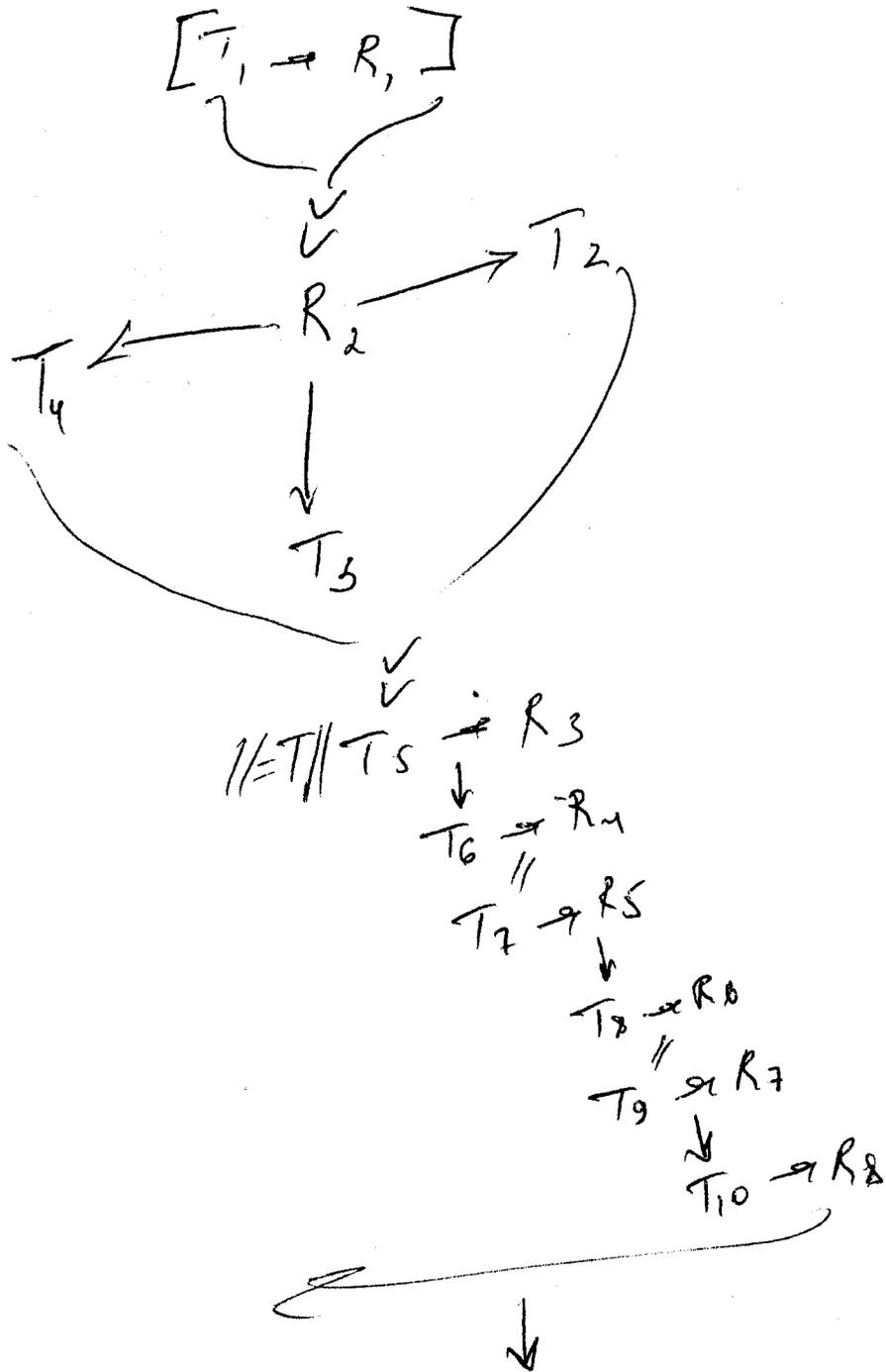
Yalısı qara Qazlıq atın bütün bindin.
 Köksi gözəl qaba tağa ava çıxdım.
 İki vardım, bir gəlürsən, yavrum qanı?
 Qara gərdunda bulduğum oğul qanı?
 Çıqsun bənim kor gözüm, a Dərsə xan, yaman səgrir.
 Kəsilsün oğlan əmən süd tamarım yaman sızlar.
 Sarı yılan soqmadın ağca tənim qalqub şişər.
 Yalnızca oğul görünməz, bağrım yanar.
 Quru-quru çaylara suçu saldım.
 Qara tonlu dərvişlərə nəzirlər verdim.
 Ac görsəm toyurdım, yalincıq görsəm, tonatdım.
 Dəpə kibi ət yığdım, göl kibi qımız sağdırdım.
 Diləg ilə bir oğul güclə buldum.
 Yalnız oğul xəbərin, a Dərsə xan, degil, mana!
 Qarşu yatan ala tağdan bir oğul uçurdınsa, degil mana!
 Qamın aqan yügrək sudan bir oğul aqıtdınsa, degil mana!
 Aslanla qaplana bir oğul yedirdinsə, degil mana!
 Qara tonlu azğun dinlü kafərlərə bir oğul aldirdınsa, degil
 mana!

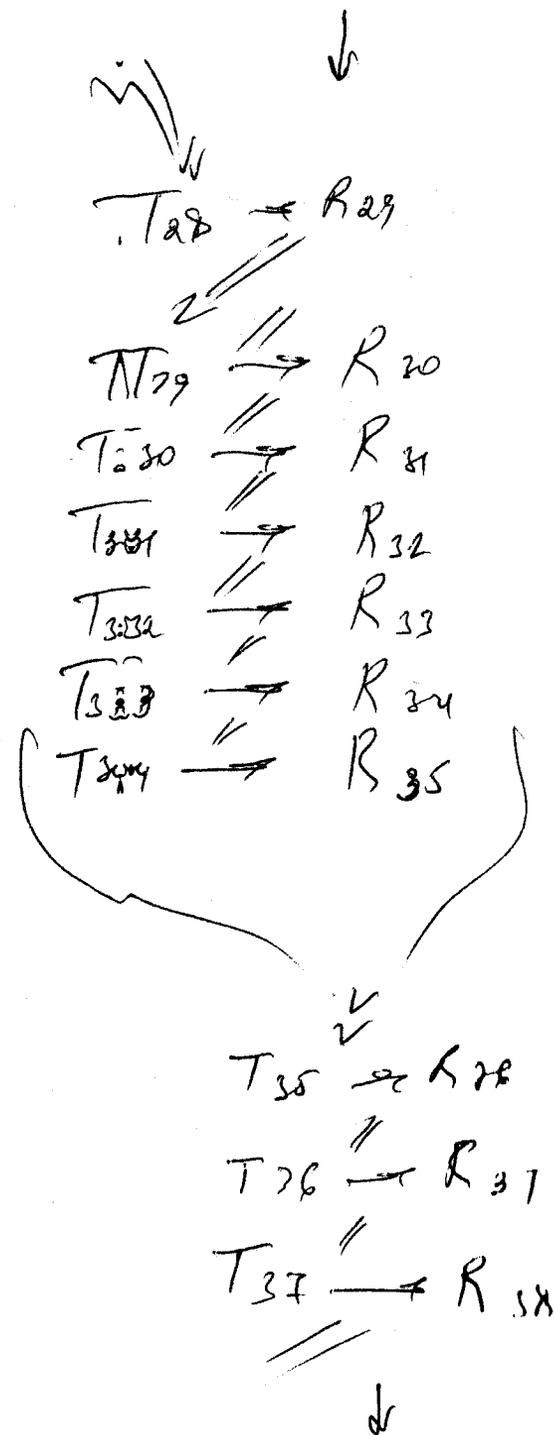
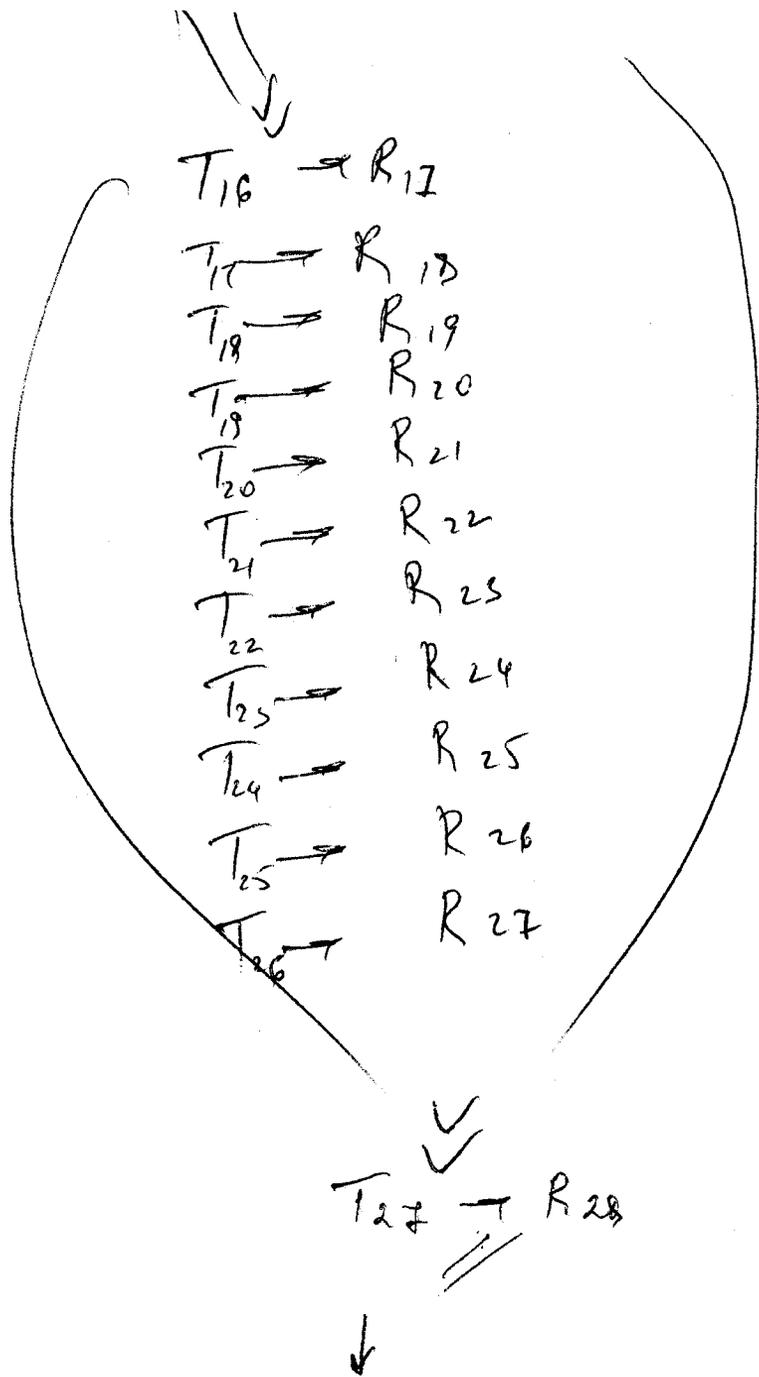
Xan babamın qatına bən varayım,
 Ağır xəzinə, bol ləşkər alayın.
 Azğun dinlü kafərə bən varayım.
 Yaralanub Qazlıq atımdan enməyincə,
 Yenümlə alca qanım silməyincə,
 Qol-bud olup yer üstinə düşməyincə,
 Yalnız oğul yollarımdan dönmiyəyim.
 Yalnız oğul xəbərin, a Dərsə xan, degil mana!
 Qara başım qurban olsun bu gün sana! -
 dedi, zarılıq eylədi, ağladı.

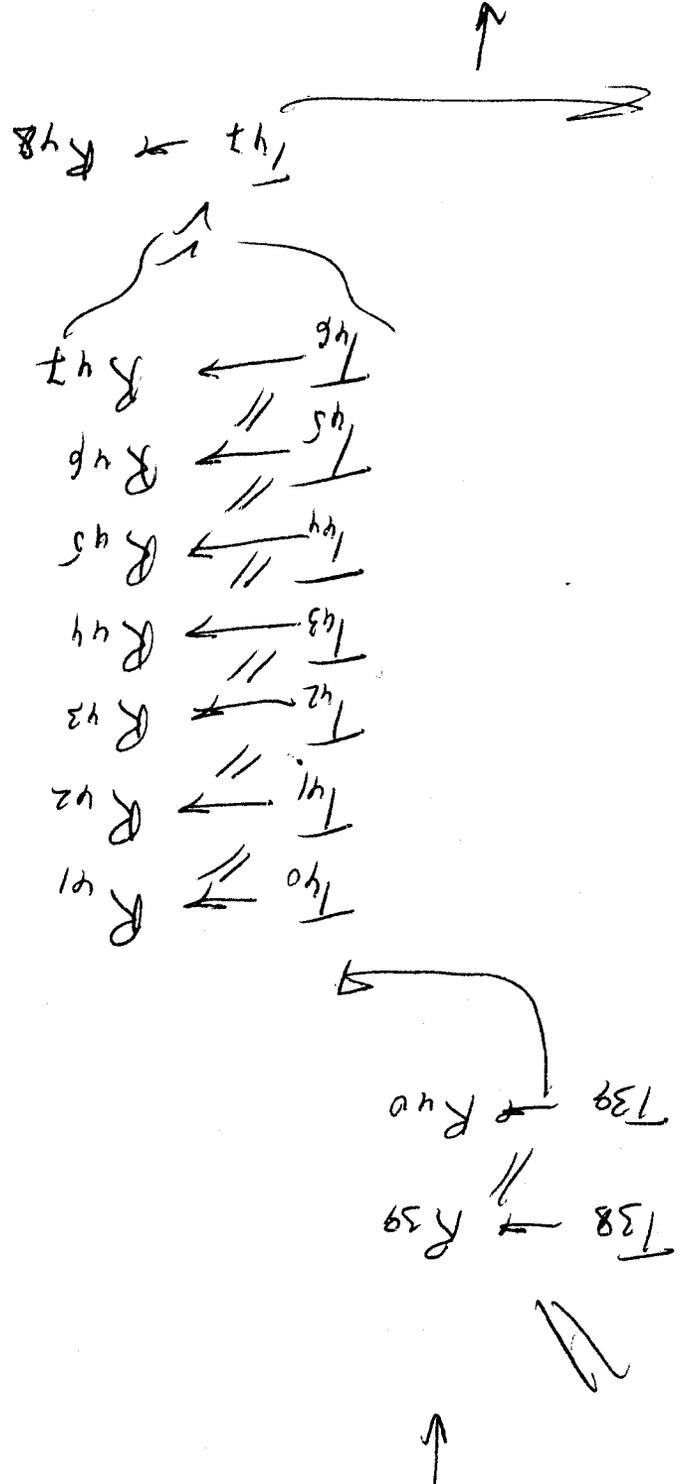
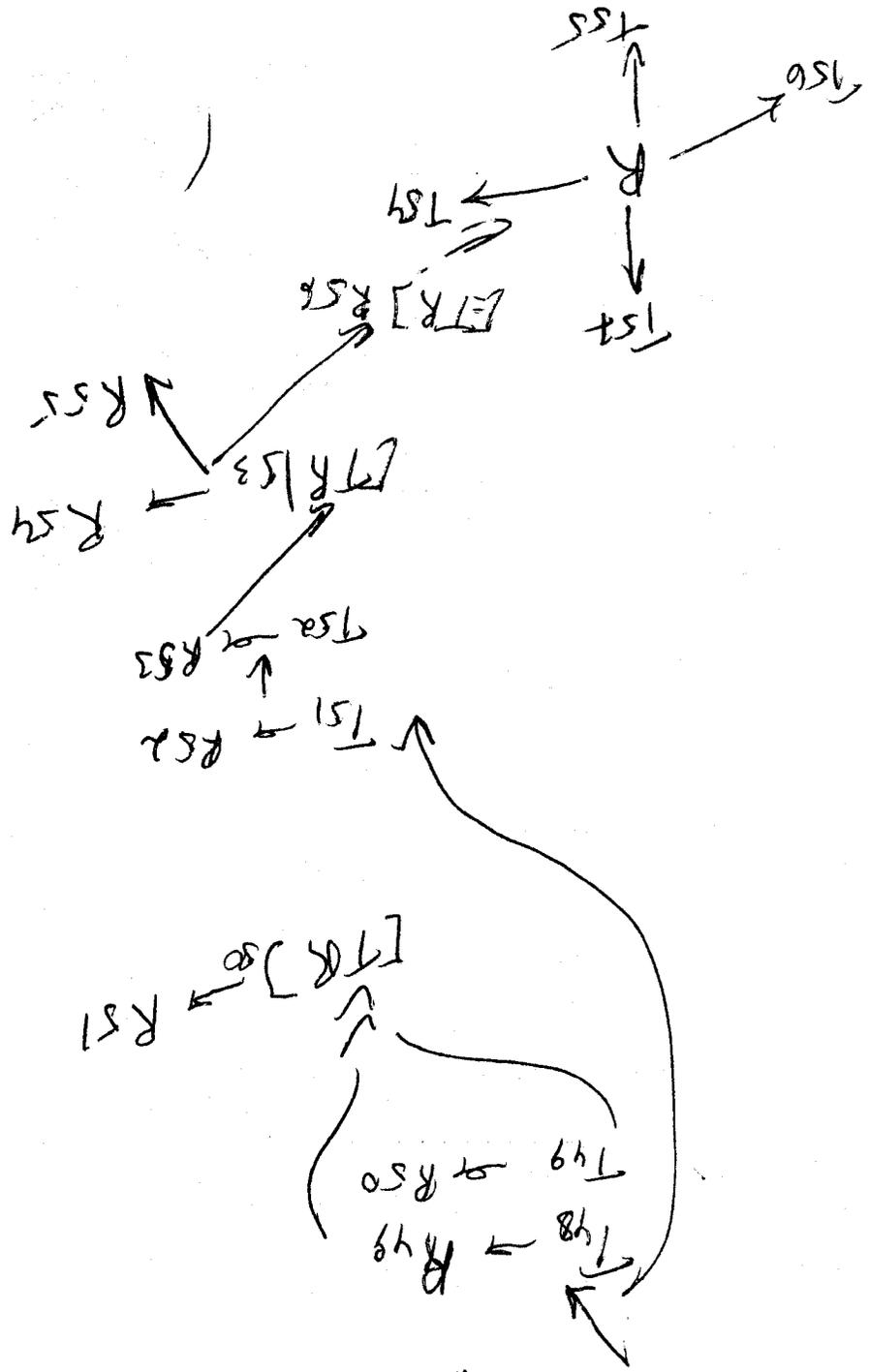
Böylə digəc Dərsə xan, xatunına cavab vermədi. Ol qırq namərd qarşu gəldi aydır: "Oğlın sağdır-əsəndir, avdadır. Bu gün-yarın qanda isə, gəlür. Qorqma, qayıрма, bəg sərxoşdür, cavab verəməz", - dedilər (həmin əsər, səh. 39).

Burada "Birtərəfli dinamik proses, təhkiyənin elementlərinin ardıcılığı yalnız idealda, müxtəlif istiqamətli olan oxucu qavrayışından kənarında mövcud olur" (Stejenko: 1989, 196) və belə ritmik... belə ki, sürəkli deyim tərzinə uyğun olaraq

mətnin intonasiyasının yiyələndiyi tonal mövqeyin kəsimlərinə uyğun olaraq, həmçinin də belə akpomodasiyanın şərtləndiricisi kimi informasiyanın tamamlanması qeydinə qalan hər sintaqmatik bölümün replikadan-replikaya sıçraması mətnin ümumi semantik dəyərini təyin etmiş olur: bölgülü mətn, məzmunun formalaşma inkişafı vaxtı semantik mərkəzə-nüvəyə doğru sıçrayış hər bir kəlmə-sintaqmanın təzahürü ilə baş verir ki, sona yaxın bu gedışat yavaş-yavaş, sürəklilik aşağınma ilə əvəz olunur, mətn başladığı kimi də bitir (həmin tərzdə). Struktura diqqət edək:







Bu vahidlərin mətn daxilində əriyib-qarışması növünə də rast gəlmək mümkündür ki, bu zaman kənar xətləri elə neytrallaşdırır ki, sanki onun gəlişi də elə bundan öteri imiş.

Bir halda ki, frazafövqi vahid sintaktik bütöv period kimi mətn komponentləri cildində (əksər hallarda) təzahür edə bilirsə, onda onun mətnin öz cildində də nümayişi şəksizdir. Belə ki, bu zaman o poetik mətnlər cərgəsində kəskin fərqlənmə ilə mə"lum keyfiyyət və xüsusiyyətlərinin qabarmasından doğur.

Həm də belə məqam ümumiyyətlə mürəkkəb mətnlərə "səpkili" mürəkkəb mətn cildini verərək, nəsrin özü "giriş" xarakterli mətn kimi çıxış etmək qabiliyyətinə də yiyələnmiş sayılır. Psixoloji anlar bunu bir daha tələb edir. Bə"zən də özündən sonra da həmin üzvə bir daha qayıdış poetik mətnlə tə"min olunur ki, dastanda bu da bizə onu deməyə haqq verir ki, bu tipli frazafövqi vahidlərin mətnlər kontekstində durması məzmununda semantik yükün ağırlığına yiyələnməsi ilə nəticələnir, davamlılığı ilə digər komponent və mətn vahidlərindən fərqlənir.

Hər bir mətnin intonasiyasının özünəməxsusluğunu mətnin intonasiya modelinin düsturu şəkilində göstərmək olar. Həmin düstur başlanğıc, orta və sondakı sintaqlarda təkrarlanan ən tipik konstruksiyaların ayrılmasına əsaslanır. Mətnin intonasiya vahidliyinin əsasında onun sintaktik oxşarlığı durur. Elə buna görə də güman etmək olar ki, intonasiya modellərinin düsturları müxtəlif funksional dairələrin mətnlərini onların intonasiya şəkillərinə görə ayırmağa imkan verir" (İvanova - Lukmpnova: 1989, 42). Dastanda elə məqam üçün şərait yaranır ki, poetik mətn daxilində nəsr parçası təklənir və mətn daxilində də nəsr parçası öz ritmi, deyiliş təzi, intonasiyası və s. xüsusiyyətləri ilə şe"r daxilində o qədər kəskin janr təzadı doğurur ki, bunun səslənməsinə ayrılan, daha dəqiq desək, nəsr parçasının sərhəd xəttini ayrılmasında pauzanın uzunluğu ən azı bir bəndin deyim tezliyi qəddərdir. Deməli, hər iki tərəfdən poetik parçalarla əhatə olunmuş nəsr parçasının mövqeyi məzmunu müdaxilə kimi qiymətləndirilərək, çox zaman da psixoloji aktın bağlanması "sazişçi" məzmunu ilə poetik mətnlər arasında və ya başlanğıcında, sonunda yerləşirlər.

Həm də elə məqamlara da rast gəlmək mümkündür ki, bu zaman nəsr parçasının özü psixoloji anın carçısı kimi poetik mətn misralarına sığışmayıb adi deyim tərzinin biçimində hiss və düşüncənin, illuziyanın sürəkliliklə tempin birdən-birə kəskin dəyişməsi ilə psixoloji mətn nümunəsi təki və ya elə frazafövqi vahidin hər hansı bir mətnaltı təzahürünün növü kimi iştirak edirlər.

Bə"zən də belə tranzitiv təzahürolma adı təsvirə xidməti qarşıya məqsəd qoyaraq poetik mətnlərdəki məzmunu ya dərinləşdirir, inkişaf elətdirir, ya da hər hansı bir fikir və düşüncənin nəticəsi kimi antisinasiya olunur. Bütün məqam və mövqələrdə şəraitin doğurduğu reallığa əsaslanıb bu nəsr parçasının frazafövqi vahidliyinin bir əsas cəhətini də qeyd edilə bilər ki, o da onun abstraksiya səviyyəsinin labüdlüyüdür:

"İzah edərkən yadda saxlamaq vacibdir ki, nitqdə informasiya iki cür ola bilər:

a) kommunikasiya aktının şəraiti ilə bağlı olmayan, mə"lumatın özünü təşkil edən informasiya;

b) kommunikasiya aktının şərait və iştirakçıları ilə bağlı olan əlavə informasiya (Arnolgd; 1990, 7).

Fikrimizi bir daha sübut etmək üçün ən maraqlı faktlardan biri olan psixoloji aktın təzahürünün üstündə bir qədər də dəqiq əməliyyat aparılması kifayətdir ki, istənilən nəticə hasilə yetsin. İlk öncə, bu nəsr parçası belə məqama görə obyektiv aləmdən ayrılmanın təzahürüdür, xəyal ön plana keçir, bizim fikrimiz bu hissəni oxuya-oxuya eyni anda haçalanır, xəyaladalma şəxsin xəyalının fokus nöqtəsində cəmlənir, özündən əvvəlki mətnə və sonrakı komponentlərlə birbaşa əlaqələnir, elə əvvəlki mətnə ona işarənin (gəlişinə işarələnmənin) tə"min olunması ilə gəlişi üçün də real zəmin hazırlanmış olur. Deməli, əslində bu frazafövqi vahid bir tamın özəyidir. Lakin elə hallar da olur ki, poetik mətnlərlə əhatə olunmasına, fikrin real davamçısı kimi nəsr parçası olan bu vahid də digər vahidlər kimi sərbəst bir mətn olmaqla yanaşı, heç bir ayrılığa yol verilməyərək mürəkkəb mətnin bir üzvü kimi tamhüquqlu şəkildə mətnə üzvləndirilir:

"Dərsə xanın xatunu qayıtdı, gerü döndü. Qatlanmadı, qırq incə qızı boyına aldı. Bədəvi ata binüb oğlanuğun istəyü getdi. Qışda-yazda qarı-buzı ərinməyən Qazılıq tağına gəldi çıqdı. Alcaqdan yuca yerlərə çapub çıqdı. Baqsa görsə bir dərənün içinə qarğa-quzğun enər-çıqar, qonar-qalqar. Bədəvi atın öncələdi, ol tərəfə yürüdi.

Sultanım, oğlan ol arada yıqılmışdı. Qarğa-quzğun qan görüb, oğlanın üstinə qonmaq istərdi. Oğlanın iki kəlbçüğü vardı, qarğayı-quzğunu qoardı, qondarmazdı. Oğlan anda yıqıldıqda Boz atlu Xızır oğlana hazır oldu. Üç qatla yarasın əlilə sığadı: "Sana bu yaradan, qorxma, oğlan, ölüm yoqdur. Tağ çiçəgi anan südilə sənin yarana məlhəmdir" - dedi, gəib oldu.

Oğlanın anası oğlanın üstinə çapub çıqa gəldi. Baqsa görsə oğlanıqı alca qana bulaşmış yatır. Çağıruban oğlanuğma soylar, görəlim, xanım, nə soylar:

Qara qıyma gözlərin uyxu almış, açğıl, axı!...
Ol ikicə sün üçigin uzun olmuş, yığışdır, axı!...
Tənri verən tatlu canın, seyrənda imiş, endi, dəxi.
Üz-gözində canın, varsa, oğul, ver xəbər mana!
Qara başım qurban olsun, oğul, sana!
Nə Qazlıq tağı aqar sənin suların.
Aqar kibi aqmaz olsun!
Bitər sənin otların Qazlıq tağı,
Bitər ikən bitməz olsun!
Qaçar sənin keyiklərin, Qazlıq tağı,
Qaçar ikən qaçmaz olsun, taşa dönsün!
Nə biləyin, oğul, arslandanmı oldu, yoxsa qaplandanmı

oldı?

Nə biləyin, oğul, bu qəzalar sana nerədən gəldi?
Ol gödəndə canın varsa, oğul, xəbər mana,
Qara başım qurban olsun, oğul, sana!
Ağız-dildən bir qaç kəlmə xəbər mana! - dedi.
Böylə digəc oğlanın qulağına səs toqındı. Başın qaldırdı, yılabıdaq gözün açdı. Anasının yüzünə baqdı. Soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış.

Aydır:

Bərü gəlgil, aq südin əmdigim, qadunım ana!

Ağ birçəklü, izzətlü, canım ana!

"Aqar" ayıda qarğamağıl,

Qazlıq tağının suyının günahı yoqdur.

"Bitər" ayıda otlarına qarğamağıl,

Qazlıq tağının suçu yoqdur.

Qaçar keyiklərinə qarğamağıl,

Qazlıq tağının günahı yoqdur.

Arslanla qaplanına qarğamağıl,

Qazlıq tağının suçu yoqdur.

Qarğarsan, babam qarğa,

Bu suç, bu günah babamdandır, - dedi.

Oğlan yenə aydır: "Ana, ağlamağıl, mana bu yaradan ölüm yoqdur, qorxmağıl! Boz atlu Xızır mana gəldi. Üç kərrə yaradı sığadı. "Bu yaradan sana ölüm yoqdur. Tağ çiçəgi, anan südi sana məlhəmdir", - dedi.

Böylə digəc qırq incə qız yayıldılar, Tağ çiçəki düşürdilər. Oğlanın anası əmcəgin bir sıqdı, südi gəlmədi. İki sıqdı, südi gəlmədi. Üçüncüdə kəndüyə zərb eylədi, qanı toldı. Sıqdı, südlə qan qarışıq gəldi. Tağ çiçəgilə südi oğlanın yarasına urdılar. Oğlanı ata bindirdilər, alubanı ordısına gətdilər. Oğlanı həkimlərə ısmarlayub Dərsə xandan saqladılar (həmin əsər, səh. 39).

"Bu prosesi əlbəttə ki, idrak idarə edir: müxtəlif "materialları" cəlb etməklə, yə"ni daxili şəraitdə surətləri yaxud onlar ümumiləşdirilmiş fraqmentlərdə danışanın, qulaq asanın mətn quruculuğu yolundakı biliklər haqqındakı təsəvvürləri, dil vahidləri və strukturaları, mə"lumatin məqsədini tə"yin edən fikir və niyyətlər. Bu zaman təfəkkür daima materialların təhlil və sintezini, niyyətini yerinə yetirilməsi üçün lazım olan dil elementlərinin və konstruksiyalarının axtarışını həyata keçirir" (Əkuşin: 1983, 97).

Və belə xəyali işıqlanmanın təsvirini vermək o qədər də çətin deyil:

"Məgər, sultanım, oğlan ol arada yıqılmışdı. Qarğa-quzğun qan görüb, oğlanın üstinə qonmaq istərdi. Oğlanın iki kəlbçüğü vardı, qarğayı-quzğunu qoardı, qondarmazdı. Oğlan anda yıqıldıqda Boz atlu Xızır oğlana hazır oldu. Üç qatla yarasın əlilə

sığıadı: "Sana bu yaradan, qorxma, oğlan, ölüm yoqdur. Tağ çi-
çəgi anan südilə sənın yarana məlhəmdir" - dedi, gəib oldı".

"Bütövlükdə mətn keyfiyyətə qavrayış üçün münasib olan və mə"lumat formasında təqdim edilən hər bir dil qurumu hesab edilə bilər" (Kuznetüov; 1990, 109). Frazafövqi vahid məqama görə obyektiv aləmdən ayrılmanın təzahürüdür, xəyal ön plana keçir, bir daha təsdiqləyək ki, bizim fikrimiz bu hissəni oxuya-oxuya eyni anda haçalanır, xəyala dalmış şəxsın xəyalının fokus nöqtəsində cəmlənir, özündən əvvəlki mətndə və sonrakı komponentlərlə birbaşa əlaqələnir, elə əvvəlki mətndə ona işarənin (gəlişinə işarələnmənin, başqa sözlə tə"min olunması ilə gəlişi üçün də real zəmin hazırlanmış olur. Deməli, əslində bu frazafövqi vahid bir tamın özəyidir. Daha sonra poetik mətnlərlə əhatə olunmasına, fikrin real davamçısı kimi nəsr parçası olan bu vahid də digər vahidlər kimi sərbəst bir mətn olmaqla yanaşı, müəllif tərəfindən heç bir ayrılığa yol verilməyərək mürəkkəb mətnin bir üzvü kimi tamhüquqlu şəkildə mətndə üzvləndirib (poetik mətndə), hətta xüsusi bir başlıq da verir - burdan da bu vahidin sərbəst bir muxtariyyət almış mətn kimi təzahürü də meydana çıxır ki, bunu da real şərait doğurur.

"Oğlanın anası oğlanın üstünə çapub çıqa gəldi. Baqsa görse oğlancığı alca qana bulaşmış yatır. Çağıruban oğlancuğına soylar, görəlim, xanım, nə soylar:

Qara qıyma gözlərin uyxu almış, açğıl, axı!...

Ol ikicə sünücigin uzun olmuş, yığışdır, axı!...

Tənri verən tatlu canın, seyranda imiş, endi, dəxi.

Üz-gözində canın, varsa, oğul, ver xəbə mana!

Qara başım qurban olsun, oğul, sana!

Nə Qazlıq tağı aqar sənın suların.

Aqar kibi aqmaz olsun!

Bitər sənın otların Qazlıq tağı,

Bitər ikən bitməz olsun!

Qaçar sənın keyiklərin, Qazlıq tağı,

Qaçar ikən qaçmaz olsun, taşa dönsün!

Nə biləyin, oğul, arslandanmı oldı, yoxsa qaplandanmı

oldı?

Nə biləyin, oğul, bu qəzalar sana nerədən gəldi?

Ol gödəndə canın varsa, oğul, xəbər mana,

Qara başım qurban olsun, oğul, sana!

Ağız-dildən bir qaç kəlmə xəbər mana! - dedi.

"İntonasiya vasitəsilə ifadə olunan emosiyaların fərqləndirilməsi çox çətin bir məsələdir, hətta əsas tonun normal dəyişməsində, qalxıb-ənməsində, yavaşayıb-sür"ətlənməsində, həmçinin nitqin məntiqi və emosional səslənməsində də bu belədir" (Vitt; 1991, 98).

Deməli, dastanda şe"r parçasının gəlişi real situasiyadan doğan bir haldır. Nə sonradan əlavə olunub, nə də dastanı "bəzəmək" xatirinə deyil. Hadisələrin gedışı bunu tələb edir, məzmunun davam etdirilməsi üçün yeganə mümkün variantdır; diqqət edək:

"Böylə digəc oğlanın qulağına səs toqındı. Başın qaldırdı, yılabıdaq gözin açdı. Anasının yüzünə baqdı. Soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış.

Aydır:

Bərü gəlgil, aq südin əmdigim, qadunım ana!

Ağ birçəklü, izzətlü, canım ana!

"Aqar" ayıda qarğamağıl,

Qazlıq tağının suyının günahı yoqdur.

"Bitər" ayıda otlarına qarğamağıl,

Qazlıq tağının suçu yoqdur.

Qaçar keyiklərinə qarğamağıl,

azlıq tağının günahı yoqdur.

Arslanla qaplanına qarğamağıl,

Qazlıq tağının suçu yoqdur.

Qarğarsan, babama qarğa,

Bu suç, bu günah babamdandır, - dedi".

Bu zaman son vahidə - sintaktik bütövə bir daha diqqəti artırmalıyıq ki, "ideal surətin bilavasitə orqanizmi" söyləmin məhz bundan sonra xatırlanmağa yön alması, yə"ni "konkretliliyi" artıq fikir haçalanması ilə frazafövqi vahidin gəlişi ilə abstrakt səviyyə daşıyaraq həmin hadisə göz önünə gəlir (Qey; 1975, 98).

"Oğlan yenə aydır: "Ana, ağlamağıl, mana bu yaradan ölüm yoqdur, qorxmağıl! Boz atlu Xızır mana gəldi. Üç kərre

yaramı sığadı. "Bu yaradan sana ölüm yoqdur. Tağ çiçəgi, anan südi sana məlhəmdir", - dedi.

Və bu zaman da "Şərhetmə, dəlil-sübutgətirmə, başa salma, izahetmə repzasiya vasitələrinin xüsusi qrupunun xidmətinə əsaslanan münasibətlərin ayrıca bir sahəsinə təşkil edir" (Ləpon: 1986, 55) ki, mətndə eloksiya dərəcəsi kimi məzmunun başa çatmasında telepatemin dolğunluğu təmin edilməsində xəyali gerçəkliyin reallaşması əyaniləşir, mətndə periodik olaraq başlandığı məzmun ilə də qalanır:

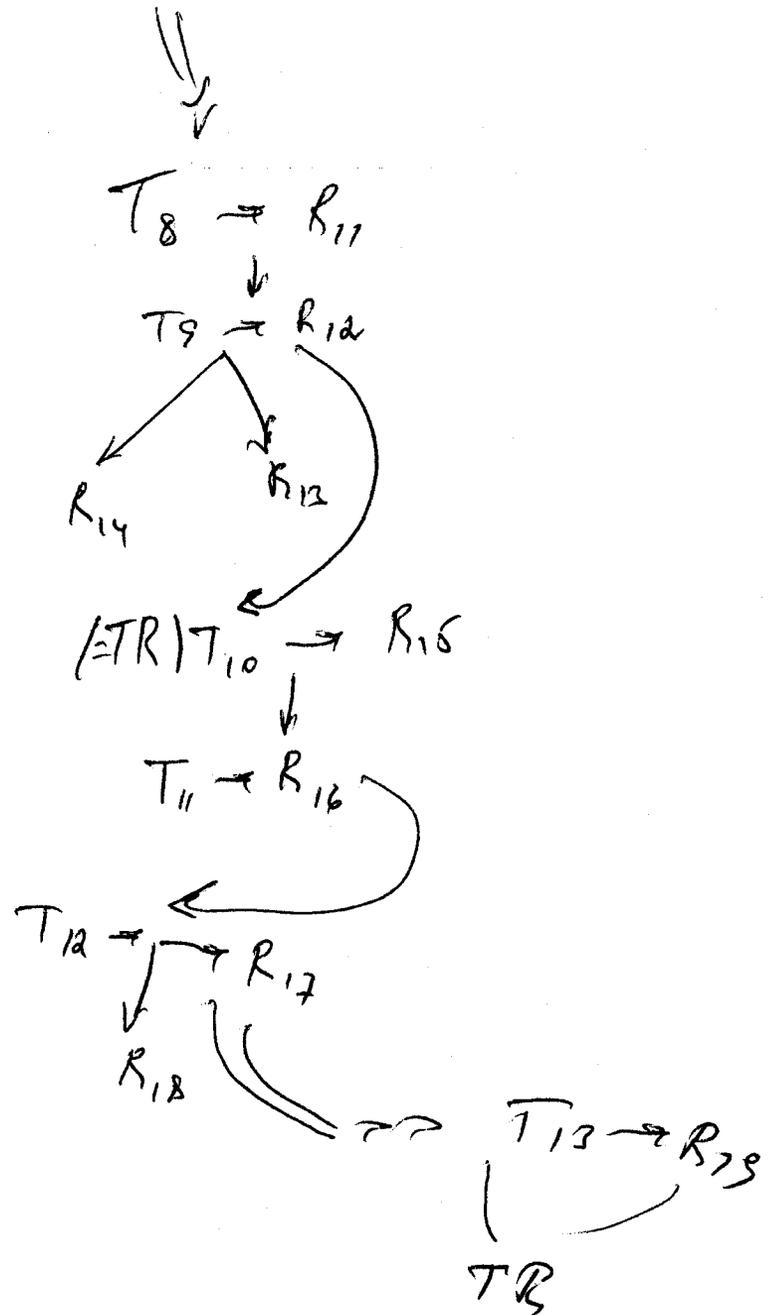
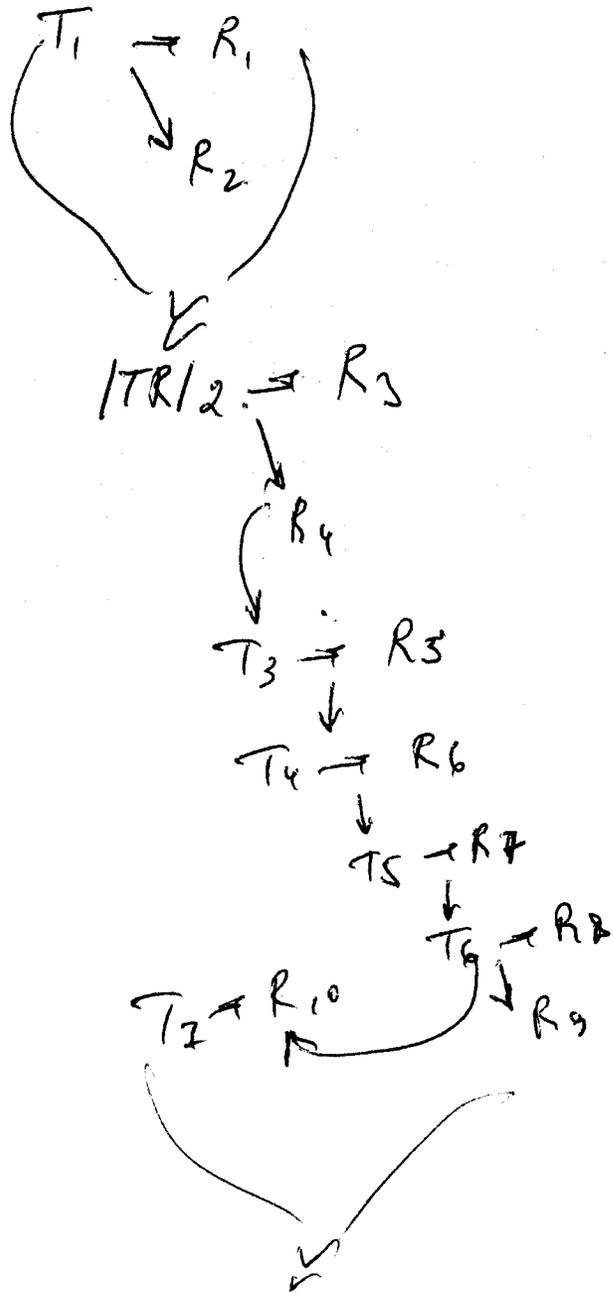
"Böylə digəc qırq incə qız yuyıldılar, Tağ çiçəki döşürdilər. Oğlanın anası əmcəgin bir sıqdı, südi gəlmədi. İki sıqdı, südi gəlmədi. Üçüncüdə kəndüyə zərb eylədi, qanı toldı. Sıqdı, südlə qan qarışıq gəldi. Tağ çiçəgilə südi oğlanın yarasına urdılar. Oğlanı ata bindirdilər, alubanı ordısına gətdilər. Oğlanı həkimlərə ısmarlayub Dərsə xandan saqladılar".

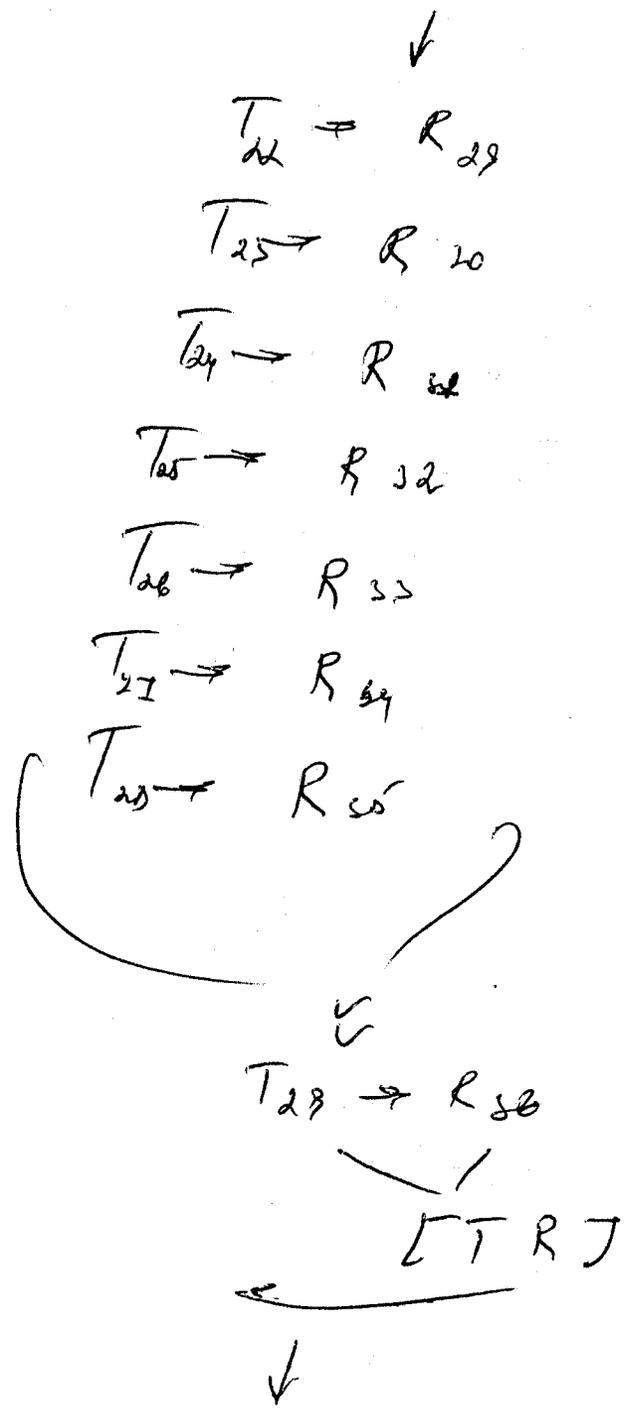
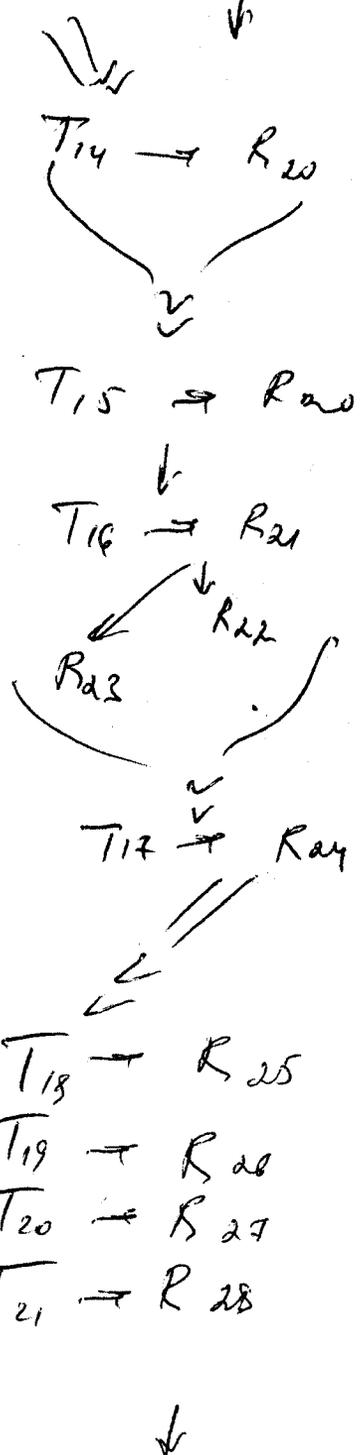
Ümumiyyətlə, bu göstərilən faktın özü çox dastanın dilçilik baxımından tədqiqində orijinal nəticələr əldə olunmasına gətirib çıxarır. Hər şeydən öncə, burada frazafövqi vahidin bir neçə təzahür formasının bir-biri ilə səsləşə-səsləşə məzmunun əsas formalaşdırıcısı kimi çıxış etməsi faktıdır: "təsviri periodik frazafövqi vahid", "xəyal" frazafövqi vahidin abstraksiya dərəcəsi kimi, şe'r tipi kimi; - dialoji səslənmə - deyişmə tipində, işarələyici frazafövqi vahid kimi ("Bu yaradan sana ölüm yoq") - geriyə işarələnmə kimi, tamamlayıcı sintaktik bütöv - təsviri antisinasiyasının reallığı göz qabağındadır. Frazafövqi vahid leksem kimi ("aqar", "bitər" - işarələyici funksiyada zaman-məkan bələdləyicisi olmaqla); "leksem tipi iyerarxiyanın əsasında obyektiv varlığa öz yönümü, denotativ bağlılığı ilə xarakterizə olunan cümlənin semantik strukturunun səciyyəsi seçilir. Lakin burada leksik mə'nada haqqında olunduğu kimi deyil, digər denotatlar haqqında danışmaq lazım gəlir" (Vardulğ: 1979, 59).

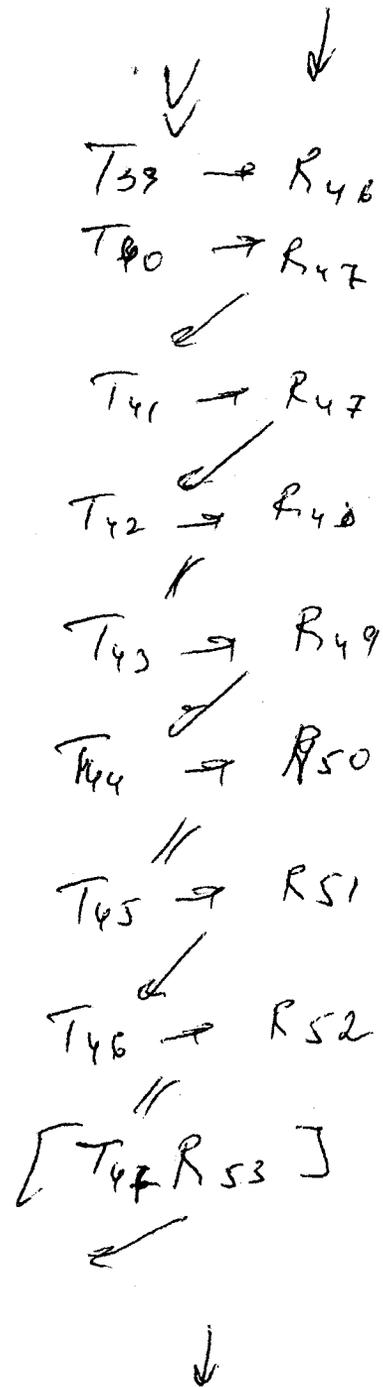
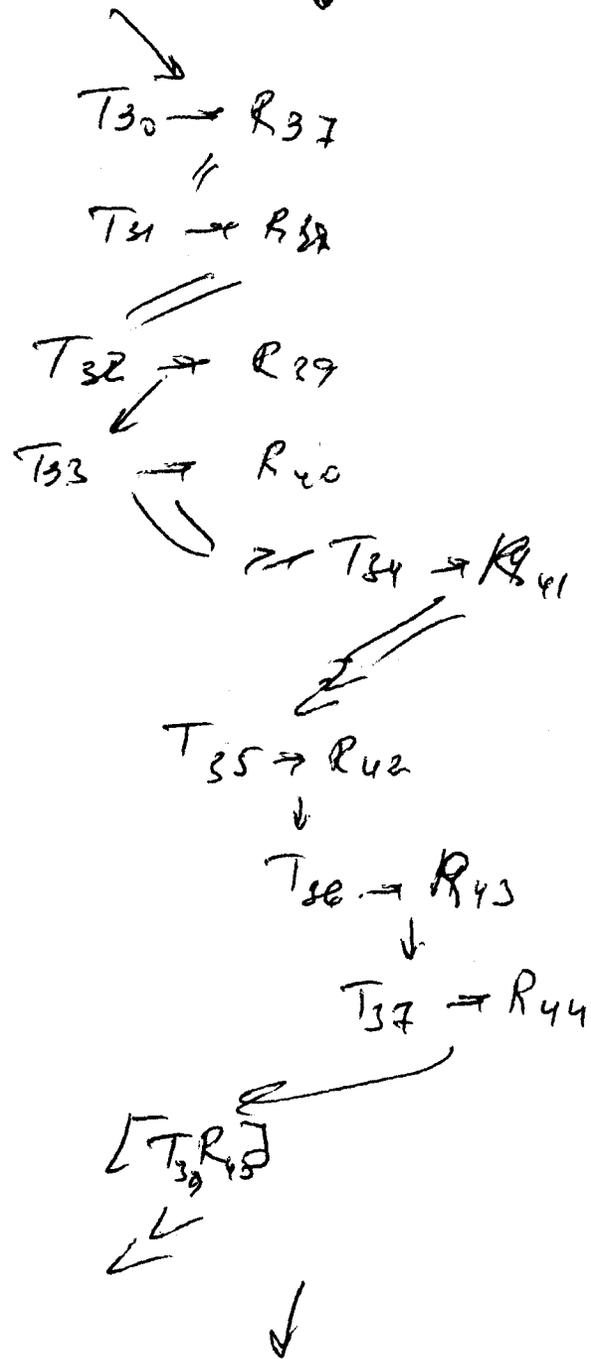
Bir halda ki, frazafövqi vahid sintaktik bütöv, period kimi mətn vahidləri cildində (əksər hallarda) təzahür edə bilirsə, onda onun mətnin öz cildində də nümayişi şəxsizdir. Belə ki, bu zaman o poetik mətnlər cərgəsində kəskin fərqlənmə ilə mə'lum keyfiyyət və xüsusiyyətlərinin qabarmasından doğur.

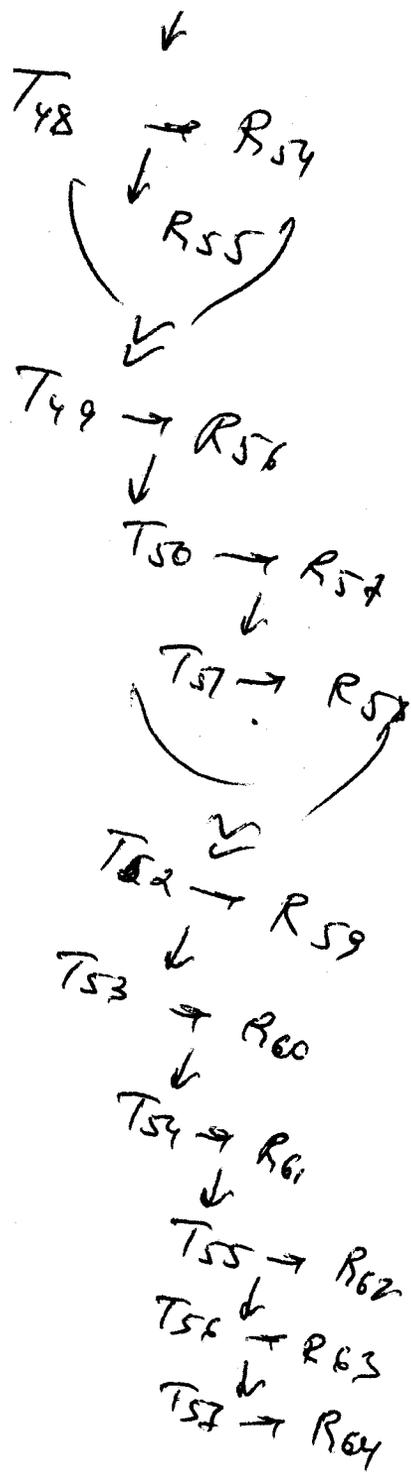
Həm də belə məqam ümumiyyətlə, mürəkkəb mətnlərə "səpkili" mürəkkəb mətn cildini verərək, nəsrin özü "giriş" xarakterli mətn kimi çıxış etmək qabiliyyətinə də yiyələnmiş sayılır. Psixoloji anlar bunu bir daha tələb edir. Bə'zən də özündən sonra da həmin üzvə bir daha qayıdıb poetik mətnlə təmin olunur ki, bu tipli frazafövqi vahidlərin mətnlər kontekstində durması məzmununda semantik yükün ağırlığına yiyələnməsi ilə nəticələnir, davamlılığı ilə digər komponent və mətn vahidlərindən fərqlənir.

Frazafövqi vahidin özlərinin də əlaqələnməsi zamanı sintaktik vahid-konstruksiya tipinin formalaşması halının özünün də mümkünlüyü təbiidir, belə ki, hər bir məzmun çaları özünə müvafiq sintaktik qəlib tələb edir. Məsələn, götürək elə sinonimik düzülüşün nəticəsi olan paralelizmi, bu model mətn daxilində əlaqələnmənin bir tipi kimi frazafövqi vahidlərin gəlişi deməkdir. Əlbəttə, bu zaman təzahür forması məsələsini ilk nəzər-diqqətiçəkəcək bir amil kimi qiymətləndirmək, məsələnin həlli üçün açar deməkdir. Bu məsələlər strukturdan da aydın olur:









Belə ki, xəyali gəliş, leksem-frazafövqi vahid şə"r dialoji səslənmə və s. düzülüşü və bir-biri ilə "xəbərləşməsi" mətnlər daxilində tarazlıq mövqeyi sinonimlikdən söhbət etməyə əsas verməklə yanaşı, onların özləri arasındakı bu münasibətin mətnlərin özlərinə də sirayət etdiyini nəzərdən qaçırılmamalıdır. Axı, sinonimliyin nəticəsi olan paralelizmin əlaqələndiriciləri olan mətnlərin digər vahid və komponentlərinin özlərinin də düzülüşü çox vaxt sinonimliyə əsaslanır, maraqlı bir konstruksiya-bədii model törənməsinin şahidliyi ilə məzmun da formalaşmış olur. Və belə reallaşmanın özünün də bir vahid kimi qiymətləndirib seçilməsi, tədqiqi, təsnifi bu günə qədər hələ də ötəri mülahizələrdən can qartarmayıb bə"zi məsələlərə, daha dəqiq desək, onun dəqiq modelin sukseviviyyəti - telepatemin faktorlaşdırılmasında aletik xarakter və xüsusiyyətləri, derivasiya qaydasında (əlbəttə, mətnlərin) təzahürünün evolvent koordinatının qurulma yolları hər hansı bir məqsədəyönlü informasiya axınında semantik yozumun eloksiya dərəcəsinin mojarialığı və s. məsələlər heç yada da salınmır, sanki mətn sintaksisində belə bir mə"lumat kodlaşdırıcısının varlığı problemi yox dərəcəsinədir. Yalnız mətn strukturundan bəhs edən müəlliflər bu və ya başqa baxımdan qaldırılan məsələlərin həllində deyilən bə"zi fikirlərdə "mətnin sistemliliyi", "makrostrukturasi", "fraqmentarlıq-fraqmentlər", "iyerarxiya məsələsi", "fikir ardıcılığı", "əlaqələr toru", "mətnlərin inteqrasiyası", "mətn bloku" kimi bə"zən də bir-birinin təkrarı inteqrasiyası", "mətn bloku" kimi bə"zən də bir-birinin təkrarı olan fikirlərlə qarşılaşmış oluruq. Bu da yəqindir ki, hələ mürəkkəb mətnin araşdırılması və ya bu istiqamətdə tədqiqat cəhdi deyildir. Belə ki, "Mətn öz linqvistik kateqoriya əlamətlərini (əlaqəlilik, bütövlük, müəllif niyyətinə görə bitkinlik) üslubi tərtibat və ekstralingvistik işarələr (tematik məzmunlu, əsərin mə"nası) müəllifin fikri (üslubi funksiya, müəllifin söyləmə və adresanta münasibəti) müəllifin dünya görüşü, əsərin bilik fonu, mətnin yarandığı şərait (onun yazılmasının vəziyyəti, mühiti) və bunlar mətnədə dil vahidlərini seçilməsinə, təşkilinə tə"sir edən faktorlar kimi çıxış edirlər. Beləliklə, mətn "sistemlər sistemi" kimi çıxış edir" (Сердо-

бинцев; 1985, 59). Beləliklə, əldə olan fakta əsasən çox inadlı bir qətiyyətlə dil yarusununa münasibətinin mətn dairəsində bitdiyinə xitam verməklə onu ən böyük dil vahidi kimi sistemin öz konturunda əks etdirməklə bu sistemin "iç-içə geydirilmiş" modelini "sistem içərisində sistem" belə bir yozumda verilməsinin də şahidi oluruq.

Bəli, "əgər nitq ötürücüsünə hansısa əşyanı, onun xüsusiyyət və xassələrini təsvir etmək lazım gəlsə, onun ixtiyarında artıq işlənmiş (və avtomatik seçilən) sintaktik vasitələr sistemi (nitqin funksional məzmun tipi - "təsvir") olur ki, o da onlardan müvəffəqiyyətlə istifadə edir" (Проянская: 1982, 20).

Həm də belə tutarlı bir dəlilin əldə olunması məqamında frazafövqi vahidin mətn daxilində, eləcə də mətnlər fəvqündə qərarlaşması ilə də yaratdıqları mə"na çalarlıqları arasında (mətnini və mətnlərin ümumi məzmununu dairəsində) formalaşan fərqli, açıq-aydın seçilən mə"na çaları, eləcə də bunun çalarlıqlarla üst-üstə düşən onun forma cildi olan quruluş strukturasına əsasən formalaşan mə"na tipləri arasında "iç-içə geydirilmiş" və onun nisbətinin fərqli forması olan "örtüklü" frazafövqi vahidlər mətn dilçiliyinin problemlərinin öyrənilməsi baxımından bunların hər biri irəliyə doğru atılan addım kimi bu problemlərdən hər hansı birininə istiqamətinin tə'yini qədər vacibdir.

Və bu növdən olan frazafövqi vahidlərin adının doğrulma səbəbi də açıqlanmalıdır ki, tədqiqat obyektini tam aydınlığı ilə göz önündə olanda alınan nəticələr də daha mükəmməl hesab olunmalıdır. "İç-içə geydirilmiş" - ifadənin nədən doğrulmasının bir daha izahatını: məndə iki və daha artıq frazafövqi vahidin gəlişi bir-birinin daxilindən törənib- formalaşarsa, bu zaman müəyyən konkret bir həndəsi fiquru andıran bir model formalaşır ki, bu bə"zən iç-içə geydirilmiş şəbəkəni də xatırladır, əlbəttə ki, frazafövqi vahidin növlərinin gəlişinin çoxçeşidliliyini nəzərdə tutub belə deyə bilərik. Lakin bu modeldə yerləşmiş vahidlərin bir-birinin gəlişi üçün də zəmin hazırlayıb, mətn boyu bir-birinə "arxa dururlar".

"Örtüklə frazafövqi vahidin" "iç-içə geydirilmiş frazafövqi vahiddən həm zahiri görkəminə görə, həm də mətnin

məzmununa gətirdiyi emosional tutumuna görə ciddi surətdə fərqlənirlər. Belə ki, əgər "iç-içə geydirilmiş" növdə hər hansı bir neçə tipli vahidin doğurdan da iç-içə geydirilərək bir-birin izləməsi faktı üstündürsə, "örtüklü" növdə yalnız və yalnız bir əsas özək tipli frazafövqi vahid mətnin məzmununu özəyində fəaliyyət göstərir, hər iki tərəfdənsə hər hansı bir eynicinsli frazafövqi vahid onu örtüb mə"na çalarını bir daha dəqiqləşdirməklə "məşğuldur"lar. Həm zahirdən, həm də batində bu örtük açıq-aşkar duyulur ki, situasiyanın münbitliyi bu halı daha da qabardır.

Nümunənin bütövlükdə frazafövqi vahidi paralelizmi olması şəksizdir. Mətnin strukturu bunu bir daha təsdiq edə bilər. "Və əgər biz deyirik ki, ədəbi əsərin hər bir elementi və komponentində bütövlük əks olunursa, onu da əlavə etmək gərəkdir ki, ayrıca əsər heç bir vəclə sonuncu bütöv ola bilmir. Əsərdə öz növbəsində "dəqiqədə nəhayət" olduğu kimi, yazıçı yaradıcılığının reallığı, ədəbiyyatın reallığı, ictimai-tarixi reallığı, "başlancığsız və nəhayətsiz həyat" öz əksini tapır" (Kiselina: 1971, 64).

Mətn daxilində, eləcə də mətnlər kontekstində frazafövqi vahidin paralelizm kimi təzahürü olduğu faktı aşkarlandıqdan sonra, mə"lum həqiqətdir ki, mətnaltı mə"na ilə bir daha məzmun qabardılaraq ikiqat abstraksiya dərəcəsi kimi çıxış edir.

Bu tipli frazafövqi vahidlərin gəlişini doğuran səbəblərdən biri də psixoloji aktın imzası ilə həyata keçəsidir. Bu səbəbdən də verilmiş məndə formalaşan paralel komponentlərinin özünün də keyfiyyəti olduqca səviyyəlidir. Belə ki, lap kiçicik məndə belə, sistemli bir prosesin nəticəsi kimi paralel komponentlərin frazafövqi vahid cildi biçilir, təkrarlılıq əsas faktor kimi qeydə alınması ilə ankomodasiya olunur. Həm də bu tipli frazafövqi vahidin belə bir növünə də rast gəlmək mümkündür ki, yalnız bir cüt paralel şəkildə mətn daxilində ani ləngiməyə nail olur. Əksər hallarda isə, paralelizm sürəklilik carçısıdır, özü də onun frazafövqi vahid kimi çıxışı daha da sürəklilikdə abstrak səviyyədə çıxış edir.

Belə bir məqam da maraqlıdır ki, ümumiyyətlə, paralel konstruksiyalar üçün bunun özü maraqlı bir faktıdır: sintaktik

bütövlər paraleldir, həmçinin də öz daxili komponentləri də bir-birinə paralel əlaqə ilə bağlanaraq, heç bir əlavə vasitəçiyə ehtiyacları yoxdur. Və daha bir maraqlı fakt - iç-içə geydirilmiş iki müxtəlif keyfiyyətli paralelizm mətni təşkil edir, lakin real fakt bunu demir, burada daha çox "ikiqat qapanma" ön plana keçib, "orta xətt"in özünün də paralel durumu bir daha aydınlaşır və bu frazafövqi vahidlə onun öz həmcinsləri arasındakı interval daxilində iki tipli paralelizmin bir-birini eyni quruluşla izləməsinin şahidliyi əsasdır. Özü də belə vəziyyətdə abstrakt səviyyənin bir-birinə nəzərən yüksəlməsi ilə paralelliğin şərtlənməsi deməkdir.

Paralel konstruksiyayı birnəfəsə deyim tərzində eynicinsli vahidin paralelliğini təmin edib mətnin əsas komponentlərinə çevrilir, ümumi məzmun da bu paraleliyə xidmətdən başqa bir şey deyildir, unutmaq olmaz ki, hər hansı bir fiqurun antisinasiya prosesinin müqabili (qabaqcadan düşünüb təsviretmənin) olsa belə, yenə də başlıca şərt kontekstdir.

Dilin müxtəlif pillələrdəki vahidlərin arasındakı şərti olaraq kontekst adlandırdığımız bu "himayəçilik" münasibətindən əlavə, kontekstin dildə xüsusilə leksik-semantik və morfo-semantik mikrosistemləri də daha mürəkkəb və əhəmiyyətli vəzifəsi vardır ki, dildə sözlərin, cümlələrin, mətnlərin qrammatik formalarının məna strukturası kontekstin rolunu müəyyənləşdirir. Necə ki, kontekstin daxilində də bunların özü formalaşma bilər. Deməli, qarşılıqlı təsir yeni model ifadəçiləridir. Sintaktik və semantik paralelizmin modullaşdırıcısı olan bu kontekstdir ki, onlara (paralelizm konstruksiyalarına) frazafövqi vahid cildini geydirir.

Beləliklə, hər yeni vahid tipinin-semantik-sintaktik konstruksiyanın formalaşdırıcısı olan amil mənaumdur və belə bir modeldə də yarada bilər ki, bu anda bircinsli elementlərin frazafövqi vahidin paralelizmi kimi təzahürünün bir-birini paralel şəkildə izlədiyinin şahidi olduq. Elə bil ki, məndəki digər komponentlər "təsadüfi" olaraq işlədilib, daha dəqiq desək, bu komponentlər paralelliğin kontaminasiyaçılarıdır.

"Mifin diolektik mənası onun semantikasi deməkdir" (Голосовкер:1987, 6). Frazafövqi vahidlərin "bölgülü mətn" kimi antisinasiyası da elə bu prinsipə görə bəllənir.

Vardı bu qırq yigidin yigirmisi bir yana, yigirmisi dəxi bir yana oldu. Əvvəl yigirmisi vadı, Dirsə xana bu xəbəri gətürdi; aydır: "Görürmüsin, Dirsə xan, nələr oldu!? Yarımasun-yarçumasun, sənin oğlın kür qopdı, ərcəl qopdı. Qırq yigidin boyına aldı. Qalın Oğuzun üstinə yürüş etdi. Nə yerdə gözəl qopdısa, çəküb aldı: Ağ saqallı qocanın ağzın sögdi. Ağ birçəklü qarının südin tutdı.

Aqan turı sulardan xəbər keçə, arqurı yatan Ala tağdan təkər aş, xanlar xanı Bayındıra xəbər vara. "Dirsə xanın oğlu böylə bid"ət işləmiş" deyələr. Gəzdigidən öldigin yeg ola. Bayındır xan səni çağıra, sana qatı qəzab eyləyə. Böylə oğul sənə nənə gərək? Böylə oğul olmaqdan olmamaq yegdir. Öldürsənə!" - dedilər.

Dərsə xan: "Varın, götürün; öldürəyim!" - dedi. Böylə deyəc, xanım, ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıqa gəldi və bir quv anlar dəxi götürdilər. Aydır: "Qalqubanı, Dərsə xan, sənə oğlun yerindən uru turdı, köksi gözəl qaba tağa ava çıqdı. Sən var ikən av avladı, quş quşladı. Anasının yanına alub gəldi. Al şərabin itisindən aldı, içdi. Anasılə söhbət eylədi, atasına qəsd eylədi. Sənə oğlun kür qopdı, ərcəl qopdı. Arqurı yatan Ala tağdan xəbər keçə, xanlar xanı Bayındıra xəbər vara. "Dərsə xanın oğlu böylə bid"ət eyləmiş" deyələr. Səni çağırdalar, Bayındır xanın qatında sana qəzab ola. Böylə oğul nənə gərək? Öldürsənə!" - dedilər.

Dərsə xan aydır: "Varın gətürün öldürəyim. Böylə oğul mana gərəkmez!" - dedi.

Dərsə xanın nöqərləri aydır: "Biz sənə oğlunu necə gətürədim? Sənə oğlun bizim sözümüz almaz, bizim sözümüzə gəlməz. Qalqubanı yerindən uru turğul. Yigitlərin, oxşağul, boyına alğul, oğluna uğrağul, yanına alub ava çıqğul. Quş uçurub, av avlayub, oğlunu oxlayıb öldirə görgül! Əgər böylə öldirməzsən, bir dürlü dəxi öldirəməzsən, bəllü, bilgil!" - dedilər.

Soylama:

Salqum-salqum tan yelləri əsdigində,

Saqallu boz ac turğay sayradıqda,

Bədəvi atlar issin görüb oğradıqda,

Saqalı uzun tat əri banladıqda,

Aqlı, qaralı seçilən çağda,

Qalın Oğuzın gəlini-qızı bəzənən çağda,

Köksü gözəl qaba tağlara gün dəgəndə,

Bəg yigitlər cılasınlar bir-birinə qoyulan çağda.

Alar sabah Dərsə xan yerindən uru turdu. Oğlanuğun yanına alub, qırq yigidin boyına saldı, ava çıxdı...

Av aldılar, quş quşladılar. Ol qırq namərdin bir qaçı oğlanın yanına gəldi, aydar: "Baban, dedi, keyikləri qovsun gətürsün, bənim ögimdə dəpələsün, oğlumun at səgirdişin, qılıc çalışın, oq atışın görəyim, sevinəyim, qıvanayım-güvenəyim" - dedi- dedilər.

Oğlandır, nə bilsün? Keyiki qovardı gətürərdi, babasının ögində sinirlərdi: "Babam at səgirdişimə baqsun, qıvansun: ox atışma baqsun, güvənsün; qılıc çalışma baqsun, sevinisin!"...

Ol qırq namərdlər aydırlar: "Dərsə xan görürmüsin oğlanı? Yazıda-yabanda keyiki qoar, sənin ögünə gətürər. Keyikə atarkən oqla səni urar, öldürər. Oğlın səni öldürmədən sən oğlını öldürü gölgilə!" - dedilər.

Oğlan keyiki qovarkən babasının ögindən gəlüb-gedərdi. Dərsə xan Qorqut sinirli qatı yayın əlinə aldı. Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, uz atdı: oğlanı iki talusının arasında urub çıxdı, yıxdı. Uc toqundı, alca qanı şorladı, qoynı toldı. Bədəvi atının boynın qucaqladı, yerə düşdi.

Dərsə xan istədi kim, oğlanuğun üstinə körəlib düşəydi. Ol qırq namərd qomadı. Atının cilovsın döndərdi, ordusuna gəlür oldı (həmin əsər, səh. 37).

"Bölgülü" frazafövqi vahidin belə bir adekvat apkomasıyası digər mətn vahidlərinə nisbətən daha çox ikivalentli signal operatoru xarakterindədir. Belə ki, frazafövqi vahidin belə bir məzmun tutumu onun ifadə vasitəçilərindən və janrıdan asılı olmayaraq özünü yerləşmə mövqeyinə görə daşlaşmış semantikasi reallaşır ki, bölgülü prinsipi onun fəaliyyətini

istiqləmləndirir, sadalayıcı intonasiya da aparıcı amil kimi üstün mövqedədir. Həm də özündən sonrakı komponentlərdə sadalama intonasiyası öz mövqeyini qorumaqla elə bir anın həllini gözləyir ki, frazafövqi vahid aparıcı bir dönüşlə mətnin semantikasının ağırlıq yükünü öz üzərinə götürməklə kəskin bölgülük çalarını nizamlaya bilsin.

Bəlkə də elə bu səbəbdəndir ki, frazafövqi vahid bölgüsündən sonra bu tə"sir hələ mətn boyu uzun müddət elə sona kimi də hakim mövqedədir. Belə ki, növbəti komponentlər də istər-istəməz bölümə mə"ruz qalmalı olur.

"...Nə yerdə gözəl qopdusa, çəküb aldı: Ağ saqallu qocanın ağzın sögdi. Ağ birçəklü qarının südin tutdı.

Aqan turı suların xəbər keçə, arqurı yatan Ala tağdan təbər aş, xanlar xanı Bayındıra xəbər vara. "Dərsə xanın oğlu böylə bid"ət işləmiş" deyələr. Gəzdigidən öldigin yeg ola. Bayındır xan səni çağırarsa, sana qatı qəzab eyləyə. Böylə oğul sənin nənə gərək? Böylə oğul olmaqdan olmamaq yegdir. Öldürsənə!" - dedilər".

Verilmiş nümunədə bölgünün birinci tranzitiv xəttin mojarialığı periodik şəkildə düyünlənərək ("Varın, götürün öldürəyim") təsdiqləyici funksiyanı da daşımaqla ikinci bir semantik örtüyə bürünmüş olur.

Təsdiqləyici frazafövqi vahidlərdən danışarkən, bu tipli vahidlərin qarşılaşdırma yarada biləcək gücə malik olduğunu mətnlərin dəqiq müşahidəsi zamanı ortaya çıxır ki, belə tipli vahidləri "qarşılaşdırıcı-təsdiq" - deyə ayrılması labüddür.

Mətn daxilində və ya ən azı iki mətnin məzmununa müdaxilə şərti qarşılaşma ilə həyata keçirilir ki, bunun aparıcı - operatoru frazafövqi vahid əməliyyatı yerinə yetirəsi olur. Bu zaman hər hansı bir fikri təsdiqləməklə yanaşı, öncə qarşıdurmanı da tə"min etməyə çalışır.

Bə"zən də təsdiqləyici ünsür-frazafövqi vahidin təzahür formalarına əsasən belə demək olar ki, "yuvarlaqlaşdırma xətası" rolunda olmaqla sürəkliliyi də nizamlamış olur, sanki yel kimi bir anın içində nəyisə bir daha təsdiqlənməsi ötür keçir, sonra bu təsdiqin bir daha hadisələrin sonrakı inkişafında təsdiqlənmiş olur. Ümumiyyətlə, bu son hal əksər məqamlarda

nəzər-diqqəti cəlb edir ki, biz bu zaman bir və bir neçə sintaktik bütöv, period və mətnin bu təsdiqin ya inkişafını, ya da hadi-sələrin axınında onun təsvirinin geniş verilməsinin şahidi oluruq.

Bu deyilən növlərdən başqa, "təsdiq-nəticə" növünün mətnlər boyu sezildiyini də müşahidə etməli olduq ki, bu zaman frazafövqi vahidin bütün təzahür formalarının təmin olunması ilə yanaşı, "nəticələyici" ünsürün yuvarlaqlığının öz adının daxili semantikasından doğduğunu da nəticələyici üzv mövqeyində durması hər hansı bir fikrin nəticələnməsinin daha konkret ifadəçisi zəminində mətni daxili məzmununda qırmızı xətt kimi keçir.

"Dərsə xan: "Varın, götürün; öldürəyim!" - dedi. Böylə dəgəc, xanım, ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıqa gəldi və bir quvanlar dəxi gətürdilər. Aydır: "Qalqubanı, Dərsə xan, sənin oğlın yerindən uru turdu, köksi gözəl qaba tağa ava çıqdı. Sən var ikən av avladı, quş quşladı. Anasının yanına alub gəldi. Al şərabin itisindən aldı, içdi. Anasılə söhbət eylədi, atasına qəsd eylədi. Sənin oğlın kür qopdı, ərcəl qopdı. Arqurı yatan Ala tağdan xəbər keçə, xanlar xanı Bayandıra xəbər vara. "Dərsə xanın oğlu böylə bid"ət eyləmiş" deyələr. Səni çağırda, Bayındır xanın qatında sana qəzəb ola. Böylə oğl nənə gərək? Öldürsənə!" - dedilər.

Dərsə xan aydır: "Varın gətürün öldürəyim. Böylə oğl mana gərəkməz!" - dedi".

Burada nəticələyici ünsür "qapayıcı kvantordur ki, "...Böylə oğl mana gərəkməz!" - dedi"dir.

Həm də nümunədə frazafövqi vahidin bu və ya digər növü kimi təsdiqləyiciliyinin də qazandığı hər hansı bir əlavə məna çalarının növbəti bölümün semantikasının müəyyən bir cığıra salınması deməkdir.

Təsdiqləyicilik əgər hər hansı bir fikrin başlanmasının nəticələnməyə doğru istiqamətidirsə, dediklərimizin nə qədər real olduğunu faktlar yolu ilə əyaniləşdirməklə onun da müxtəlif istiqamətli təyinatları ilə rastlaşdıq: bir fikrin təsdiqlə nəticələnməsi digər bir fikrin başlanğıcı olmaqla buna qayıdışı da

təyinatlandırır, təsdiq özündən sonra müəyyən bir nəticəyə gəlməni zəruriləşdirib öz içində "əridir".

Bütün bu deyilənləri nəzərə alıb onu deyə bilərik ki, frazafövqi vahidin məna növləri içərisində "təsdiqləyici" növ daha operativdir və o mətn daxilində də, mətnlər kontekstində də öz abstraksiya səviyyəsinə arxalanıb eyni adlı mətn növlərindən də ciddi surətdə fərqlənir və bu fərqlənmə öz həmcinsi ilə birlikdə fəaliyyətinə qətiyyənlə mane olmur.

"Dərsə xanın nöqərləri aydır: "Biz sənin oğlını necə gətürəlim? Sənin oğlın bizim sözümlə almaz, bizim sözümlə gəlməz. Qalqubanı yerindən uru turğıl. Yigitlərin, oxşaqıl, boyına alğıl, oğluna uğrağıl, yanına alub ava çıqğıl. Quş uçurub, av avlayub, oğlını öldirə görgil! Əgər böylə öldirməzsən, bir dürlü dəxi öldürməzsən, bəllü bilgil!" - dedilər".

Stil, ritm (adlı həyat ritmi), açıq məkan (səma, dəniz, səhra, bütövlüyü!), yazılmamış qanun (mə'nəvi -ilahi əxlaq kodeksi!), qübbəsiz səmaya, tanrıya, kosmosa dəyib-qayıdan ilahi musiqi və səs bütün bunlar "Qorqud"a və "Bilqamıs"a Koçəbədən və atlıdan keçib-gəlib. Mifin və tarixin təzadı yox, ahəngdarlığı onlarda öz klassik ifadəsini tapır (Nəbiyev, Qarayev; 1999, 16).

Verilmiş şe'r parçasının deyim tərzində məzmun bələdçiliyi "mə'nəvi ilahi əxlaq kodeksi"nin anlayışı deməkdir, semantik bölümün növbəti məqamına gedişatı təmin edərək mətnin ekvator xəttini təyin edir.

Soylama:

*Salqum-salqum tan yelləri əsdigində,
Saqallu boz ac turğay sayradıqda,
Bədəvi atlar issin görüb oğradıqda,
Saqalı uzun tətəri banladıqda,
Aqlı, qaralı seçilən çağda,
Qalın Oğuzın gəlini-qızı bəzənən çağda,
Köksi gözəl qaba tağlara gün dəgəndə,
Bəg yigitlər cılasınlar bir-birinə qoyulan çağda".*

Bu baxımdan, faktlar bolluğu onun abstraklıq dərəcələrinin də müxtəlifliyini nəzərə alıb frazafövqiliyinin məhz nədən törəndiyini gen-bol aşkarlanır ki, onun fikir haçalanmasının fikir

dönümündə dalğalanması prosesinin bə"zi tərkibi və xüsusiyyətlərini də aşkarlaya bilək.

Əgər bu tipli vahidlər mətnin kənar xətləridirsə, yaxud mətn daxilində hər hansı bir vahidin kənar xətləridirlərsə, onda bu elementlər öz abstraktlığının hesabına mətnə gətirdikləri ekspressivlik mətnaltı mə"na ilə aşılandığı fikrini aşılmalıyıq ki, öz-özlüyümüzdə həmin vahid səslənərkən istər-istəməz öz daxili semantikaları ilə də abstraktlıq dərəcəsinə yiyələnirlər.

Belə bir fakt da göz önünə gətirəsi olduq ki, digər frazafövqi vahidlərin təzahür tipləri kimi şe"rlər məzmununa daxil olarkən, onun semantik yayımda bu və ya digər növ müxtəlifliyinin öyrənilməsi də labüddür ki, bu zaman məqam və mövqedən asılı olaraq onlar frazafövqi vahidin yiyələnəcəyi bütün mə"na növlərinə sahib dururlar.

Bu zaman da frazafövqi vahidlərin gəlişinə və mətnin məzmunu boyu yayılmasına təsadüf olunan bütün hallar şamil edilə bilər ki, məsələn, götürək belə bir tipi: mətnin gəlişindən əvvəl illustrativ lövhə ilə başlayır-frazafövqi vahidin digər tipi ilə, xəyali ünsür öteri də olsa, gəlib keçir, bundan sonra sitatın gəlişi reallaşaraq, paralel komponentlərin müşayiəti ilə sintaktik və semantik paralelizm daxilində əriyib belə bir davam etdirilib bitəsi olur. Özü də olduqca maraqlı semantik-struktur xüsusiyyəti ilə seçilən paralelizmin gəlməsi elə paralelik termininə daha maraqlı bir xüsusiyyətin əlavə olunması ilə nəticələnir ki, belə anda paralelizmin özü şərti olaraq iki hissəyə ayrılır və bu zaman digər komponentlərdən fərqli olaraq sürtünsə-ləngimə qradıyedi sayılacaq komponentdir:

Alar sabah Dərsə xan yerindən uru turdu. Oğlanuğun yanına alub, qırq yigidin boyına saldı, ava çıxdı...

Av aldılar, quş quşladılar. Ol qırq namərdin bir qaçı oğlanın yanına gəldi, aydar: "Baban, dedi, keyikləri qovsun gətürsün, bənim ögimdə dəpələsün, oğlumun at səgirdişin, qılıç çalışım, oq atışım görəyim, sevinəyim, qıvanayım-güvənəyim" - dedi - dedilər".

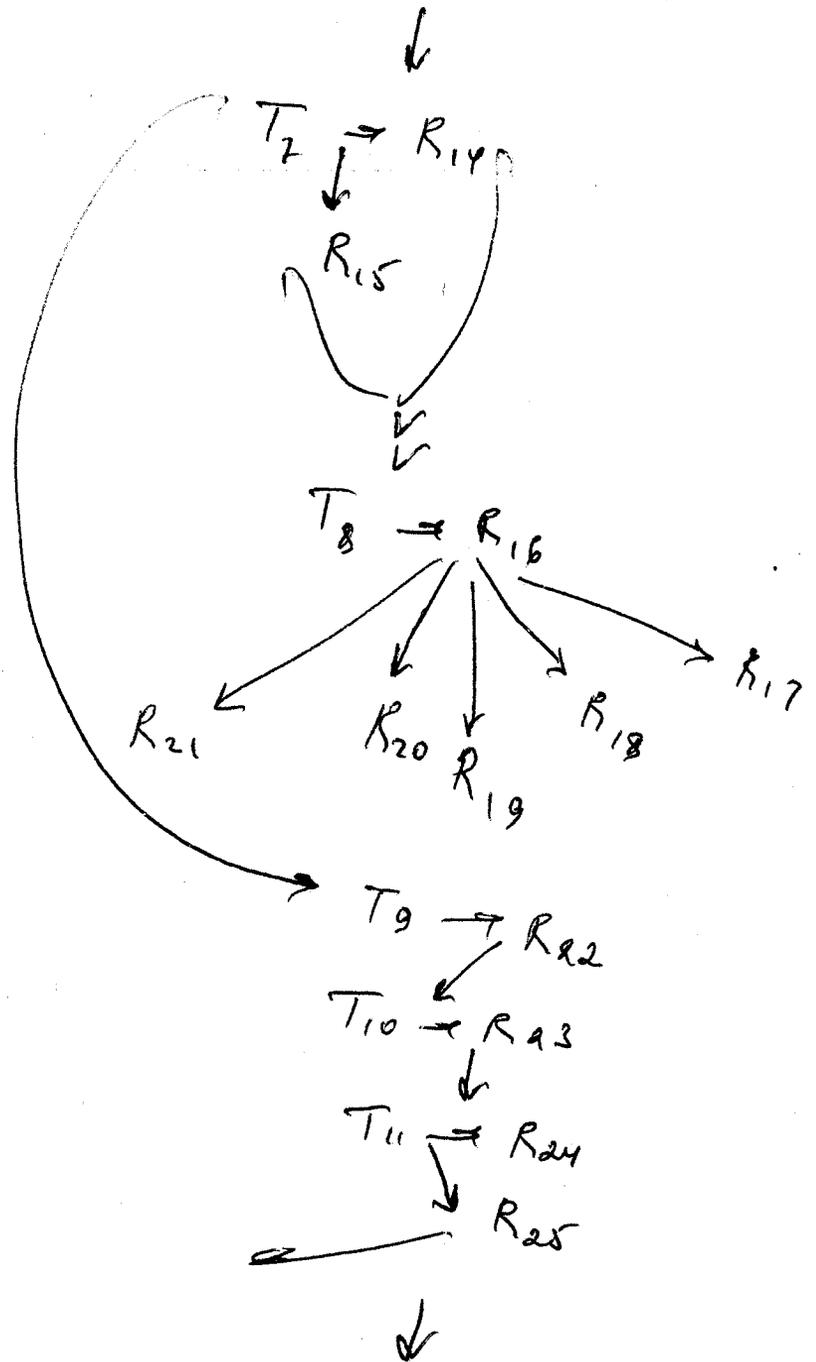
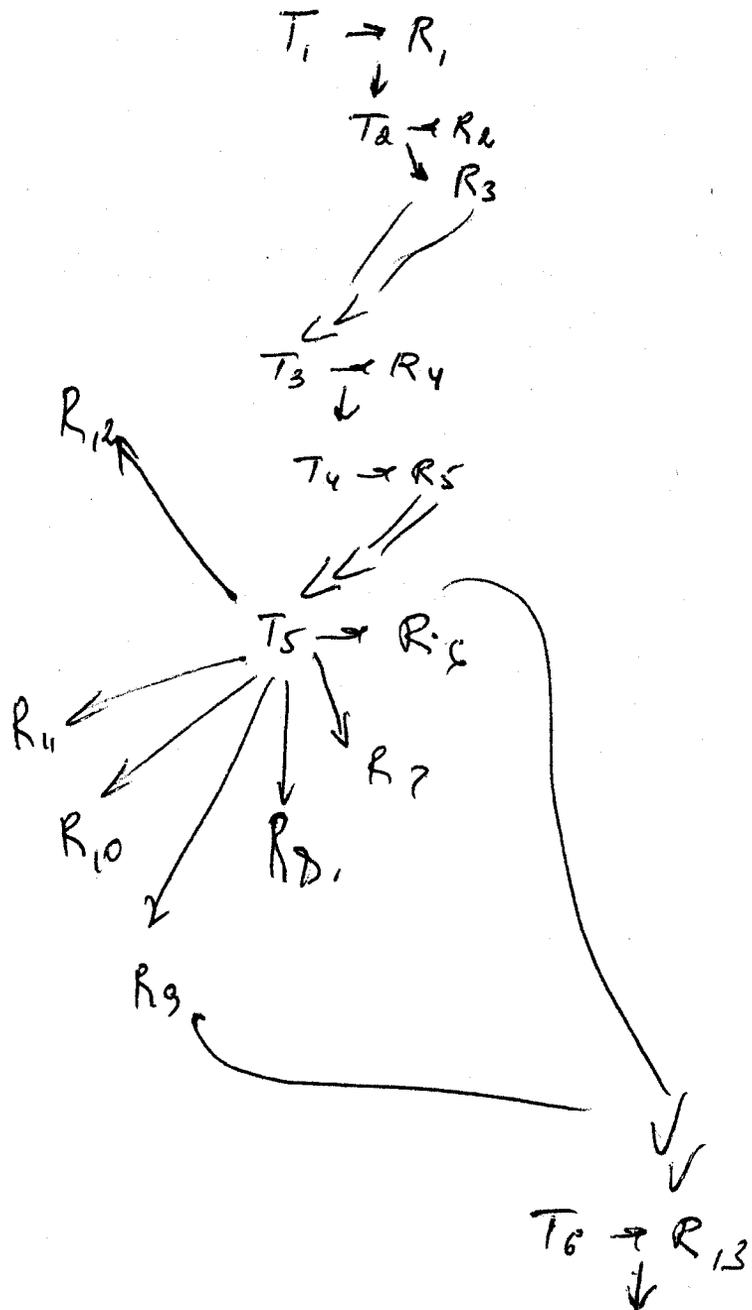
Oğlandır, nə bilsün? Keyiki qovardı gətürərdi, babasının ögində sinirlərdi: "Babam at səgirdişimə baqsun, qıvansun; ox atışımə baqsun, güvənsün; qılıç çalışımə baqsun, sevinisin!"....

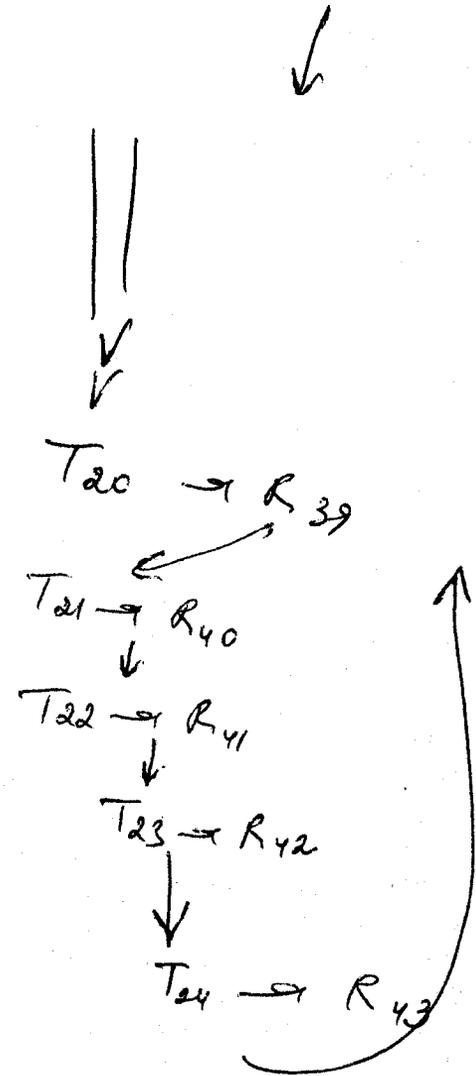
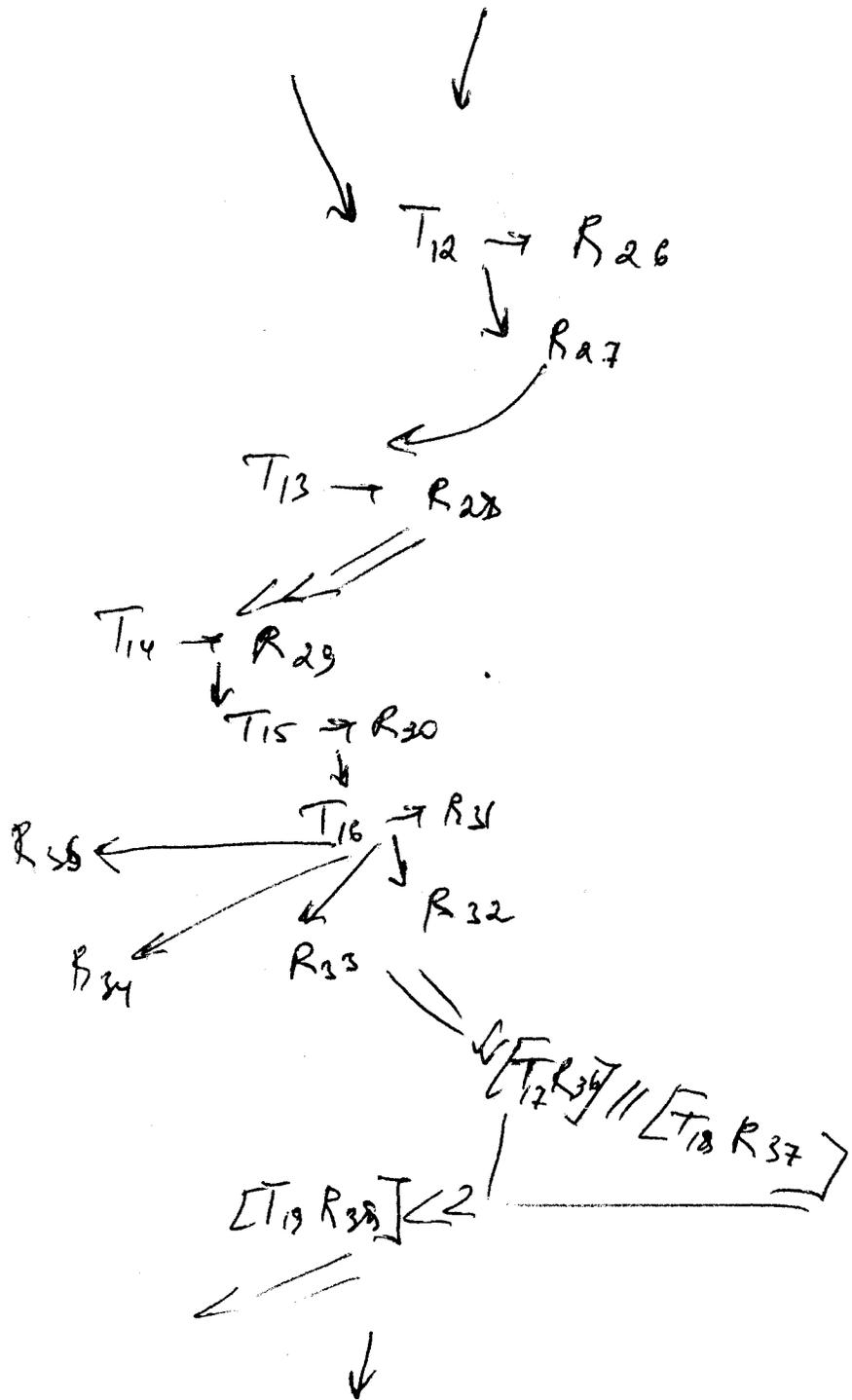
Ol qırq namərdlər aydırlar: "Dərsə xan görürmüsin oğlanı? Yazıda-yabanda keyiki qoar, sənin ögünə gətürər. Keyikə atarkən oqla səni urar, öldürər. Oğlın səni öldürmədin sən oğlını öldürü görgil!" - dedilər.

Oğlan keyiki qovarkən babasının ögindən gəlüb-gedərdi. Dərsə xan Qorqut sinirli qatı yayın əlinə aldı. Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, uz atdı: oğlanı iki talusının arasında urub çıxdı, yıqdı. Uc toqundı, alca qanı şorladı, qoynı toldı. Bədəvi atının boynun qucaqladı, yerə düşdi.

Dərsə xan istədi kim, oğlanuğun üstinə körəlib düşəydi. Od qırq namərd qomadı. Atının cilovsın döndərdi, ordusına gəlür oldı (həmin əsər, 54).

Tədqiqat boyu istifadə etdiyimiz bədii materialın spesifik keyfiyyətlərinin bir daha qabardılması məqsədəuyğundur ki, əldə olunan nəticənin-qarşıya qoyulan məqsədə necə çatmağın dərin qatlarına da getmək mümkün hesab edilsin. Həm də hər bir janrın özünəməxsusluğunu da nəzərə almaqla onların spesifik xüsusiyyətlərini də nəzərdə tutub bu zəmindən çıxış etməlidir. Hər hansı bir frazafövqi vahid növünün müəyyənləşməsində də bunlar bir daha nəzərə alınaraq "aydınlaşdırıcı" frazafövqi vahidləri ayırub tədqiq obyektinə ola bilər. İlk öncə, struktura fikir verək:





"Yaradılış mifində də mədəni qəhrəman iştirak edir. İlk əcdad - mədəni qəhrəman öz məqsədlərinə çatmaq üçün hiylə-gərliyə əl atır" (Kamal: 1999, 19).

Həm də haqqında danışdığımız mə"na növləri simmetrik xarakterli olub maraqlı konstruksiya carçısı kimi də çıxış edə bilirlər. Əlbəttə, bu məqamda daxili səslənmənin əvəzsiz rolunu danmaq olmaz ki, bu zaman üz-üzə duran fiqurlar onun iştirakı olmadan əlaqələnmə bilməzlər.

Əksər hallarda konkret bir mətn daxilində belə əlaqələnmə baş verir ki, o zaman frazafövqi vahidin ştampli tipi, bu səviyyəli olması faktı onların bir-biri ilə əlaqələndirilməsinin adekvat həllinin istiqamətini də müəyyən etmiş olur. Belə ki, hər bir vahidin mətnaltı mənası o qədər konkretir ki, onlar yalnız öz ətrafları dairəsində ətrafda olan komponentlərin xidmətində duraraq, özək xarakterində digər bu səviyyəli vahidlərlə sistematik, ardıcıl əlaqələnmələri də onların öz ətrafına topladığı komponentlərin gücünün müqabilində birbaşa əlaqələnmədir.

Hər bir makro və mikromətnin əvəzolunmaz bədii aləmin izlərinin daşıyıcısı olduğunu nəzərə alınsa, onda frazafövqi vahidlərin əlaqələnmə tezliyi də ölçülə bilər ki, bu zaman ifadə vasitəçiləri başlıca olaraq ön sırada hallanmalıdır. Və dalbadal işlədilən belə vahidlərdən hansının üstünlüyü ilə mətnin məzmununun açılması prosesi gedir, hansı birinin əsas əlaqələndirici vasitə olduğunu, beləliklə də, semantik yükün ağırlığını öz üzərinə götürdüyünü, sonrakı mətnlərin formalaşmasında heqemonluğunu və s. bu kimi məsələlər diqqət mərkəzində saxlamaqla müşahidələri dərinləşdirməyə çalışılması ümumiyyətlə, frazafövqi vahidin istər tək, istərsə də qoşa işlənməsindən asılı olmayaraq onların xidməti yersiz deyil, fikrin açıqlanmasında istənilən anda əsas amil kimi iştirak etməklə mətnin və ya mətnlərin semantik nüvəsinə doğru hərəkətləri başlıca məqsəddir, həmçinin bu kvantorlar ustalıqla öz digər ifadə vasitəçilərini bu məsələlərə cəlb etmək qabiliyyəti ilə öz yaradıcılarının da frazafövqi vahid olması tələbi ilə məzmunun istiqamətini tə'yinatlandırır bilirlər.

Və yeri gəldikcə də bu vəzifələrlə yanaşı, qapalılığı, digər bədii modellərin sərhədlənməsini tə'min etməklə birlikdə özləri də yeni model ifadəçilərinə çevrilirlər:

Altı yüz kafər atlandı, qoyunını üzərinə alğar vardı.

Gecə yaturkən Qaracığ çoban qara qayğulu vəqəə gördi. Vəqəəsindən sərmərdi uru turdı. Qabangüci, Dəmirgüci – bu iki qardaşv yanına aldı. Ağılın qapusunu bərkitdi. Üç yerdə 40-dəpə kibi taş yığdı, ala qollu sapanın əlinə aldı.

Nagahandan Qaracığ çobanın üzərinə altı yüz kafər qoyuldu. Kafər aydır:

Qaranqu axşam olanda qayğulu çoban!

Qarla yağmur yağanda çaqmaqlu çoban!

Südi, peniri bol qaymaqlu çoban!

Qazan bəgünü dünlügi altun ban evlərini biz yıqmışuz. Tölə-tölə şahbaz atlarını biz binmişüz. Qatar-qatar qızıl dəvəsini biz yetmişüz. Qarıcıq anasını biz götürmüşüz. Ağır xəzinə, bol aqçasını biz yağmalamışuz. Qaza bənzər qızı-gəlini biz yesir etmişüz. Qırq yigidlə Qazanını oğlanı biz götürmüşüz. Qırq incə bellü qızla Qazanını həlalını biz götürmüşüz. Bərə çoban, irəğindən-yaqınından bəru gəlgəl! Baş endirüb bağır başğıl! Biz kafərə salam vergül, öldürmiyəlim! Şöklü Məlikə səni ilətələm. San Azərbaycan bəglig alı verəlim. Çoban aydır

Arqırı söyləmə, mərə itüm kafər!

İtüm ilə bir yalaqda yundum içən azğın kafər,

Altındağı alaca atun nə ögərsən?

Ala başlu keçimcə gəlməz mana!

Başındağı tulğulğanı nə ögərsən, mərə kafər?

Başındağı borkümcə gəlməz manya!

Altmış tutam köndərini nə ögərsən, mirdar kafər?

Qızılciq dəgənəgimcə gəlməz mana!

Qılıcunu nə ögərsən, mərə kafər!

Əgri başlu çokanımcə gəlməz mana!

Belündə toqsan nə ögərsən, mərə kafər?

Ala qollu sapanımcə gəlməz mana

İrağından-yaqınından bəru gəlgil!

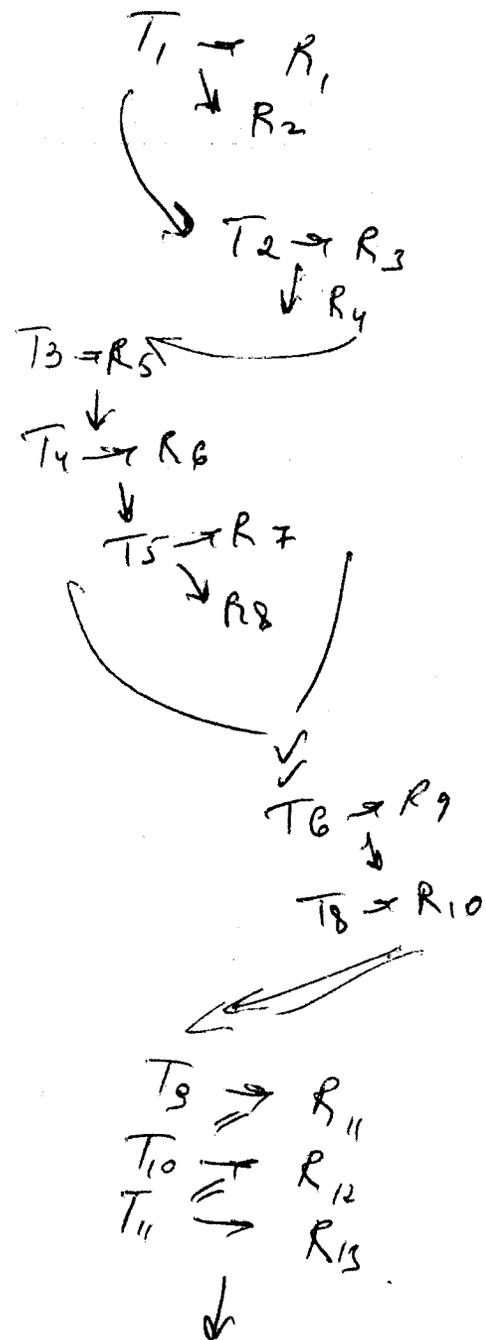
Yigitlərin zərbini görgil, andan ötgil!-dedi.

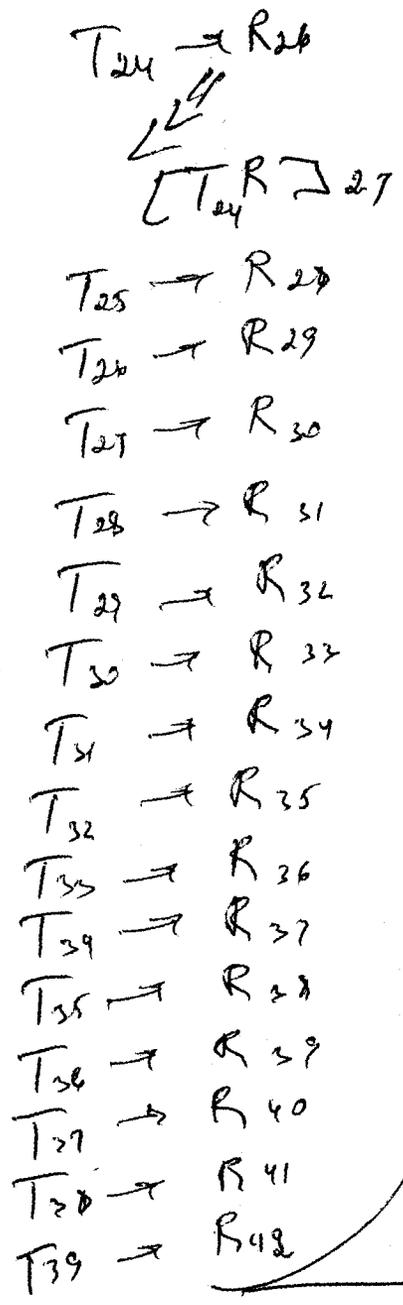
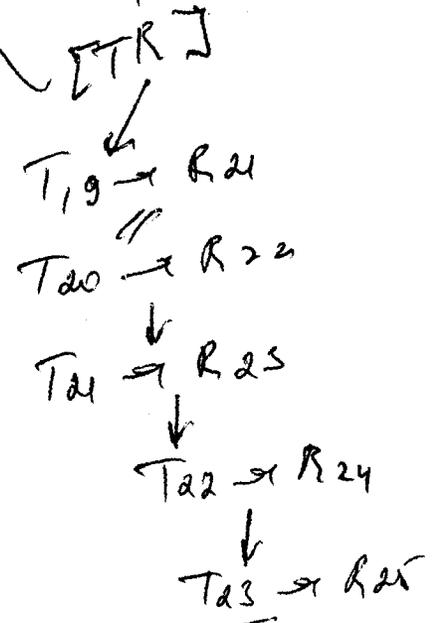
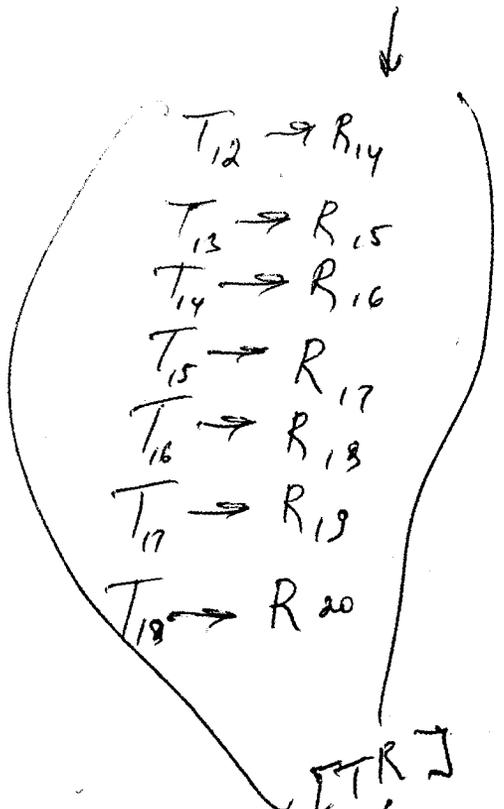
Yigitlərin zərbini görgil, andan ötgil!-dedi.

Bitəkəllüf kafərlər at dəpdilər, ox səpdilər. Ərənlər əvrəni Qaraçuq çoban sapanın ayasına taş qodı, atdı. Birin atanda ikisin-üçin yıqdı. İkisini atanda üçin-dördin yıqdı. Kafərlərin gözinə qorxu düşdi. Qaracıq çoban kafərin üç yüzini sapan taşilə yerə biraqdı. İki qardaşı oxa düşdi, şəhid oldı (həmin əsər, səh. 43).

Bu dastan – salnamələrin şe'rlə yaradılması da, bizcə, məhz asan yadda saxlanma və yayılma-dinlənmə tələbi ilə şərtlənirmiş. Xalq yaradıcılığında şe'rlər tə'lim ən'ənəsi çox qədimdir və bu gün də onun öznəklərinə rast gəlirik (Hacıyev: 1999, 150).

Verilmiş faktda simmetrik dutumlu semantik-sintaktik mo-jariat modelin suksevliyinin əsas tranzitiv bələdçisi «yekunlaşdırıcılıqdır». Struktura fikir verək:





Yəni dil materiyasında elə bir sabit inteqrallama elementi, əməllər algoritmi vardır ki, onun ordinal hasili ünvanlı kodunitar xarakterlidir, oxucunun da, həmçinin müəllifin də həmin tanıdıcı kodu kimi tanıması labüddür. Bu zaman nə hadisələrin gedişinin bu və ya digər baxımından yozumu, nə də oxucunun fizioloji-psixoloji xarakteristikası elə bir mühüm rol oynamır. Belə bir məxaric vektoru mətnin semantikasının labirinti olan telepatemin antisinasiyası «yekunlaşdırıcılıq»dır. Tədqiqat boyu əldə olunan nəticələr belə bir situasiya-kontekst baxımından bu yuvarlaqlaşdırma xətasının mövqeyinə, təzahürünə qavranmanın mümkünliyünü bir daha təsdiqləyir.

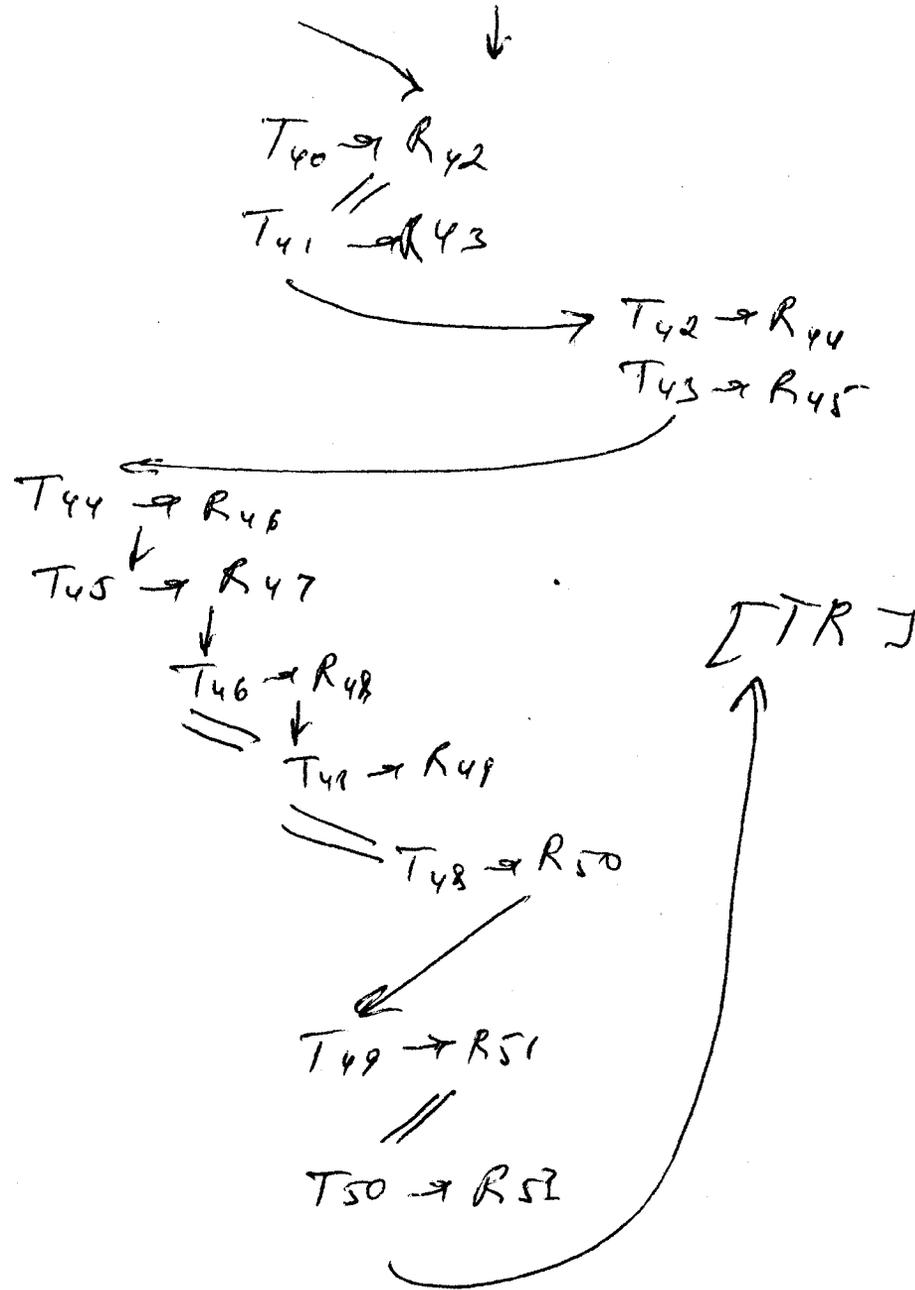
Bir mətnin yekunlaşdırmaq o deməkdir ki, o öz növbəsində sonrakı mətnin gəlişi üçün də şərait yaratmaqla çox zaman da real zəmin hazırlamış olur: mətnə mütləq qiymət verməklə özü də mütləq səciyyə daşıyır, belə bir vəziyyət kim tərəfindən olursa, olsun mütləq yekunlaşdırıcılıq nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməlidir. Düzdür, bəzən müəllif özü müdaxilə edib məzmunu yekunlaşdırmağa «tələsir»: mətnin məzmunu kənar tə'sirə mə'ruz qalır.

Mə'lumdur ki, frazafövqi vahidin yekunlaşdırıcı kimi təzahürü mətnin, sintaktik bütövün və ya periodun bu mə'lum növlərindən kəskin surətdə fərqlənməlidir ki, ilk növbədə bu fərqlərin əsasında frazafövqi vahidin öz spesifik xüsusiyyətləri ilə birlikdə yekunlaşdırıcılığı əsas götürməlidir. Bu zaman ilk öncə, onun abstratlığı göz önündə olmalıdır. Və bu yekunlaşdırıcılıq onun bütün təzahür formalarına və ifadə vasitələrini əhatə etməklə, ona yeni bir vəzifə borcunu da əlavə etmiş olur.

Bu növdən olan frazafövqi vahid yalnız mətn daxilində fəaliyyət göstərməyərək mətnlər kontekstində də duraraq onların yekunlaşdırılmasına da xidmət etməklə, mətnləri semantik cəhətdən bir-birinə calaşdırmış olur.

Bəzən də bu növlü bədii-sintaktik model konkretçilik ifadəçisi kimi çıxış etmək qabiliyyətinə yiyələnərək məzmununda lakonikliyə nail olur.

«Yekunlaşdırıcı» frazafövqi vahidlərdən sonra mütləq «nəticə» məzmunlu frazafövqi vahidlər barəsində danışmaq yerinə düşər ki, hardasa «yekunla», «nəticə»nin oxşar semanti-



kası bizi buna vadar etdi və bu zaman unutmaq lazım deyildir ki, yekunlaşdırma nəticəni hasil olunması fikri ilə üst-üstə düşmür, yekunlaşdırmaq, nəyəsə xitam vermək, bir daha ona qayıtma-ğa çalışmaq (və ya qayıtmamaq) kimi məzmunu malikdirsə, nəticə – hər hansı bir fikirdən, hərəkətdən və s. nəticə çıxarmaq, nəticəyə gəlmək (müvafiq nəticəyə gəlmək) deməkdir və mə'lum həqiqətdir ki, bundan sonra fikir öz qaydasıyla davam etdirilə bilər və bilir. Düzdür, bə'zən həm nəticə, həm də yekunlaşdırıcı mövqə mətnin semantikasında üst-üstə düşərək bir-birini üstələməyə «imkan» tapmırlar.

Telepatemin çatdırılması zamanı mətnədə frazafövqi vahidin bir neçə növü və tipi ardıcıl işlənərək məzmunun açılmasında başlıca rol oynadığı kimi də yekunlaşdırıcı üzv olan, özü də maraqlı bir konstruktiv quruluşlu üzv olan frazafövqi vahidin gelişi üçün real şərait yaratmaqla müəyyən bir nəticənin də meydana çıxmasına səbəb olur.

Bə'zən də nəticə-frazafövqi vahidin gelişi həm də mətnin ümumi məzmununa da abstrahlıq biçimi verməklə, yə'ni əgər frazafövqi vahidin hər bir komponentinin mətnaltı mə'nasından savayı daha dərin mə'nası – fikrin haçalanaraq, bu zaman haçalanmadakı əlavə abstraktiv məzmun ümumi məzmunun çevrəsindən yayınmır, əlavə informativ-ekspressivliklə yanaşı, nəticənin daha dolğunluğu da formalaşır.

Bu növün meydana çıxması frazafövqi vahidin bütün tiplərinin iştirakı ilə olması ilə birlikdə, özləri də yeni-yeni maraqlı konstruksiyalar yaradıcısı kimi nəticə məzmununun da çıxış edir, intonasiyanın tonal mövqeyinin hər bir çalarına bürünmək qabiliyyətini özlərində əks etdirirlər.

«Artıq sübut edilmişdir ki, etnosların bir-birindən fərqi nə irq, nə dil, nə din, nə də savadlılığın görə deyil, Azərbaycancaq davranış stereotipinə görə müəyyənləşir ki, bu da insanın landsafta fəal uyğunlaşmasının yüksək formasından ibarətdir (Quliyev: 1991, 7).

Böylə digəc Qazan aydır: «Mənim avamı bozma, ləşkərimi tağıtma! Bən bu gün Qonur ata qaqaram, üç günlük yolu bir gündə aluram, evilə olmadın yurdum üstünə vararam. Əgər sağdır, əsəndir, axşam olmadın genə mən sana gəlürəm. Ordım

sağ-əsən degil isə başınıza çarə edin. Mən dəxi getdim», – dedi. Qonur atın mahmuzladı, Qazan bəg yola getdi. Gəli-gəli yurdının üzərinə gəldi. Gördi kim, uçarda quzğun, tazı tolaşmış, yurtda qalmış. Qazan bəg burada yurdən xəbirləşmiş, görəlím, xanım, nə xəbərlemiş; Qazan aydır:

Qom qomlamım qoma yurdım!

Qulanla sığın-keyikə qonşu yurdım!

Səni yağı nerədən darımış, gözəl yurdım!

Ağ ban evim dikiləndə yurdu qalmış,

Qarıcıq anam olurlunda yeri qalmış.

Oğlım Uruz ox atanda puta qalmış.

Oğuz bəgləri at çapanda meydan qalmış

Qara mudbaq dikiləndə ocaq qalmış...

Bu halları gördüğündə Qazanın qara qıyma gözləri qan-yaş oldı. Qan tamarları qaynadı. Qara bağı sarsıldı. Qonur atını önçələdi, kafər keçəki yola düşdi, getdi. Qazanın öginə bir su gəldi. Qazan aydır: «Su həq didarım görmüşdür. Bən bu suyla xəbərleşim», – dedi. Görəlím, xanım, necə xəbərleşdi. Qazan aydır:

Çığnam-çığnam qayalardan çıxan su!

Ağac gəmiləri oynadan su!

Həsən ilə hüseynin həsrəti su!

Bağ və bostanın ziynəti su!

Ayişə ilə Fatimənin nigahı su!

Şahbaz atlar içdigi su!

Qızıl dəvələr gəlüb keçəki su!

Ağ qoyunlar gəlüb çevrəsində yatduğı su!

Ordumun xəberin bilürmisin, degil mana,

Qara başım qurban olsun, suyım, sana! – dedi.

Su qaç xəbər versə gərək?! Sudan keçdi, bu göz bir qurda tuş oldı. «Qurd yüzi mübarəkdir, qurdən xəbərleşəyim», – dedi. Görəlím, xanım, nə xəbərleşdi. Qazan aydır:

Qaranqu axşam olanda günü toğan!

Qar ilə yağmur yağanda ər kibi turan!

Qaraquc atları kişnəşdirən!

Qızıl dəvə gördüğündə bozlaşdıran!

Ağca qoyun gördüğündə quyruq çırpub qamçılayan!

Arqasını urıb, bərk ağılın ardın sökən!

Qarma-bükəc simüzün alub tutan!

Qanlı quyruq üzüb çap-çap yudan!

Avazı qaba köpəklərə gəğa salan!

Çaqmaqluca çobanları dünlə yügürdən!

Ordumun xəbərini bilürmüsin, degil, mana,

Qara başım qurban olsun, qurdım, sana! – dedi.

Qurd qaçan xəbər versə gərək?! Qurtdan dəxi keçdi. Qaraca çobanının qara köpəki Qazana qarşı gəldi. Qazan qara köpəklə xəbərleşdi, görəlmişim, xanım, nə xəbərleşdi. Aydır:

Qaranqu axşam olanda vaf-vaf ürən!

Acı ayran tökiləndə çap-çap içən!

Gələn xırsuzları qorqudan!

Qorquduban şematəsilə ürküdən!

Ordumun xəbərini bilürmüsin, degil bana!

Qara başım sağlığında eyilüklər edəm, köpək,

sana! – dedi

Köpək qaçan xəbər versə gərək?! Köpək Qazanın atının ayağına çap-çap düşər, sin-sin sinlər. Qazan bir tumar ilə köpəgi urdı. Köpək çəkildi, gəldüğü yola getdi. Qazan köpəgi qovlayı Qaraca çobanının üzərinə gəldi. Çobanı gördüğündə xəbərleşdi. Görəlmişim, xanım, nə xəbərleşdi. Qazan aydır:

Qaranqu axşam olanda qayğılı çoban!

Qarla yağmur yağanda çaqmaqlu çoban!

Ünüm anla, sözü dinlə!

Ağ-ban evim şundan keçmiş gördünmü, degil mana!

Qara başım qurban olsun, çoban, sana! – dedi.

Çoban aydır:

Ölmüşmiydin yitmişmiydin, a Qazan!

Qanda gəzərdin, nerədəydin, a Qazan!

Dün yoq, ötəki gün evin bundan keçdi.

Qarıcıq anan qara dəvə boynında asılı keçdi.

Qırq incə bellü qız ilə həlalın – Boyı uzun Burla

xatun ağlayuban şundan keçdi.

Qırq yigidlən oğlın Uruz başı açuq, yalın ayaq

kafərlərin yanınca tutsaq getdi.

Tavla-tavla şahbaz atların kafər binmiş,

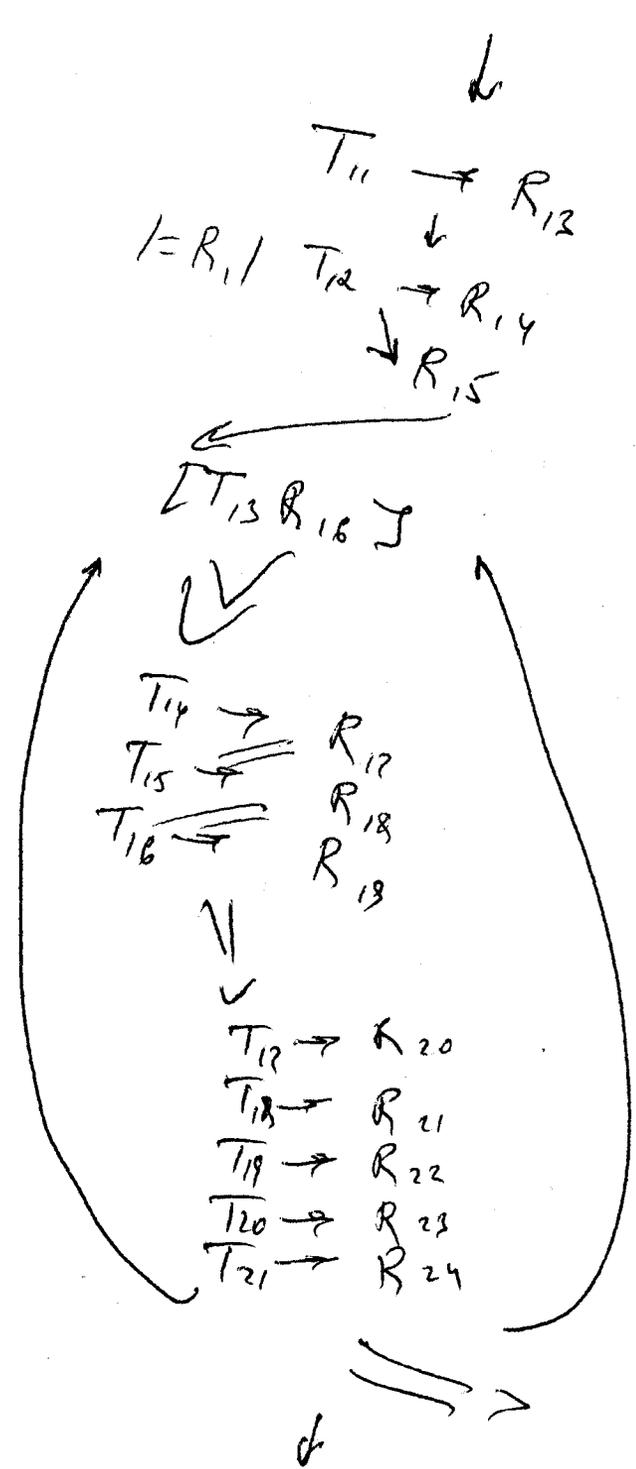
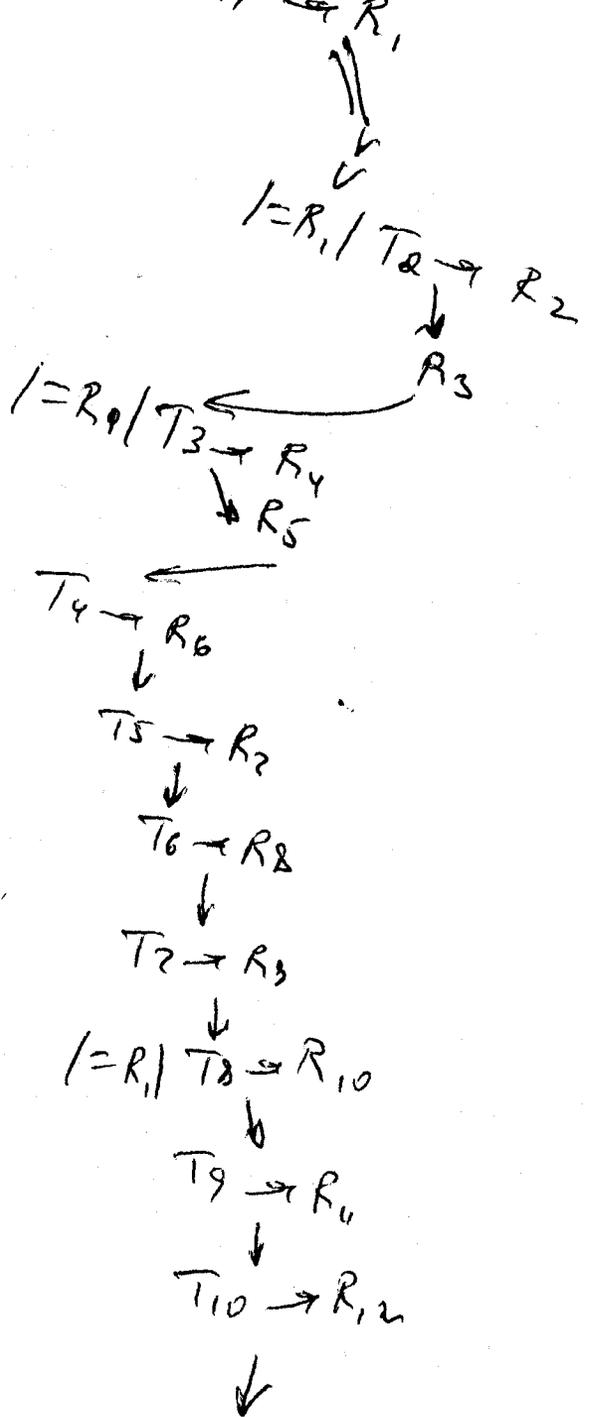
Qatar-qatar qızıl dəvələrin kafər yetmiş,

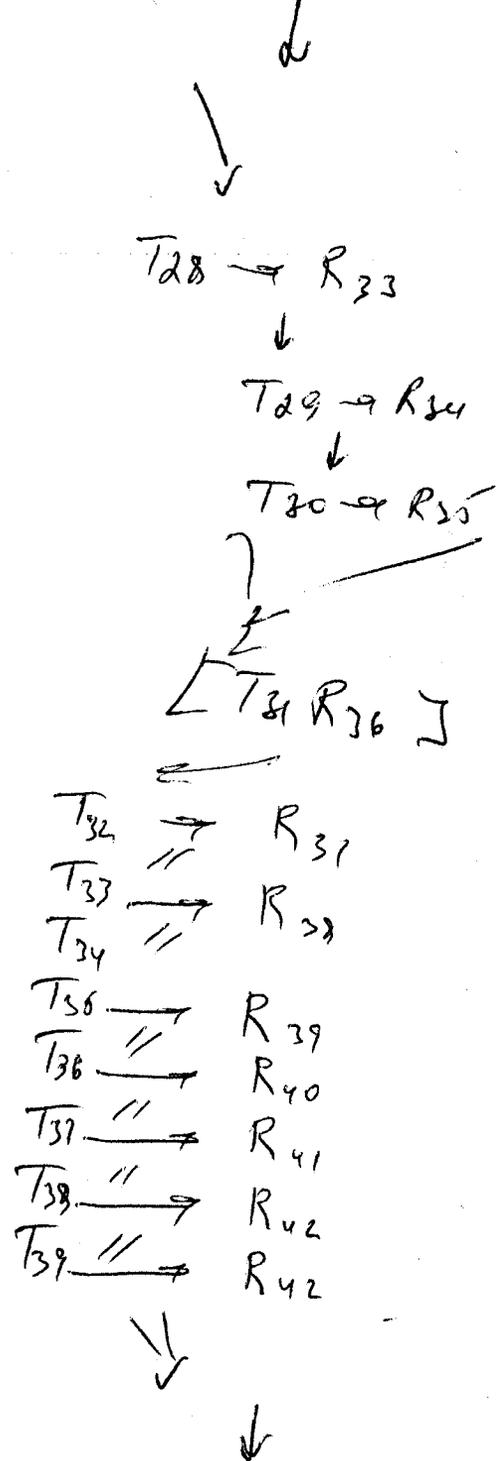
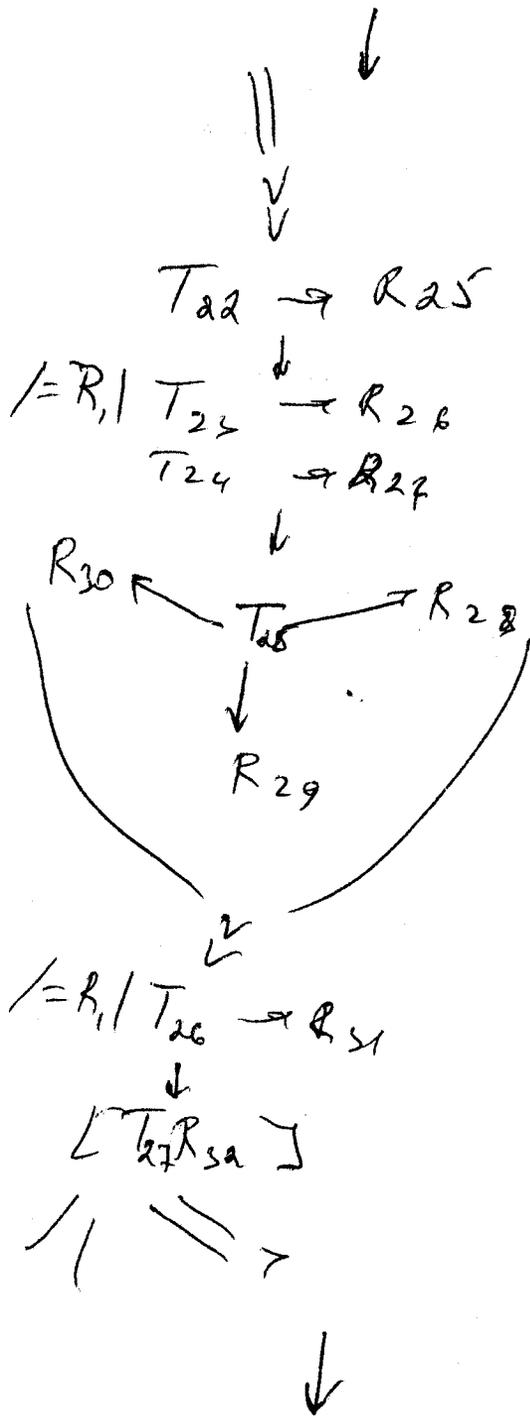
Altun-aqça bul xəzinəni kafər almış!..

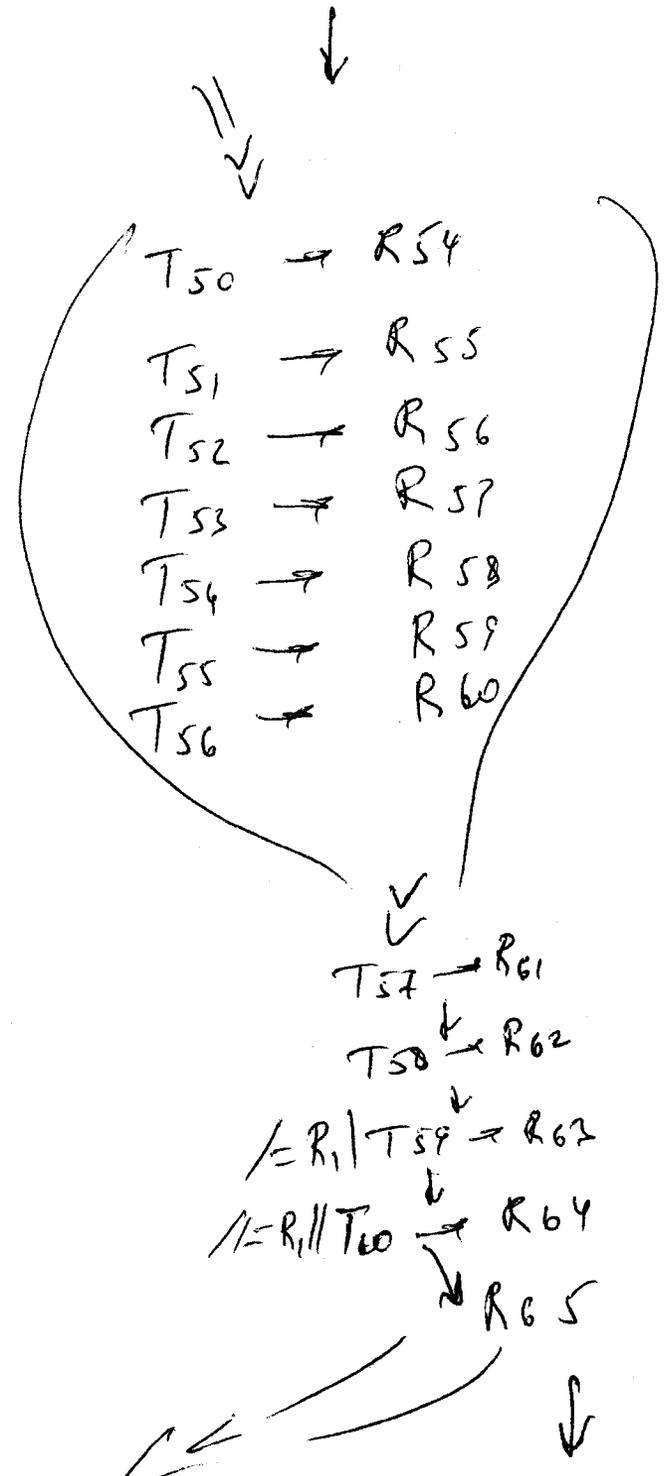
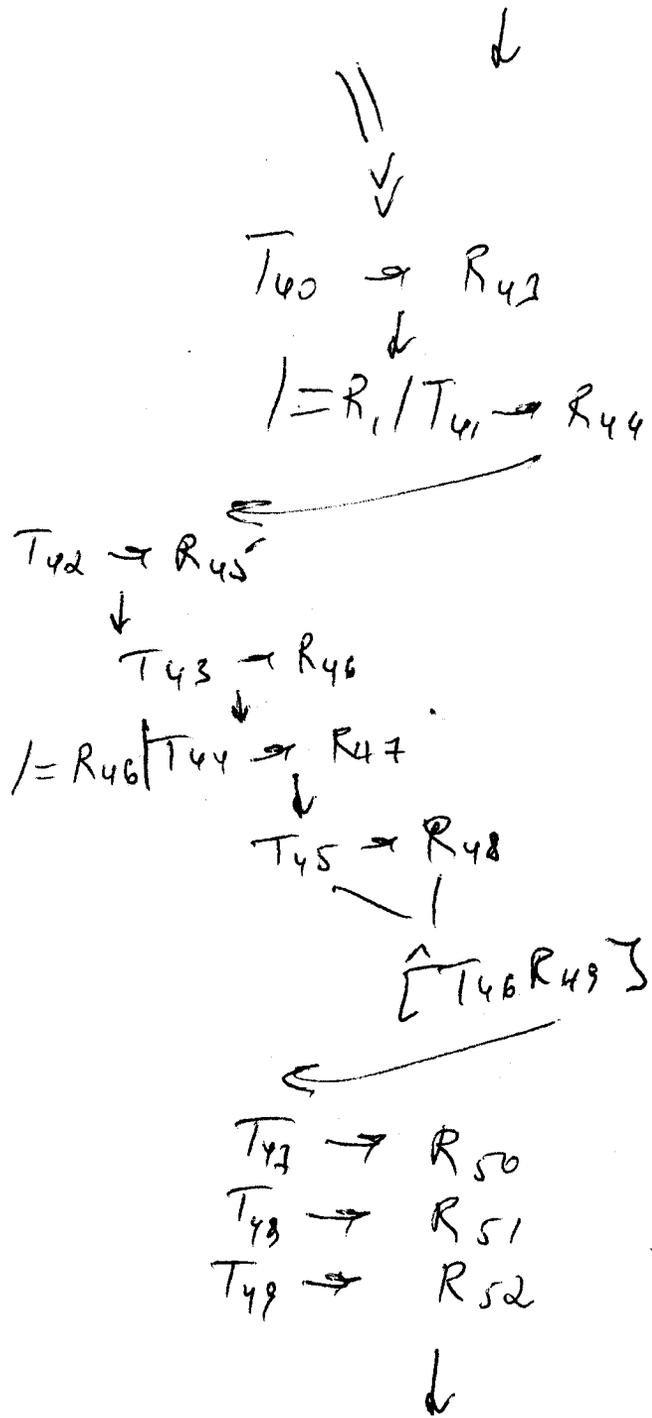
Çoban böylə digəc Qazan ah etdi, əqli başından getdi. Dünya-ələm gözünə qarannu oldı. Aydır: «Ağzın qurusun, çoban! [Dilün], çürüsün, çoban! Qadir sənini alnuna qada yazsun, çoban!» – dedi (Həmin əsər, səh.45). Görürük ki, «illüstrativ misalları (o cümlədən bir-birinə əks olan) çoxaltmaq olar, amma elə onsuz da aydındır ki, ünsiyyət və kommunikativ əlaqə arasında yaranan münasibətləri sırf fenomenal səviyyədə təhlil etmək – az perspektivli işdir.

Nəzəriyyə bazasının axtarışlarında şübhəsiz ki, kommunikativ əlaqəni insan fəaliyyətinin strukturunda araşdırmaq və fəaliyyətin psixoloji nəzəriyyəsi mövqeyindən müvafiq təhlil etmək daha xeyirlidir» (Voysunskiy: 1990, 130).

Bu mətnin ilkin sintaktik bütövünün arayış xarakteri bir də onunla nümayiş elətdirilir ki, burada kiçik anlayışımı – ünsürümü deyək – qısaca da olsa informativ tutumda öz əksini tapa bilir. Həm də bundan başqa heç bir məqsədi olmadığından əlavə bir məlumatın gözlənilməsi ağla belə gəlmir: sadəcə olaraq kiçik bir cəhət qeyd olunur, vəssalam-arayış verilir. Özü də elə bir qət'i şəkildə ki, yə'ni, daha heç nə deyə bilərəm. «Bir də əlavə edək ki, mətnlərin bu növü də öz təzahür formalarına görə əlvanlığı ilə səciyyələnən növlərdəndir. Elə sintaktik model olmaq e'tibarı ilə də o qədər maraq doğuran sintaktik quruluşlu mətn növüdür ki, hər birinin özünəməxsus quruluş formulu var desək, yanımlarıq. Və hər bir formulun özündə də arayış verilmə tərəzi o qədər spesifik və rəngarəngdir ki, məzmunun-fikrin model qəlibinə necə sığa biləcəyənin planına heyran qalmaya bilmirsen. Əlbəttə, yaddan çıxartmamaq şərti ilə ki, «referentlərin məcmuusu, onun yekunu kimi, kommunikativ quruluşun ən vacib faktoru kontekst» (Braçkova: 1978, 256) olduğundan bu tipli mətnlərin mə'na çalarlarının da kontekst daxilində qiymətləndirilməsi vacib məsələ olduğundan bu şərt ödənilmədikdə istənilən dərəcədə effekt kəsb edə bilməz: Həmin formalara strukturda diqqət edək:







$T_{61} \rightarrow R_{66}$
 $T_{62} \rightarrow R_{67}$
 $T_{63} \rightarrow R_{68}$
 $T_{64} \rightarrow R_{69}$

$T_{65} \rightarrow R_{70}$
 $T_{66} \rightarrow R_{71}$

$I = T_{61} / T_{67} \rightarrow R_{72}$

$I = T_{61} / T_{68} \rightarrow R_{73}$

$I = R_{1} / T_{69} \rightarrow R_{74}$
 $I = R_{1} / T_{69} \rightarrow R_{75}$

$I = R_{1} / T_{70} \rightarrow I = T_{61} / R_{76}$

$T_{71} \rightarrow R_{77}$
 $I = T_{71} / T_{72} \rightarrow R_{78}$

$T_{73} \rightarrow R_{79}$
 $T_{74} \rightarrow R_{80}$
 $T_{75} \rightarrow R_{81}$
 $T_{76} \rightarrow R_{82}$
 $T_{77} \rightarrow R_{83}$

$[T_{78} R_{84}]$

$T_{79} \rightarrow R_{85}$
 $T_{80} \rightarrow R_{86}$
 $T_{81} \rightarrow R_{87}$

$T_{82} \rightarrow R_{88}$
 $T_{83} \rightarrow R_{89}$
 $T_{84} \rightarrow R_{90}$

$T_{85} \rightarrow R_{91}$
 $T_{86} \rightarrow R_{92}$
 $T_{87} \rightarrow R_{93}$

$T_{88} \rightarrow R_{94}$
 $T_{89} \rightarrow R_{95}$
 $T_{89} \rightarrow R_{96}$

$[T_{90} R_{97}]$

$T_{90} \rightarrow R_{97}$
 $T_{91} \rightarrow R_{98}$

Böylə digəc Qazan aydır: «Mənim avamı bozma, ləşkəri-mi tağıtma! Bən bu gün Qour ata qaqaram, üç günlük yolu bir gündə aluram, evilə olmadın yurdum üstünə vararam. Əgər sağdır, əsəndir, axşam olmadın genə mən sana gəlürəm. Ordım sağ-əsən degil isə başınıza çarə edin. Mən dəxi getdim», – dedi. Qonur atın mahmuzladı, Qazan bəg yola getdi.

Çox incə mətləbdir ki, mətnlərin semantikasını tədqiq edən zaman bir-birinə oxşayan və oxşadıqları qədər də fərqli xüsusiyyətlərini öz daşlaşmış semantikasında mühafizə edən mətn növləri ilə rastlaşırsan ki, bunları bir-birindən fərqləndirmək mümkün deyil, əks halda, özlərinin də daxili təsniflənməsini verdikdə zahiri oxşarlığın tamamilə əksi olan faktlarla üzləşə bilərsən. Məsələn, götürək elə «sadalıyıcı» mətnlərlə «bölgülü» mətnlər tənəsübünü, «eləcə bunlarla digər mətnlər konturunu. Belə ki, «sadalıyıcı» mətn adından da görüldüyü kimi, tonal mövqeyinə görə, semantik tutumunun yönümünə əsasən hər hansı konkret sadalanma əsasında meydana gəlir nümunədə olduğu kimi. Özü də iş burasındadır ki, sadalanmanın özü də müxtəlif xarakterli olduğu kimi də müxtəlif təzahür planını doğrultmaq qabiliyyətindədir. Və qeyd edək ki, bu sadalıyıcı üzv həmişə aydınlaşdırma ehtiyacı olan təqdimat xarakterli ümumilənə üzvdən ibarətdir:

Gəli-gəli yurdının üzərinə gəldi. Gördü kim, uçarda quzğun, tazı tolaşmış, yurtda qalmış. Qazan bəg burada yurdən xəbərleşmiş, görəlmiş, xanım, nə xəbərleşmiş; Qazan aydır:

Qom qomlamım qoma yurdım!

Qulanla sığın-keyikə qonşu yurdım!

Səni yağı nerədən darımış, gözəl yurdım!

Ağ ban evim dikiləndə yurdu qalmış,

Qarıcıq anam olurunda yeri qalmış.

Oğlım Uruz ox atanda puta qalmış.

Oğuz bəgləri at çapanda meydan qalmış

Qara mudbaq dikiləndə ocaq qalmış...

Nümunədə ən çox maraq doğuran fakt isə «insan-təbiət» tənəsübünün vəhdətidir. Qədim dövrün reallığıdır ki, təbii personajlar onların həyatlarının yol yoldaşdır:

I. Qədim türk epos təfəkküründə xalqın öz mənşəyini canlı, yaxud cansız təbiətlə bu qədər sıx bağlanması, görünür, həmin xalqın bilavasitə təbiətin ekoloji mühitin övladı olması əlaqədar-dır (Cəfərov; 1999, 29) və müəllifin daha bir fikrini yada salsaq xatırladaq ki, «Qədim türk eposunun əsas qəhrəmanları mifik obrazlardır – Su, Yer, Göy, Ağaç, Quş, Boz, Qurd, Tanrı xan».

Qədim türk eposunun sonrakı mərhələlərində artıq Tanrı obrazının mükəmməlləşərək mifo logiyanı özünə tabe etməyə başladığı diqqəti çəkir (Səfərov; 1999, 9):

«Bu halları gördüğündə Qazanın qara qıyma gözləri qan-yaş toldı. Qan tamarları qaynadı. Qara bağı sarsıldı. Qonlur atını önçələdi, kafər keçəki36 yola düşdi, getdi. Qazanın öginə bir su gəldi. Qazan aydır: «Su həq didarın görmüşdür. Bən bu suyla xəbərleşim», – dedi. Görəlmiş, xanım, necə xəbərleşdi. Qazan aydır:

Çığnam-çığnam qayalardan çıxan su!

Ağac gəmiləri oynadan su!

Həsən ilə Hüseyinin həsrəti su!

Bağ və bostanın ziynəti su!

Ayişə ilə Fatimənin, nigahı su!

Şahbaz atlar içdigi su!

Qızıl dəvələr gəlüb keçəki su!

Ağ qoyunlar gəlüb çəvrəsində yatduğı su!

Ordumun xəbərin bilürmisin, degil mana,

Qara başım qurban olsun, suyım, sana! – dedi».

«Qədim türk dastanlarında təsadüf edilən obrazlar, ideyalar və motivlər, öz mənşəyinə görə, eposa qədərki dövrə – mifologiya dövrünə məxsus olsalar da (eynilə Boz Qurd obrazı kimi), artıq tanrıçılıq dövrünün prinsipləri, idrak məntiqi ilə mövcuddurlar, başqa sözlə, tanrıçılığın mifoloji bazasını təşkil edirlər» (Cəfərov, 1999, 34):

Su qaçan xəbər versə görək?! Sudan keçdi, bu göz bir qurda tuş oldı. «Qurd yüzi mübarəkdir, qurdən xəbərleşəyim», – dedi. Görəlmiş, xanım, nə xəbərleşdi. Qazan aydır:

Qaranqu axşam olanda günü toğan!

Qar ilə yağmur yağanda ər kibi turan!

Qaraquc atları kişnəşdirən!

*Qızıl dəvə gördüğündə bozlaşdıran!
Ağca qoyun gördüğündə quyruq çırpıb qamçılayan!
Arqasını urub, bərk ağılın ardın sökən!
Qarma-bügəc simüzün alub tutan!
Qanlı quyruq çap-çap yudan!
Avazı qaba köpəklərə göğa salan!
Çaqmaqluca çobanları dünle yügürdən!
Ordumun xəbərini bilürmisin, degil, mana,
Qara başım qurban olsun, qurdım, sana! – dedi.*

Hər bir tranzitlə ardıcılıq eyni zamanda da simetrik paralelliyinin yaradıcılarıdır. Lakin semantik yönünün axarı bu qədim dastanın özündə sürəkli deyim tərzində zaman-məkan ayrılığının «sürüşməsi» heç də göz önündən yayınmır ki, frazafövqi vahidlərin məna və məzmununa görə ayrılan növlərindən biri də «zaman-məkan fərqi» seçilən növüdür. Və onu da qeyd edək ki, frazafövqi vahidin bu növü mətnin eyni adlı növü arasındakı fərq təxminən elə frazafövqi vahid ilə mətn arasındakı məlum fərqlər qədərdir. Həm də ki, frazafövqi vahidin bu növ üzrə təzahürü daha gözlənilməz hallarla qarşılanma deməkdir məhz bu mə'nada da o rəngarəngdir.

Bir də onu qeyd etmək lazımdır ki, elə bu vahidin zaman-məkan dəyişikliyi ordinal mətn və ya mətnlər kontekstində yaranıb, formalaşmış onun semantik tutumuna əlavə informatik yük əlavə olunması hesabına baş verən bir prosesdir. Özü də mətnin məzmununun fəvqündə durub hər hansı bir zamanın ötrücüsünə çevrilərək indiki zaman durumunun da dəqiqləşdirməsi deməkdir, necə deyirlər, zaman orbitinin sükanı kimi frazafövqi vahid fəaliyyət göstərir. Lakin bu o demək deyildir ki, bu tipdə olan məna növü yalnız hər hansı bir dəqiqləşdirici ünsürün köməkliyi ilə reallaşır. Mətnin məna növündə olduğu kimi frazafövqi vahidin «zaman-məkan fərqi» növündə də eyni mövqedə adı təsvir və ya nəql yolu ilə məkan-zaman fərqi özünü biruzə verir ki, bu zaman mütləq frazafövqi vahidin təzahürünü, eləcə də onun təzahürünü ifadə vasitəsinin ön plana çəkilməsi məsləhətdir. Həm də bu zaman ilk öncə, o digər mətnlərdən fərqləndirilsin, sərhəd xətti çəkilsin, sonra əsas məqsədə fikir yönəldilsin. Çox vaxt da məqam və mövqeyindən

asılı olaraq mətndəki zaman bir daha əlavə ştrixlə öz içində frazafövqi zamanı-məkanı bəlləyib qabardır ki, bu an psixoloji aktın qarçısı kimi qiymətləndirilməlidir.

Psixoloji zamanın daşıyıcısı elementi, bəzən də elementləri mə'lumdur ki, frazafövqi vahidlərin boynuna düşür, mətnin öz semantik gücü bunu həll edə bilmir, iş qalır abstraksiya dərəcəsinin boynuna.

Elə son mətində və növbəti mətnin başlanğıcı da bu vahidin bələdçiliyini zaman-məkan ötürücülüüyü ilə qoyulur ki, yalnız frazafövqi vahid yuvarlaqlaşdırma xətası kimi hər hansı bir mətləbi zaman ötürücüsü durumunda birbaşa anlatmalıdır. Anladır da. Və yalnız bundan sonra məzmunun semantikasının bu mövqedə yayılma dalğası işə düşür ordinal əmsalsə, adı çəkilən vahiddir.

Bu növdə frazafövqi vahidin bütün real imkan və xüsusiyyətinin gücü ortaya qoyulur ki, o mətn daxilində müxtariyyət qazana bilsin: ya keçmiş doğru, ya gələcəyə baxmaqla, ya da zamanlar dağlanmasının məkanlara «səyahət» ötürücüsü kimi hadisələrin bir-biri ilə məntiqi bağlılığı, bir-birin əvəzlənməsi həm daxili səslənmə ilə, həm xəyali surətin göz önünə gəlməsi ilə, həm müəyyən bir sənədin və ya faktın ortaya qoyulması ilə, həm də mətnaltı mənanın gücündən istifadə və s. ön plana çəkilir.

Belə növdən danışdıqda mətn daxilində periodik qapanma, iç-içə geydirilmiş bədii-sintaktik modelin formalaşması, örtüklü vahidin gəlişi zaman-məkan ötürücüləri hesabındadırlar.

Frazafövqi vahidin bu növündə həmçinin faktların bolluğunun müşahidəsi bizi belə bir qənaətə gəlməyə vadar etdi ki, o zaman dalğalanmasının üz-üzə qoyularaq paralel istiqamətli fikir və düşüncələrin tə'sir müddətindən asılı olmayaraq real mətnin daxilində və ya kontekstində digər komponentlərin yaradıcısı olmaqla (və ya digər mətnləri) mətnqurma elementləri cərgəsinədəirlər.

Əlbəttə, dastanda olan bu fakt insanın hələ də özünü təbiətin bir parçası sayması ilə daha doğrusu, ilk insanın kortəbii bədii, mifoloji görüşlərinin məhsulu kimi həyat səhnəsinə yavaş-yavaş çıxan sözün, səsin, hərəkətin vəhdəti ilk sənəti, ilk

mifologiyanı yaratmışdır. İlkın insanın dünyəvi hissi, görüşü ilə ilkın mifoloji görüşləri bir ananın bətnində olmuşdur. Başqa sözlə, təbiətlə mübarizə dünyəvi şüuru, dünyəvi bədii təfəkkürü, eləcə də mifoloji görüşləri insanda eyni vaxtda zəruriyyət nəticəsində yaratmışdır. Zaman keçdikcə ilkın dünyabaxış, insanın ilkın kortəbii, təbiətə materialist, idealist baxışı büllurlaşır, müstəqilləşir, özünəməxsus yol tutur və inkişaf edir. Bununla da bağlı olaraq insanın bədii təfəkkürü, mifoloji anlayışları büllurlaşır, müstəqilləşir (Seyidov, 1989, 466).

Və yaxud da elə məqamlar izlənə bilir ki, bu zaman ətrafdakı mətnlərdə qoyulmuş olan bu və ya digər məsələnin öləri deyilişinə bir daha qayıtmaqla, xatırlamaqla ya özündən əvvəlki, ya özündən sonrakı mətnlərin daha yaxşı qavranılmasını təşkil etmək üçün aydınlaşdırıcı mövqedə durub. Deməli, bu mətn növü həm öz daxilində, həm də kontest daxilində öz semantik tutumunun aşkarlanması tələbini irəli sürür ki, növbəti fakt da bu fikri bizə diktə edəcək.

III. FƏSİL KİTABI-DƏDƏ QORQUD DASTANLARINDA DİALOJİ SƏSLƏNMƏLƏRİN TIPLƏRİ

Nəqli mətnlərdə dialoji ünsürün, yaxud da minimal dialoji vahidin belə bir yönümlü fəaliyyəti, eləcə də bütünlükdə dialoji səslənmək kimi aydınlaşdırıcılığı bir cəhd kimi həm giriş xarakterli, həm ümumiləşdirici bir üzv kimi öz açılışının tələbini yetirməkdən savayı heç bir əlavə vəzifə boynuna çəkmir.

«Zaman-məkan ayrılığının» mətnlərdə digər mətn fəvqündə dura biləcək bir ordinal əmsal kimi qiymətləndirilməsi onların öz spesifik xüsusiyyətlərinin də saçaqlanması tələbindən irəli gələrək, daxili təsniflənməsi tələbini də qarşıya qoymaq qabiliyyətindədirlər.

Zaman-məkan ayırıcılığı ilə seçilən mətn tiplərinin də digər növlərdən fərqli xüsusiyyətləri də şübhəsizdir ki, bu zaman əksər hallar da müəllif kommentariyasının əsas aparıcı surətin dilindən verilməsi, mətdaxili vahidin növbələşməsi ilə zaman və yaxud da zaman-məkan, eləcə də məkan dəyişməsinin də səbəbinə çevrilərək, həmin məqam bu zaman dəyişkənliliyinin də bələdçisi kimi, digər tərəf müqabilinin yaxud da tərəf müqabillərinin gəlişi üçün şərait yaradır, bə'zən də zaman ötərgisinə «boylanın» xəyali surətin və hər hansı bir əlavə informasiya verə biləcək hadisənin varlığını da əsaslandırır. Diqqət edək:

«Altı yüz kafər dəxi mənim üzərimə gəldi. İki qardaşım şəhid oldı. Üç yüz kafər öldürdüm, gəza etdim. Simüz qoyun, arıq toqlı sənin qapunda kafərlərə vermədim. Üç yerdə yaralandım, qara başım bunaldı, yalnız qaldım. Suçım bumıdır?» – dedi. Çoban aydır:

Qonur atın vergil mana!

Altmış tutam göndərüni vergül mana!

At alaca qalqanını, vergil mana!

Qara polat uz qılıcın vergil, mana!

Sadağında səksək oqun vergil mana!

Ağ tozluca qatı yayın vergil, mana!

Kafərə mən varayın, yenidən toğayın öldürəyin.

Yenümlə alnum qanın bən siləyin.

Ölürsəm sənin uğruna bən öləyim.

Allah-təala qorsa, evini bən qurtarayın, – dedi.

Çoban böylə digəc Qazana qəhər gəldi. Aldı, yürüyü verdi. Çoban dəxi Qazanın ardından yetdi. Qazan döndi, baqdı: «Oğul çoban, qanda gedərsin?» – dedi.

Çoban aydır: «Ağam Qazan, sən evin almağa gedərsən, mən dəxi qarındaşım qanın almağa gedərəm», – dedi.

Böylə digəc Qazan aydır: «Oğul çoban, qarnım acdır. Heç nəsnən varmıdır yeməgə?» – dedi. Çoban aydır: «Bəli, ağam Qazan, gecədən bir quzi bişürüb dururam. Gəl, bu ağac dibində enələm, yeyəlim» – dedi.

Endilər. Çoban tağarcığı çıxardı. Yedilər. Qazan fikr eylədi, aydır: «Əgər çobanla varacaq olursam, Qalın Oğuz bəgləri bənim başıma qaqınc qaxarlar. «Çoban bilə [olmasa], Qazan kafəri almazdı», deyərlər», – dedi.

Qazana geyrət kəldi. Çobanı bir ağaca sara-sara möhkəm bağladı. Atlandı, yürüyü verdi. Çobana aydır: «Mərə çoban! Qarnın acıqmamışkən, gözün qararmamış ikən bu ağacı qoparı gör! Yoxsa, səni bunda qurtlar-quşlar yeər», – dedi.

Qaraca çoban zərb elədi, qaba ağacı yerilə-yurdilə qopardı arqasına aldı, Qazanın ardına düşdi.

Qazan baqdı gördi çoban ağacı arqasına almış, gəlür. Qazan aydır: «Mərə çoban, bu ağac nə ağacdır?» – dedi. Çoban aydır: «Ağam Qazan, bu ağac ol ağacdır kim, sən kafəri basarsan, qarnın acıqlar, mən sana bu ağacla yemək bişürərin», – dedi.

Qazana bu söz xoş gəldi. Atından endi, çobanın əllərin çözdü. Alnından bir öpdü, aydır: «Allah mənim evimi qurtaracaq olarsa, səni əmiraxur eyləyəyin», – dedi. İki bilə yola girdi.

Bu mətnin təhlilinə keçməmişdən əvvəl; belə bir sitata üz tutmalıyıq ki, filoloqun frazafövqi vahid səviyyəsi ölçülə bilsin və həmçinin də bu vahidin meydana çıxmasına şəraiti yaradan situasiyanıda göz önünə gətirmək şərti ilə: «Dialoji nitq ünsiyyətin ən qədim növü olub iki və ya bir neçə şəxsin bilavasitə birgə əmək fəaliyyəti ilə bağlıdır. Nitqin bu növünün bir neçə

xüsusiyyəti ayırd edilir. Əvvəla, dialoji nitq bilavasitə reaksiya tələb edir. Yə'ni mühasib deyilənlərə öz münasibətini bildirir: ya sual verir, ya təsdiq edir, ya inkar edir və s. Bu cəhət danışanın öz fikrini ifadə etmək istiqamətini tə'sir göstərir, onu müəyyən səmtə yönəldir» (Bayramov: 1989, 314).

Biz də «frazafövqi vahid» terminin abstrakt – konkret bir termini kimi varlığını sübut etmək istəyiriksə, mütləq əvvəlcə fikrimizin əsaslığına şərait yaradan amilləri də nəzərdən qaçırmamalıyıq. Ona görə də bu dialoji nitqin abstrakt səviyyəsinə və tamamilə yeni bir vahidə «təslim olunmasın» tələb edir – (frazafövqi vahidə).

İlk öncə, onu qeyd elək ki, mətndə zaman-məkan ayırıcılığını tənzimləyən ünvanın kodunator «aydınlaşdırıcı mətnidir. Həmin mətn son komponentləri silsilə sintaktik parametri vasitəsilə «semantik gedışat» funksiyası yerinə yetirilərək mətnin sonrakı məzmununa bələdçilik edir. Və əlbəttə mətnin özü dastanın bütövlükdə quruluş strukturasına uyğun olaraq parametrini müxtəlif tipləri ilə qurulmuşdur:

Altı yüz kafər dəxi mənim üzərimə gəldi. İki qardaşım şəhid oldı. Üç yüz kafər öldürdüm, gəza etdim. Simüz qoyun, ariq toqlı sənin qapundan kafərlərə vermədim. Üç yerdə yaralandım, qara başım bunaldı, yalnız qaldım. Suçım bumıdır?» – dedi. Çoban aydır:

Qonur atın vergil mana!

Altmış tutam göndərüni vergil mana!

At alaca qalqanını, vergil mana!

Qara polat uz qılıcın vergil, mana!

Sadağında səksən oqın vergil mana!

Ağ tozluca qatı yayın vergil, mana!

Kafərə mən varayın, yenidən toğayın öldürəyin.

Yenümlə alnum qanın bən siləyin.

Ölürsəm sənin uğruna bən öləyim.

Allah-təala qorsa, evini bən qurtarayın, – dedi».

Dialoji nitqin özünün təzahürünü doğuran şərtlər və amillər olduqca müxtəlif olduğuna görə onların öz daxili təsniflənməsini də vermək, bir-birindən fərqləndirmək tamamilə yeni keyfiyyətli addukt tipli arqumentlərin abstraktlılığın ziyələndiyi

aksial rabitəni əyani şəkildə əsaslandırır. Belə ki, fikrimizin ifadətmə planının doğurduğu belə şərait və məqamlar situasiya biçimində ya kəsik dialoq, ya paralel tipli, ya da sürəkliliyin müşahidəsi ilə ölçülən amillər sırasındadır ki, sadalanıb tədqiq olunması həm mətn sintaksisinin, həm də poetikanın mühüm problemlərinin açılmasında aydınlaşdırıcı rol oynaya bilər.

«Kommunikatorun hərəkətlərinin gizli məqsədləri yaxud onun fəaliyyətinin obyektı resipieitə o vaxt aydın olur ki, onun tə'sir şəraitindən kənarda öz rolu, fəaliyyəti haqqında lazımı təsəvvürü olsun. Ona görə də uğurlu tə'sir üçün kommunikator resipiyektdə bu cür təsəvvürlərin yaranması e'timalı ilə daim hesablaşmalı və tə'sir göstərərəkən xüsusi, bir qayda olaraq, kommunikatıv xarakterli tədbirlər görməlidir ki, onların formalaşmasının prosesləri ilə idarə etmək mümkün olsun (Ermolov: 1990, 50). Verilmiş faktda tərəflər üz-üzə, qabaq-qənşər durmayıb, lakin müsahibə realdır. Belə məqam bələdçiliyinə «gizli müsahibə» demək olar.

«Gizli müsahibə» (kursiv bizimdir) növü baxımından bir-birini əvəz etmək qabiliyyətinə malik olduğundan, hər dəfə gözlənilməz situasiyanın yaradıcısına çevrilə bilməsi ilə ölçülür və yaxud əksinə.

Və frazafövqi vahidlə, onun abstraksiya dərəcələnməsi ilə konkret bir üzləşmənin özü də bu növlü mətni əsaslandırır. Əksər hallarda da və eləcə də bu cütlüyün əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi daxili səslənmənin ön planda olmasını da real bir fakt kimi yadda saxlamaq lazımdır ki, biz tədqiqat boyu həmin faktın qeydə alınmasının dəfələrlə şahidi ola bildik.

Və maraqlıdır ki, belə mətnləri real olaraq iki hissəyə bölmək olar («gizli müsahibə»nin tərəf müqabillərini, eləcə də onların təzahür formalarını aşkarlamaq şərti ilə). Belə ki, mono-loji nitqdə olduğu kimi, burada da «təklənmə» əsas şərtidir. Bu zaman frazafövqi vahidin mətnə «ikinci səs» kimi reallaşması müsahibənin «gizli» xarakterinin aşkarlanması deməkdir. «Çoban böylə digəc Qazana qəhər gəldi. Aldı, yürüyü verdi. Çoban dəxi Qazanın ardından yetdi. Qazan döndi, baqdı: «Oğul çoban, qanda gedərsin?» – dedi.

Çoban aydır: «Ağam Qazan, sən evin almağa gedirsən, mən dəxi qarındaşım qanın almağa gedərəm», – dedi.

Böylə digəc Qazan aydır: «Oğul çoban, qarnım acdır. Heç nəsnən varmıdır yeməgə?» – dedi. Çoban aydır: «Bəli, ağam Qazan, gecədən bir quzi bişürüb dururam. Gəl, bu ağac dibində enəlüm, yeyəlim» – dedi.

Endilər. Çoban tağarcığı çıxardı. Yedilər. Qazan fikr eylədi, aydır: «Əgər çobanla varacaq olursam, Qalın Oğuz bəgləri bənim başıma qaqınc qaxarlar. «Çoban bilə [olmasa], Qazan kafəri almazdı», deyərlər», – dedi».

«İnformasiyanın çılpaq kommunikatıv funksiyası lakoniklik carçısı kimi üslubi cəhət yaradır. Digər üslublarla müqayisədə informasiyada lakoniklik məqamı özünəməxsus şəkildə cərəyan edir, buda ki, hər şeydən öncə faktiki materialın təqdimi vasitəsində özünü göstərir» (Aleksandrova: 1986, 160).

Bu növün hər birinin təcəssümündə istənilən qədər mətn-daxili vahidi, o cümlədən də, periodun formalaşib-ayrılmasını müşahidə etmək mümkündür ki, elə kənar xətlərin təzahür formalarının rəngarəngliyinə görə də bu növün daxili təsniflənməsinin hər biri digərindən fərqlənmək haqqı qazandıra bilər.

Dialoq fikrin məntiqi izah edilməsinin vasitəçisi olmaq e'tibarı ilə nitqin dialoji xarakteri danışanların qarşılıqlı əlaqəsini göstərməklə sosial şərait, situasiyalar və s. kimi amillər onun komponentlərinin strukturuna tə'sir edə bilər. Və bu da mə'lum həqiqətdir ki, digər nitq tiplərində belə bir gedişat əksər hallarda dialoji ünsür şəklində, yə'ni heç bir qarşılıqlı tərəf müqabilinin gəlişinin tələb etməyən və belə bir ehtiyacın da doğrulmadığının göstəricisi olan obyektiv şəraitin üzde olması hesabına baş verən vəziyyət qabarır:

«Qazana geyrət gəldi. Çobanı bir ağaca sara-sara möhkəm bağladı. Atlandı, yürüyü verdi. Çoban aydır: «Mərə çoban! Qarnın acıqmamışkən, gözün qararmamış ikən bu ağacı qoparı gör! Yoxsa, səni bunda qurtlar-quşlar yeər», – dedi.

Qaraca çoban zərb elədi, qaba ağacı yerilə-yurdilə qopardı arqasına aldı, Qazanın ardına düşdi.

Qazan baqdı gördi çoban ağacı arqasına almış, gəlür. Qazan aydır: «Mərə çoban, bu ağac nə ağacdır?» – dedi. Çoban

aydır: «Ağam Qazan, bu ağac ol ağacdır kim, sən kafəri basarsan, qarnın acıqar, mən sana bu ağacla yemək bişürərim», – dedi.

Qazana bu söz xoş gəldi. Atından endi, çobanın əllərin – çözdü. Alnından bir öpdü, aydır: «Allah mənim evimi qurtaracaq olarsa, səni əmiraxur eyləyəyin», – dedi. İkiyə bilə yola girdi».

Belə bir məsələni də qeyd etməyi lazımdır ki, nəsr əsərlərində dialoji məqamların (mətnlərin) tədqiqi zamanı növlərinə ayrılmasında kəskin fərqlərin də meydana çıxdığının şahidliyi mümkündür ki, bu da ilk öncə, dialoji nitqin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gələn bir hal kimi qeydiyyata keçməlidir. «Deyişmə» (kursiv bizimdir) növündə olduğu kimi və bunların da özlərinin daxili təsniflənməsinin labüdlüyü mə'lum məsələdir. Ən çox rast olunan xüsusiyyət bundan ibarət olur ki, bu növdə hər bir replikadan-replikaya müəyyən bir məsafəli tranzitiv keçidin qarşısında qalırıq ki, hər mərhələnin keçilməsi məzmunun özünün də aşkarlanması deməkdir, həm də sona kimi müəyyən bir sür'ətlə nizamlanmış sürəkliliklə baş verir, mətn də belə bitir.

Daxili növlərdən biri kimi «çarpaz deyüşmə» (kursiv bizimdir) növünün dialoji səslənmənin çox orijinal modelyara-dıcısı kimi qeydiyyata alınma bilir ki, hər məqamın öz modulu aydın seçilməkdədir. Burada da frazafövqi vahidin dialoji səslənmə tipi əksər hallarda işlək dairəsinin genişliyi və müxtəlifliyi ilə seçilə bilib mojarat bir kvantor səviyyəsinə yüksəlməsi şəksizdir. Onun abstraktlığı həmçinin bu «çarpazlaşma»nın da əsas nüvəsi sayıla bilər ki, belə bir durumun aşkarlanması onun sayəsində mümkündür.

Və bu «çarpaz mətnin» öz komponentlərini bir-birindən ayırısaq, daha dəqiqliklə, aydınlıq gətirəcək bir şəkildə yenidən çarpazlaşdırmaq istəsək, belə bir eksperimentinin də doğru nəticə əldə edilə bilər:

Boyu uzun Burla xatun oğlunun yamacına gəldi. Çağırır oğlanı soylar, görəlmiş, xanım, nə soylar. Aydır:

Oğul, oğul, ay oğul!

Bilürmüsin nələr oldı?

Söyləşdilər fısıl-fısıl,

Kafərin fe'lin tuydım.

Dünlüğü altun ban evimin məzəsi oğul!

Qaza bənzər qızımın – gəlinimün çiçəgi oğul!

Oğul, oğul, ay oğul!

Toquz ay tar qarnımda götürdüyüm oğul!

On ay deyəndə dünyaya götürdüyüm oğul!

Tolması beşikdə bələdükim oğul!

Kafərlər tərs tanışmışlar: «Qazan oğlu Uruzı həbsdən çıxaran, boğazından orqanla asun. İki talusından çəngələ sancun, qıyma-qıyma ağ ətindən çəkün. Qara qaurma edib, qırq bəg qızına ilətün. Hər kim yedi, ol degil. Hər kim yemədi, ol Qazan xatunudur, çəkün döşəgimizə gətürəlmiş, sağrat sürdirəlmiş! – demişlər. Sənin ətündən, oğula, yeyəyinmi? Yoxsa, sası dinlü kafərin döşəginə girəyinmi? Ağam Qazanın namusunu sındırayınmi? Necədəyin, oğul, hey?!» – dedi.

Uruz aydır: «Ağzın qurısın, ana! Dilün çürisin, ana «Ana həqqi – tənri həqqi» denilməsəydi, qalqubanı yerimdən turaydım, yaqanla boğazından tutaydım. Qaba öncəm altına salaydım. Ağ yüzini qara yerə dəpəydim. Ağzunla yüzindən qan şorladaydım. Can tatlusın sana göstərəydim. Bu nə sözdür? Saqın, qadın ana! Mənim üzərimə gəlmiyəsin! Mənim üçün ağlamıyasan! Qoy bəni, qadın ana, çəngələ ursunlar! Qo ətimdən çəksünlər, qara qaurma etsünlər, qırq bəg qızımın öginə ilətsünlər. Anlar bir yedigində sən iki yegil! Səni kafərlər bilməsünlər, tuymasunlar. Ta kim, sası dinlü kafərin, döşəginə vurmıyasan. Sağrağın sürmiyəsən. Atam Qazan namusunu sımayasan. Saqın!» – dedi.

Oğlan böylə digəc bildir-bildir gözənin yaşı rəvan oldı. Boyu uzun, beli [incə]58 Burla xatun boynilə qulağın aldı, düşdi. Güz alması kibi al yanağın tutdı, yırtdı. Qarğı kibi qara saçını yoldı. «Oğul!», «Oğul!» deyübən zarılıq qaldı, ağladı. Uruz aydır:

Qadın ana! Qarşum alub nə bögrərsən?

Nə bozlarsan, nə ağlarsan?

Bağrımınla yüregim nə tağlarsan?

Keçmiş mənim günimi də andırırsan?

Hey, ana! Ərəbi atlar olan yerdə

Bir qulunı olmazmı olur?

Qızıl dəvələr olan yerdə

Bir köşəgi olmazmı olur?

Ağca qoyunlar olan yerdə

Bir quzıcığı olmazmı olur?

Sən sağ ol, qadın ana! Babam sağ olsun!

Bir mənim kibi oğul bulunmazmı olur! – dedi.

Böylə digəc anasının qərarı qalmadı. Yürüyü qırq ince bellü qızın içinə girdi.

Kafərlər Uruzı alub qənərə dibinə gətürdilər. Uruz aydır: «Mərə kafər, aman! Tənrinin birliginə yoqdur güman! Qoun məni bu ağacla söyləşəyim», – dedi. Çağırıb ağaca soylamış, görəlmiş, xanım, nə soylamış:

«Ağac!» «Ağac!» dersəm sana ərinmə, ağac!

Məkkə ilə Mədinənin qapusu ağac!

Museyi-Kəlimin əsası ağac!

Böyük-böyük suların köprisi ağac!

Qara-qara dənizlərin gəmisi ağac!

Şahi-mərdan Əlinin Düldülinin əyəri ağac!

Zülfüqarın, qınılə qəbzəsi ağac!

Şah Həsənlə Hüseyinin beşigi ağac!

Əgər ərdir, əgər övrətdir, qorxısı ağac!

Başın ala baqar olsam, başsız ağac!

Dibin ala baqar olsam, dibsiz ağac!

Məni sana asarlar götürməgil, ağac!

Götürəcək olursan, yigitligüm səni tutsun, ağac!

Bizim eldə gərək idin, ağac!

Qara hindu qullarıma buyuraydım,

Səni para-para toğrıyalardı, ağac!

Andan ayıtdı:

Tavla-tavla bağlananda atuma yazıx!

Qartaş [deyü] sıqlayanda yoldaşıma yazıx!

Yumruğında talbınanda şahin quşuma yazıx!

Yetər ilə tutanda [tazıma] yazıx!

Bəgligə toymadın özümə yazıx!

Yigitliginə usanmadın canıma yazıx! – dedi.

Yumru-yumru aqladı, yanıq cigərcigini tağladı (həmin əsər, səh. 46-48).

Biz qəsdən mətni kolsituasiya daxilində verməklə dialoji səslənmənin dastanda semantik yönümün gedişindəki mövqeyini bəlkə də bilək. Bir də miflər dünyasının ərənləri olan qəhrəmanların öz daxili varlıqlarının bir parçası olan «təbiət» aləminə – ağaca üz tutur, növbəti dialoqu onunla qurur. Əlbəttə bu zaman mətnaltı mə'nəni ikiqat abstraksiya dərəcəsi planı qeydiyatını da unutmaq olmaz.

Mə'lumdur ki, dialoji nitq ünsiyyətin ən qədim növü olub iki və ya bir neçə şəxsin bilavasitə ünsiyyət prosesidir, o saat reaksiya tələb edir (birinci tərəfin səslənməsi ilə), yə'ni müsahib deyilənlərə öz münasibətini bildirir: ya sual verir, ya təsdiq edir, ya da inkar edir və s. Bu cəhətdən danışanın öz fikrini ifadə etmək istiqamətinə də tə'sir göstərir, onu müəyyən səmtə yönəldir.

Frazafövqi vahid terminin abstrakt-konkret biçimində bir termin kimi varlığını sübut edilməsi gərəkdirsə, onda mütləq əvəlcə fikri əsaslılığına şərait yaradan amillər də nəzərdən qaçılmamalıdır. Ona görə də elə onun təzahür formalarından biri sayılan dialoji nitqin abstrakt səviyyəsini və tamamilə yeni bir vahidə «təslim olunmasını» sübut edib açıqlamaqdan ötəri mütləq onun abstraktlığı bir daha inandırıcı dəlillərlə əsaslandırılmalı, sübut edilməlidir:

«Kafərlər Uruzı alub qənərə dibinə gətürdilər. Uruz aydır: «Mərə kafər, aman! Tənrinin birliginə yoqdur güman! Qoun məni bu ağacla söyləşəyim», – dedi. Çağırıb ağaca soylamış, görəlmiş, xanım, nə soylamış:

«Ağac!» «Ağac!» dersəm sana ərinmə, ağac!

Məkkə ilə Mədinənin qapusu ağac!

Museyi-Kəlimin əsası ağac!

Böyük-böyük suların köprisi ağac!

Qara-qara dənizlərin gəmisi ağac!

Şahi-mərdan Əlinin Düldülinin əyəri ağac!

Zülfüqarın, qınılə qəbzəsi ağac!

Şah Həsənlə Hüseyinin beşigi ağac!

Əgər ərdir, əgər övrətdir, qorxısı ağac!

Başın ala baqar olsam, başsız ağac!

Dibin ala baqar olsam, dibsiz ağac!

*Məni sana asarlar götürməgil, ağac!
Götürəcək olursan, yigitligüm səni tutsun, ağac!
Bizim eldə gərək idin, ağac!
Qara hindu qullarıma buyuraydım,
Səni para-para toğrıyalardı, ağac!*

Andan ayıtdı:

*Tavla-tavla bağlananda atuma yazıx!
Qartaş [deyü] sıqlayanda yoldaşıma yazıx!
Yumruğında talbımanda şahin quşuma yazıx!
Yetər ilə tutanda [tazıma] yazıx!
Bəgligə toymadın özümə yazıx!
Yigitliginə usanmadın canıma yazıx! – dedi.
Yumru-yumru ağıladı, yanıq cigərcigini tağıladı:*

Mətn daxilində olan mövqeyinə gəldikdə isə, onu deyə bilərik ki, bu tipli vahidlər afın rabitəliliyi məqamında durub mətnlərin əlaqələndiriciliyini də öz boyuna götürüb həm geriye qayıdışı təmin edib «budaqlanan prosesə» rəhbərliyi boynuna çəkir, həm də gələcək məzmunun reallaşması üçün imkan yaradıb, onun tə'inatlandırır. Bu o deməkdir ki, verilmiş signal daşıyıcısı – hər hansı bir tanıdıcı kod mətn daxilində olduğu kimi özündən əvvələ də, sonraya da nəzarəti (xəyali fokusun yayılma tezliyi – «ağac»ın anma zamanında) gücləndirib onlarla interdependentiv əlaqəyə girə bilmək qabiliyyətindədir (eyni mövqedə-mətn daxilində onun əsas komponenti ola-ola). Hətta mətnlər mövqeyində sərhəd xəttində dursa belə öz funksiyasını yerinə yetirə bilir.

Əgər bizim fikir-düşüncəmizin atomal zərrəciyini həyəcanlanma təşkil edirsə, o həm də xarici tə'sirə mə'ruz qalırsa, onda daxili gərginliyin təzyiqini xəyalın müşayəti ilə dalğavari surətdə informasiya matrisi olan ünvanlı kodinatorun həyəcanlanma kriterisi üzə çıxması heç də sətiraltı mə'naya güvənmir, əyaniləşir. Və ümumiyyətlə o, işlənmə yerindən, məqamından, funksiyasından asılı olmayaraq, sabit əmsəlidir, istənilən mövqedə abstrakt donunda ikitərtiblikdir desək, yanlışamazlıq olmaz.

Bir də o aydındır ki, belə frazafövqi vahid tipinin abstraksiya səviyyəsinin ölçüsündən, semantik tutumundan asılı olmayaraq belə bir faktorun reallaşması həm hafisəmizdə, həm də

mətnqurmanın elementləri kimi o qədər davamlı və emosional-ekspressivlik carçılardılar ki, bunların rəngarəngliyindən, zənginliyindən danışmaq hisslərimizin, düşüncələrimizin obyektiv aləmə və iç dünyamıza bələd olmağımızın ölçüyəgəlməz mə'lumat kodlaşmasıdır. Lap ünsür şəklində olsa belə, yenə də eyni funksiya daşıyıcılarıdır:

«Təbii ki, epik ən'ənə etnosun tarixinin bütün mərhələlərini əks etdirə bilməsə də onun elə anlarını yaşadır ki, bunlar bütövlükdə etnosun keçmişinin və gələcəyini istiqamətləndirir. Türk epik ən'ənəsi köçəri türklərin yazılmamış qanunlar külliyyatının bədii sözün gücünə əsaslanan poetik təqdim formasıdır» (Kamal: 1999, 4) Bir də ki, Qədim türk poeziyası eyni təfəkkür potensialı, eyni dil – üslub stixiyası əsasında yaranmış və nə qədər müxtəlif ideoloji meyillərə, dini dünyagörüş və istiqamətlərə şaxələnsə də həmin meyl və istiqamətlər eyni bir köklə qədim türklərin ümumi poetik idrak mədəniyyəti ilə əlaqədardır (Cəfərov: 1999, 42).

Beləliklə, frazafövqi vahid-mətn cildində tamamilə öz abstraktlığını elə qoruyub saxlamışdır ki, onun hər tərəfli nümayişini, bu vahidin xüsusiyyətlərinin bütün spesifikliyi ilə göz önündə qalır: xəyali üztutma, haçalanma, mətnaltı mə'na və hər bir periodu pillələməsi şərti ilə.

«Fövqəl'adə» sayıla biləcək hal mətn, mürəkkəb mətnlərin özünün frazafövqi vahid kimi təzahür olunması faktıdır. Həm bu zaman gözlənilməz aktın cırçısı psixoloji gərginlik anın baş verməsi ilə cərgələnən mətnlər qovşağında mütləq «müqəddimə» mətnin öndə gəlməsi ilə bağlıdır.

Özü də psixoloji vəziyyətin gərginliyinin tələbi ilə yaranan bu tipli frazafövqi vahidin tənzimlənməsi hər iki qütbdən ona işarə ilə bağlı komponentlərlə əhatə oluna bilməsinin gerçəkliyidir.

«Sürəkli» deyişmə (kursiv bizimdir) növünün özü də çox maraqlı xüsusiyyətləri ilə qeydiyyatdan keçə bilir ki, bu zaman sürəkli deyim tərzinə uyğun olaraq həmçinin də belə akpomodasiyanın yiyələndiyi tonal mövqeyin kəsimlərinə görə informasiyanın tamamlanması qeydinə qalan hər bir sintaqmatik bölümün replikadan-replikaya sıçraması mətnin ümumi semantik dəyərini

tə'yin etmiş olur: bölgülü mətn kimi möhürləyir. Məzmunun formalaşma inkişafı vaxtı semantik mərkəzə-nüvəyə doğru sıçrayış hər bir kəlmə-sintaqmanın təzahürü ilə baş verir ki, sona yaxın bu gedişat yavaş-yavaş, sürəkliliyin nisbətən aşağı enməsi ilə başa çatır, mətn başladığı kimi də bitir:

Bu yana Şökli Məlik kafərlərlə şən-şadman yeyüb-içüb oturardı. Aydır: «Bəglər, bilürmisiz, Qazana necə heyf eyləmək gerek? Boyı uzun Burla xatununu kətürüb, sağrat sürdürmək gerek!» – dedi.

Boyu uzun Burla bunu eşitdi, yürəgilə canına odlar düşdi. Qırq incə bellü qazun içinə girdi, ögüt verdi. Aydır: «Qanğınuza yapışurlarsa «Qazan bəgün xatunu qanğınızdır» deyü, qırq yerdən avaz verəsiniz», – dedi.

Şökli Məlikdən adam gəldi: «Qazan bəgün xatunu qanğınuzdur?» dedi. Qırq yerdən avaz gəldi. Qanqısıdır, bilmədilər. Kafərə xəbər verdilər: «Birinə yapışdıq, qırq yerdən avaz gəldi. Bilmədik, qanğısıdır» – dedilər.

Kafər aydır: «mərə, varın Qazanın oğlu Uruzı tartun çən-gələ asun. Qıyma-qıyma ağ ətindən çəkün, qara qaurma bişürüb, qırq bəg qızına ilətün. Hər kim yedi, ol degil, hər kim yemədi, olmur. Alun gəlün, sağrat sürsün!» – dedi (Həmin əsər, səh. 46).

Bə'zən dastanda bu tipli dialoji səslənmələri çox zaman da hər bir iştirakçının replikasını ayrıca, gözədən qaçırmayaraq verməklə qiymətləndirib digər bədii modellərdən fərqləndirilməlidir ki, bunun əsasında da onun abstrakt yükü dayanır.

Bu tipli leqand sterik mərkəzlər paralel düzülüşləri ilə də diqqətdən yayınmırlar. Və ya az qala birnəfəsə mürəkkəb mətn səviyyəsində digər vahidlərdən və mətnlərin özlərindən də fərqlənməli mövqedə dururlar.

Bütün bunlardan başqa frazafövqi vahidin təzahürünün bu tipi («frazafövqi vahid – dialoji nitq») mətnin məzmununda müəyyən bir mə'nə növü kimi də daxil olub, müəyyən bir vəzifə icraçılmasına çevrilirlər: ya nəticə, ya yekunlaşdırıcılıq, ya da təsdiq və s.

Bu bir var, mətləb adi təhkiyə yolu ilə deyilə, bir də var, kommunikasiya iştirakçılarının qarşılıqlı «danışığı» – dialoqu ilə mətləb verilmir. Əlbəttə, daha çox anlamlı olanı dialoqdursa,

kommunikativ tezisi daha effektivdirsə, niyə bu nitq tipi mətnin əhatə dairəsindən kənarlaşdırılmalıdır.

Bir də məsələnin qoyulmasında imkan düşən kimi, belə bir məsələni də yada salmağa çalışılmalıdır: istər nəsrə yazılmış, eləcə də poetik mətnlərdə dialoji və digər bu tipli səslənmələrinin struktural dilçilik ədəbiyyatlarındakı qiyməti məsələsidir ki, bu zaman «minimal dialoji vahid» terminin işlədilməsi çox yerinə düşür. Belə bir vahidin nəinki digər nitq tiplərinin tərkibində olmasından, hətta dialoji əsərlərin özlərinin remarkalarında bu hal fakt qarşısında qala bilir.

Bir də var bu vəziyyət, yalnız bir tərəfin atmacası xarakteri şəklindədir və bunlara «dialoji ünsür» və buna müvafiq olaraq monoloji ünsür, piloloji ünsür terminlərini adlandırmaq yerinə düşə bilər. İndi dioloji vahid və digər akt bələdçisinə çevirək:

...Bəglər həb ava bindi. Boz ayğırın çəkirdi, Beyrək bindi. [Ala Tağa ala ləşkər ava çıxdı]. Nagahandan Oğuzun üzərinə bir sürdi, keyik gəldi. Bamsı Beyrək birini qova getdi. Qoa-qoa bir yerə gəldi. Nə gördi, sultanım?! Gördi gög çayırın üzərinə bir qırmızı otağ dikilmiş. «Yazub... bu otağ kimün ola?!» – dedi. Xəbəri yox ki, alacağı ala gözli qızın otağı olsa gerek. Bu otağın üzərinə varmağa ədəbləndi. Ayıtdı: «Nə olursa-olsun, hələ mən avamı alayın!» – dedi. Otağın, ögində irişi gəldi, keyiki sinirlədi. Baqdı-gördi bu otağ Banıçiçək otağıymış ki, Beyrəgin beşikkərtmə nişanlısı, adaxlusıydı.

Banıçiçək otaxdan baqırdı. «Mərə dayələr, bu qavat oğlu qavat bizə ərlikmi göstərir?» – dedi. Varın bundan pay dilən, gö-rün, nə deyir!» – dedi.

Qısırca yengə derlər, bir xatun vardı. İlərü vardı, pay dilədi. «Hey, bəg yigit, bizə dəxi bu keyikdən pay ver!» – dedi. Beyrək aydır: «Mərə dadı, mən avçı degiləm, bəg oğlu bəgəm həp sizə, – dedi; əmma sormağ eyib olmasun, bu otağ kimündür?» – dedi.

Qısırca yengə aydır: «Bəg yigidim, bu otağ Baybican bəg qızı Banıçiçəgindir» – dedi.

Eylə olsa, xanım, Beyrəgin qanı qaynadı. Ədəblə yab-yab gerü döndü. Qızlar keyiki götürdilər. Gözəllər şahı Banıçiçəgin

öginə gətürdilər. Baqdı gördi ki, bir sultan simüz sıgın-keyikdir. Banıçığək aydır: «Mərə qızlar, bu yigit nə yigitdir?» Qızlar aydır: «Vallah, sultanım, bu yigit yüzi niqablu yaxşı yigitdir. Bəg oğlu bəg imiş», – dedilər.

Banıçığək aydır: «Hey, hey, dayələr, [babam] mana bən səni yüzi niqablu Beyrəgə vermişəm, diərdi. Olmıya kim, bu ola. Mərə, çağırın, xəbərleşəyim», – dedi.

Çağırdılar, Beyrək gəldi. Banıçığək yaşmağlandı, xəbər sordı. Aydır: «Yigit, gəlmişin qandan?» Beyrək aydır: «İç Oğuzdan!» «İç Oğuzda kimün nəsisən?» – dedi. «Baybörə bəg oğlu Bamsı Beyrək dedikləri mənəm», – dedi. Qız aydır: «Ya nə məsləhətə gəldin, yigit?» – dedi. Qız aydır: «Baybican bəgün bir qızı varmış, anı görməgə gəldim!» – dedi. Qız aydır: «Ol öylə adam degildir kim, sana görinə! – dedi. Əmma mən Banıçığəgin dadısıyam. Gəl, imdi sənünlə ava çıxalım (Həmin əsər, 54).

«Dərinqatın strukturlar bu mə'nada daha hissedicidir nəinki hansısa abstrakt-semantik və ya abstrakt – məfhumi mövcudolmalar. Həmin məqamda formalaşan cümlələrin əsasında dayanır və bu «yetişən» cümlələrin «semantik - interpretasiyanı» tə'min edir. Faktiki olaraq hələ heç kim və heç yerdə bu «səsəqədərki» və deməli, «sözəqədərki strukturlar»ın reallıqda nə olmaları barədə bir fikir söyləməmişdir» (Solnuev: 1976, 116).

İlk öncə, mətndə dialoji ünsür «Yarəb bu otaq kimin ola?!», – dialoji səslənmənin («gizli») nizamlayır ki, adından da görüldüyü kimi, yalnız ünsür şəklində işlənməklə hər hansı bir neçə kəlmənin monoloji nitqindən, başqa sözlə, nəsr dilindən kəskin fərqlənməsinin özü istər deyim tərzində, istərsə də qrammatik-semantik quruluşda olan yeni keyfiyyətli model baxımından, istərsə də dilə gətirdiyi ekspressivlik-emosionallığının tutumundan və hər hansı bir sürəkliliklə kodlaşan abstraksiya dərəcəsində kəskin surətdə dizyuksion xarakterinə görə yeni bir vahid qəlbində çıxışı şəksizdir ki, bunu da frazafövqi vahidin təzahürü kimi canlandırmaq o qədər də səhv deyil. Bir də ki, belədə də dilin abstrakt qatı mütləq təfsilatı ilə verilməlidir, dialoji ünsürün fəvqəladə şəraitdə baş verə bil-

cəyi anı tuta bilməyimiz də əsas şərtlərdəndir, mətndə görürük ki, heç bir an başa gəlmir, lakin dialoji ünsürün səslənməsi fakt qarşısındadır. Aralarında olan zaman-məkan fərqləri belə verilmir, növbəti ikinci dialoji ünsür verilir. Minimal dialoji vahidin gəlişində əksinə, olduqca fəvqəladə şəraitdə, çox kəskin sürəkliliklə baş verir, birməfəsə deyim bunu tənzimləyir, belə şəraitdə də şərti-nəzərdətutma ilə «çevik-zahiri dialoji səslənmə» (kursiv bizimdir) baş verir:

«Bu otağın üzərinə varmağa ədəbləndi. Ayıtdı: «Nə olursa-olsun, hələ mən avamı alayın!» – dedi. Otağın, ögində irişi gəldi, keyiki sinirlədi. Baqdı-gördi bu otağ Banıçığək otağıymış ki, Beyrəgin beşikərtmə nişanlısı, adaxlusıydı.

Banıçığək otaxdan bağırdı. «Mərə dayələr, bu qavat oğlu qavat bizə ərlikmi göstərir?» – dedi. Varın bundan pay dilən, görün, nə deyir!» – dedi.

Qısırca yengə derlər, bir xatun vardı. İlərü vardı, pay dilədi. «Hey, bəg yigit, bizə dəxi bu keyikdən pay ver!» – dedi. Beyrək aydır: «Mərə dadı, mən avçı degiləm, bəg oğlu bəgəm həp sizə, – dedi; əmma sormaq eyib olmasun, bu otağ kimündür?» – dedi.

Qısırca yengə aydır: «Bəg yigidim, bu otağ Baybican bəg qızı Banıçığəgindir» – dedi».

Minimal dialoji aktın öyrənilməsi ən çox nəsr əsərlərində, daha dəqiq desək, onların tərkib hissəsi kimi iştirakı şəksizdir, bu fikri çevirmiş olsaq, minimal dialoji vahidin gəlişi mütləq hər hansı bir mətnin də gəlişini tələb edir ki, özü dolğunlaşa bilsin. Dialoji əsərlərdə ən çox remarkaların daxilində işlənir.

Minimal dialoji vahidin gəlişi dialoji ünsürlərin təzahürü ilə üst-üstə düşən məqamlarla daha çox ölçüldüyündən ona məxsus olan spesifik cəhət və xüsusiyyətlərin demək olar ki, hamısını bunun üçün də sadalamaq mümkündür. Lakin bu o demək deyildir ki, bu iki kvantor arasında heç bir fərqləndirici xüsusiyyətlər yoxdur. Bəlkə də əksinə, istənilən sayda biz özümüzdə belə xüsusiyyətləri qeydiyyatdan keçirə bilərik.

«Təsviri mükəlimə» (kursiv bizimdir) növü də çox maraqlı struktural kvantlaşma ədədinin dayağı ilə sintaktik-bütövdən-bütövə sanki elə «təsviri» və ya «nəzəri» dialoji aktın da yaradıcısı

kimi gözdən yayınmır, «qiymətləndirilir». Həmçinin belə tipli bölümlərdə «örtüklü» poetik mükalimə növü də qeydiyyatdan keçə bilir ki, bu zaman birinci şəxsin özü poetik nəqlin yaranmasında hər hansı bir üzütmanı kölgədə qala bilməsi üçün «qabağa» keçir:

Çağırdılar, Beyrək gəldi. Banıçiçək yaşmağlandı, xəbər sordı. Aydır: «Yigit49, gəlmişin qandan?» Beyrək aydır: «İç Oğuzdan!» «İç Oğuzda kimün nəsisən?» – dedi. «Baybörə bəg oğlu Bamsı Beyrək dedikləri mənəm», – dedi. Qız aydır: «Ya nə məsləhətə gəldin, yigit?» – dedi. Qız aydır: «Baybican bəgün bir qızı varmış, anı görməgə gəldim!» – dedi. Qız aydır: «Ol öylə adam degildir kim, sana görinə! – dedi. Əmma mən Banıçiçəğin dadısıyam. Gəl, imdi sənünlə ava çıxalım.

Danışıq dili səviyyəsində poetiklik dərəcəsi kimi qeydiyyatdan keçən bu poetik üzləşmə növünü gəlişi üçün mütləq hər hansı bir konkret girişin gəlməsi zəruridir ki, onun gəlişi labüdləşsin: müəllifin öz diktəsi ilə iki nəfərin şərti dialoqu, üstə gəl adi təhkiyə üslubunun yiyələndiyi adi nəql dili ilə poetik dilin axıcılığına tabe olan yüyürək təsvir, həmin məqamların intonasiya bürüncəyi də yalnız və yalnız həzinliyə xidmət məqsədi güdür ki, şərti replikalar (kursiv bizimdir) tərəf müqabilləri kimi fəaliyyət göstərirlər.

Elə məqam da olur ki, belə bir üzləşmə sayəsində «çarpaz minimal dialoji vahid» də formalaşa bilər.

«Əslində motivləşmə prosesi elə davranışın tənzimlənməsi prosesi deməkdir. Bu zaman optimal davranışın axtarışı və tapıntısı baş verir. Həmçinin onun icra edilməsi üçün psixoloji əsas yaranır» (İmedadze; 1984, 19). Və bu prosesin antisinasiası telepatemin formalaşmasında hər hansı bir arqumentinsə mojarialığı ilə yeni model yaradıcısına çevrilir ki, cümlənin periodik şəkildə strofoid dönümlə halqalanmasında oprativliyi buna bariz nümunədir.

Mətdə ən maraqlı cəhət də bir də odur ki, bu «motivləşmə» prosesi poliloji ünsürün sürəkli gəlişi ilə qeydiyyatdan keçərək, «kütləviləşməyə» doğru gedir, tez də kəsilir:

Eylə olsa, xanım, Beyrəğin qanı qaynadı. Ədəblə yab-yab gerü döndü. Qızlar keyiki götürdilər. Gözəllər şahı Banıçiçəğin

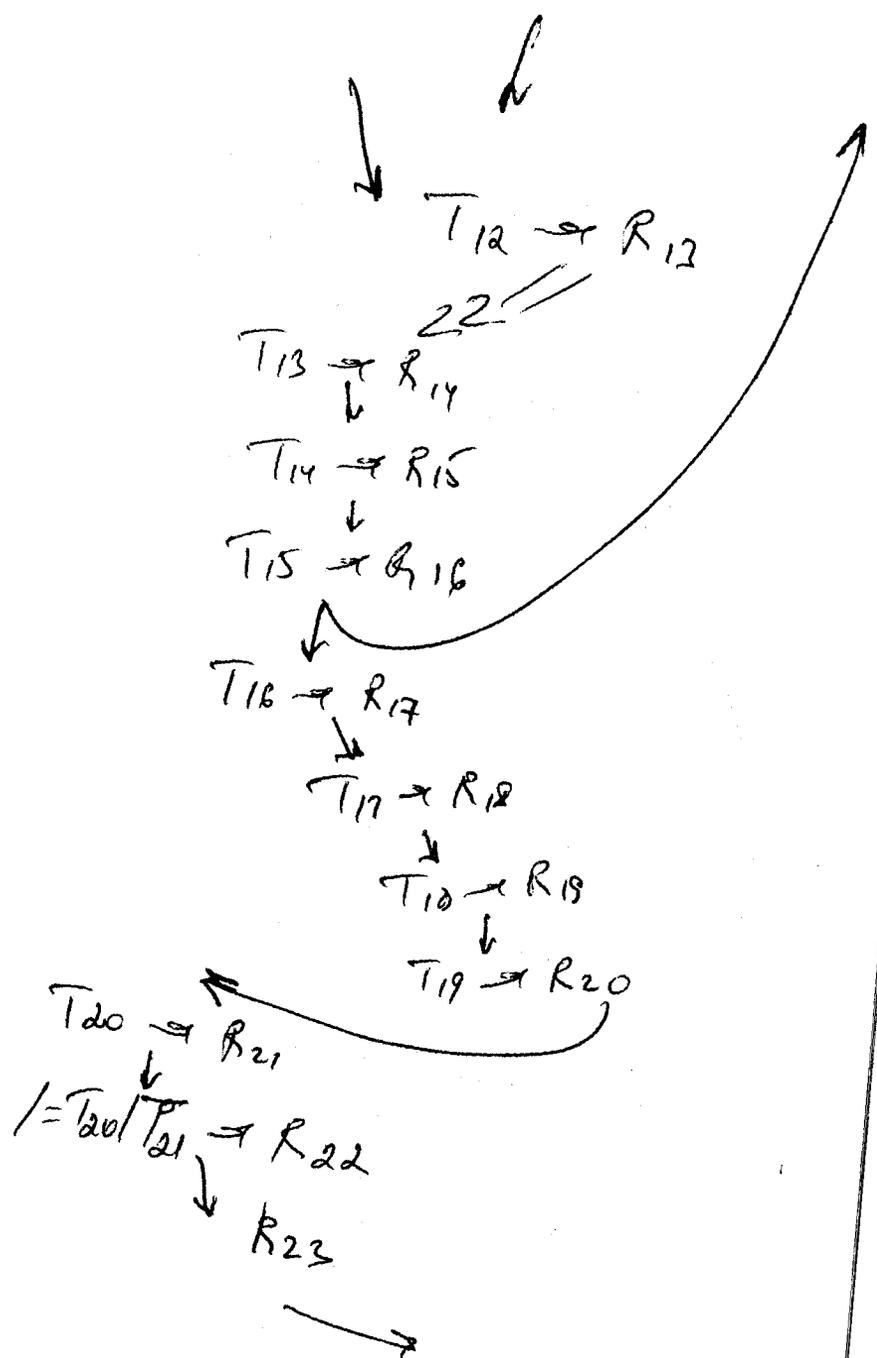
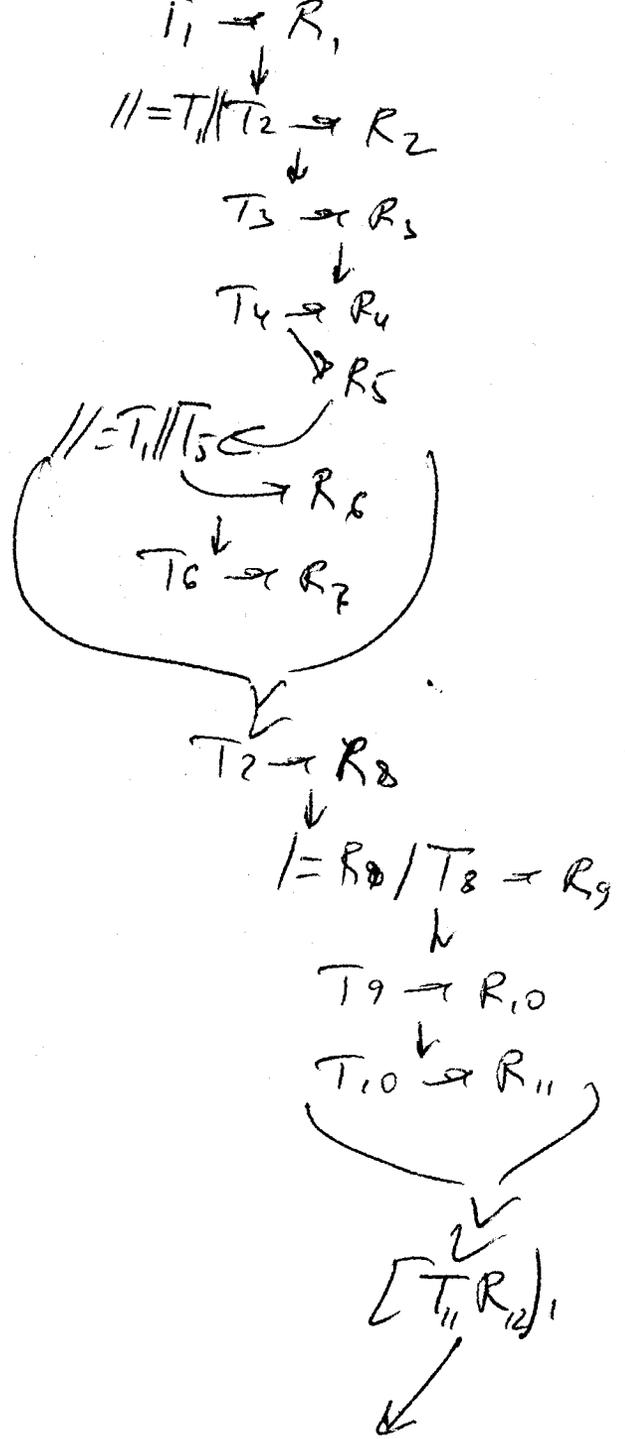
öginə gətürdilər. Baqdı gördü ki, bir sultan simüz sığın-keyikdir. Banıçiçək aydır: «Mərə qızlar, bu yigit nə yigitdir?» Qızlar aydır: «Vallah, sultanım, bu yigit yüzi niqablu yaxşı yigitdir. Bəg oğlu bəg imiş», – dedilər.

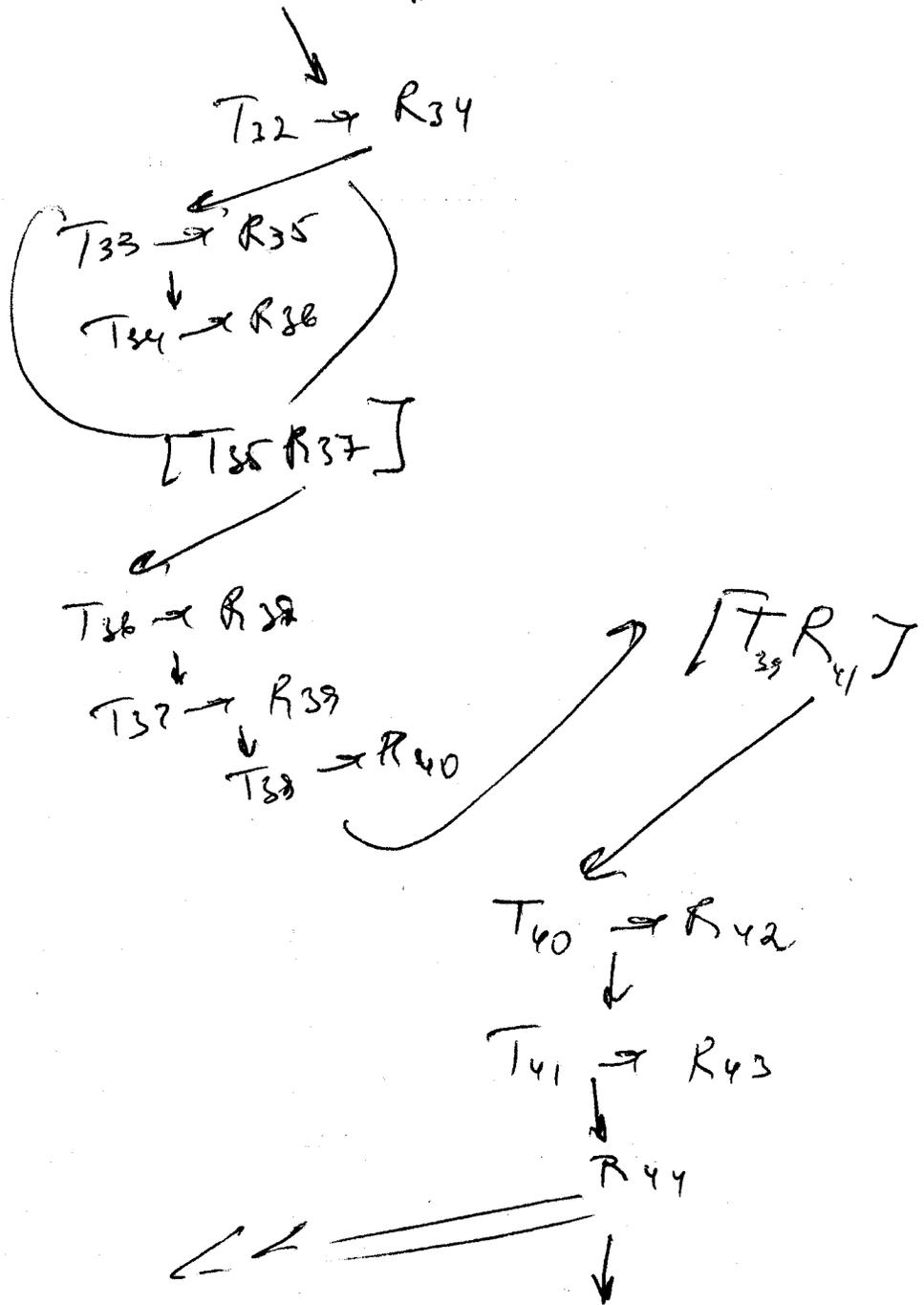
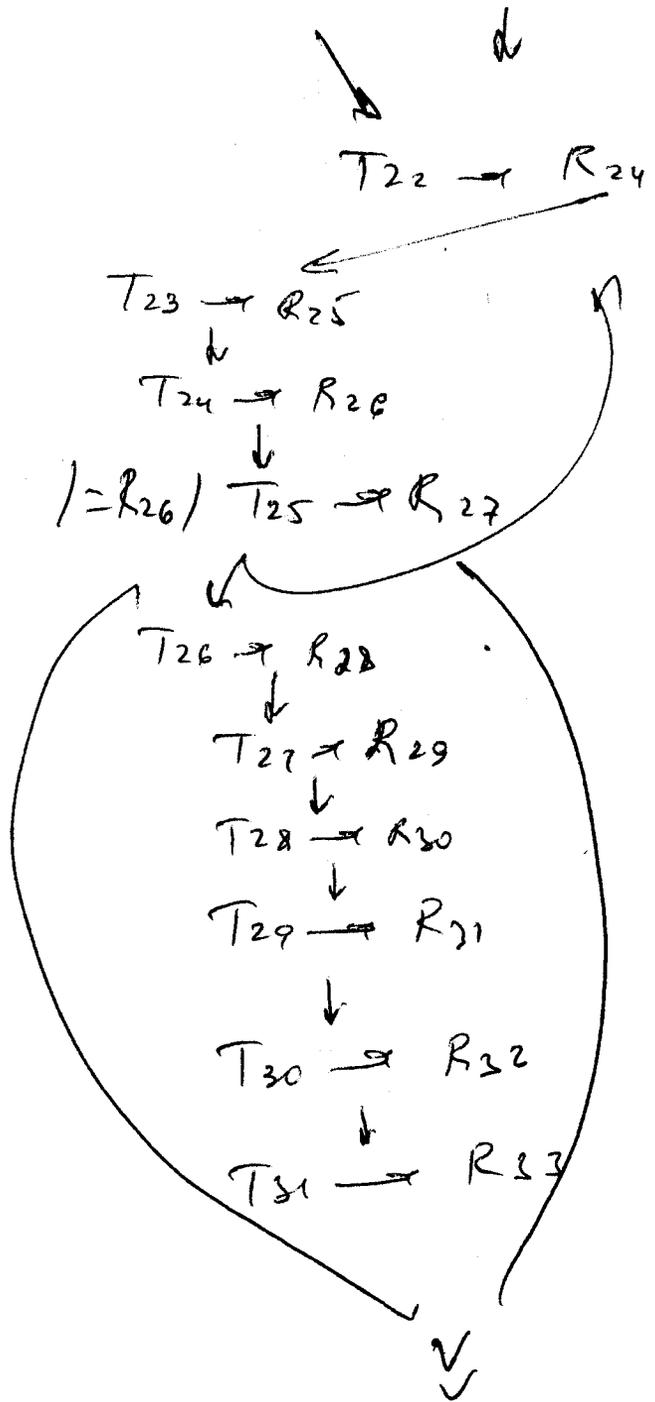
Banıçiçək aydır: «Hey, hey, dayələr, [babam] mana bən səni yüzi niqablu Beyrəgə vermişəm, diərdi. Olmiya kim, bu ola. Mərə, çağırın, xəbərleşəyim», – dedi.

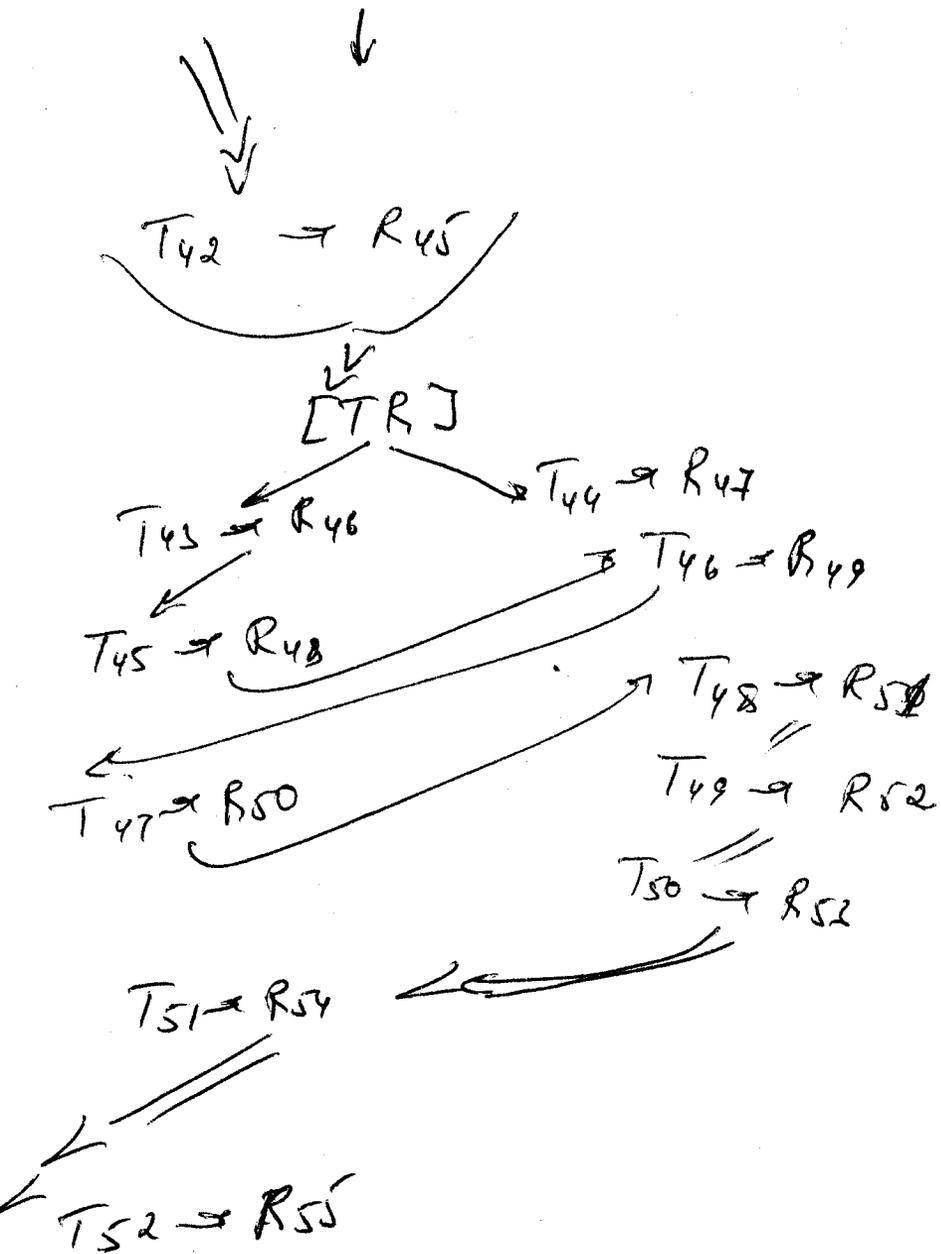
Poliloji ünsürün və eləcə də poliloqların frazafövqi vahidin təzahür forması şəklində olduqca maraqlı məqamlarla və gözlənilməz forma və funksiyalarla mətnlər daxilində və kontekstində öz möhürünü vurur. Özü də bu cür inteqrallanma əlamətli sintaktik vahidlər sırasında ikinci bir analoqu tapmaq olmaz. Və belə bir məqamın digər janrlarda gəlişi elə sırf məqamdan asılı olur ki, bu da onun daşdığı emosional-ekspressiv tutumla bağlıdır.

Həm də bu məqamın dəyişməsinin, reallaşmasının özü o qədər gözlənilməz, tezötürücü xarakterlidir ki, əksər hallarda həmin kvantorlar psixoloji aktın imzasını qoyublar və ən çox da məqamına görə xəyali ünsürün köməkliyinə arxalanıb bir neçə qat abstraksiya dərəcəsinin ifadəsinə çevrilə bilmək qabiliyyətini də özlərində əks etdirmək gücünə malikdirlər.

Həmçinin də yaratdığı bədii modellərin özlərinin də daha bir model biçimində formalaşmasını əsaslandırırırlar ki, o da əksər hallarda simmetrik düzülüşün nəticəsi kimi reallaşan sintaktik paralelizmin; eləcə də semantik paralelliyn gəlişi ilə şərtləndirirlər. Mətnin strukturu da dediklərimizi təsdiqləyir:







Bütün bunlar poliloji nitqin və ya poliloji ünsürün özlərinin də növ müxtəlifliyinin təzahürü ilə həyata keçir ki, «kütləvi səslənmə» tipində (kursiv bizimdir) belə məqamlar daha çox rast olunan anlardan sayıla bilər. Onu da deyək ki, nəinki poliloji ünsür bir-birinə paralel istiqamətdədir, hətta onların gəlişini əsaslandırın sintaktik bütövlər də belə bir düzümün (və ya mətn) tə'sirindən qurtara bilməyiblər, beləliklə də, növbəti mətnin başlanğıcını da bu istiqamətə tabe etdirilə bilər. Özü də bu nizam-intizamı pozmamaya şərti ilə – simmetrikiyin, paralelizmin qorunması ilə.

Lakin onu da unutmayaq olmaz ki, mətnə poliloji ünsürün yaranması onun abstrakt səviyyəsinin yayılma fokusu ilə bağlıdır – xəyali ünsürün olduğu kimi qavranmasını kömək edən də elə bu frazafövqi vahid orbitinin fikirdə eyni andaca həçalanmaya səbəb olması ilə əlaqədardır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, mətn daxilində poliloji ünsür və poliloqların özlərinin nəsr və poetik əsərlərin aid olduqları mənləri ilk növbədə nəzərdə tutulur (abstrakt səviyyədə formalaşan belə tiplərinin, həmçinin də ümumiyyətlə, poliloji ünsür və poliloqların seçilib öyrənilməsi dilçilik ədəbiyyatında yox dərəcəsidir), tərəfimizdən ilk dəfədir ki, tədqiq edilir.

Aydın olur ki, bütün bu problemlərin ortaya qoyularaq tədqiqi istər mətn dilçiliyi baxımından, istərsə də ümumiyyətlə, nitq tipinin öyrənilməsi baxımından nə qədər vacib və qiymətli-dir ki, həm də nəzəri məsələlər əhatə oluna bilsin və dialoji nitqin bu və digər problemlərinin açılış üçün də açar rolunu oynamaqla bir sıra problemlərin düzgün öyrənilməsində stimül sayıla bilsin.

Frazafövqi vahidin poliloji ünsür kimi təzahürü heç də o demək deyildir ki, bu zaman həmin vahid mətn daxilində onun semantikasında quruculuq qabiliyyətindən məhrum olur. Dastanda materialların bolluğu onu deməyə əsas verir ki, bu tipli frazafövqi vahidlərin mətn daxilində yaratdıqları məna çalarlıqlarının bə'zilərinə diqqət yönəltməklə müvafiq siyahı da tərtib edə bilmək təsdiqləyici, aydınlaşdırıcı, yekunlaşdırıcı, nəticə məzmunlu, zaman-məkan ötürücüsü kimi və s. semantik mətn

növlərinin özünü doğrultmasıyla frazafövqi vahidlərin yerləşdiyi spesifik xüsusiyyətə sahib dura bilirlər.

Poliloqun frazafövqi vahid kimi təzahürünə şərait yaradan birinci alim kimi çıxış edən psixoloji amilin özüdür.

Doğurdan da bu dastanda növbəti mətnlərin müxtəlif növ təzahürünün bir-birini izləməsi, həm də dioloji səslənmənin tip müxtəlifliyi ilə aşkarlanır. Və məzmun belə davam etdirilir:

«Həm sənünlə ox atalım. Məni keçərsən, anı dəxi keçərsən və həm sənünlə gürəşəlim. Məni basarsan anı dəxi basırsan», – dedi.

Beyrək aydır: «Xoş, imdi atlanın!» İkisi atlandılar, meydana çıxdılar. At dəpdilər. Beyrək atı qızın atını keçdi. Ox atdılar. Beyrək qızın oqın yardı.

Qız aydır: «Mərə yigit, mənim atımı kimsə keçdügi yoq. Oxımı kimsə yardığı yoq. İmdi gəl, önünlə kürəş turalım!» – dedi. Həman Beyrək atdan endi. Qarvaşdılar. İki pəhləvan olub, bir-birinə sarmaşdılar. Beyrək götürər qızı yerə urmaq istər, qız götürər Beyrəgi yerə urmaq istər. Beyrək bunaldı. Aydır: «Bu qıza basılacaq olursam, Qalın Oğuz içində başuma qaxınc, yüzimə toxınc edərlər», – dedi. Geyrətə gəldi. Qavradı, qızın bağdamasını aldı. Əmcəgindən tutdı. Qız quçandı. Bu göz Beyrək qızın incə belinə kirdi; bağdadı, arxası üzərinə yerə urdı.

Qız aydır: «Yigit, Baybicanın qızı banuçiçək mənəm!» – dedi. Beyrək üç öpdü, bir dişlədi. «Dügün qanlı olsun, xan qızı!» deyü barmağından altın yüzügi çıqardı, qızın parmağına keçürdi. «Ortamızda bu, nişan olsun, xan qızı!» – dedi.

Qız aydır: «Çün böyle oldı, həman imdi ilərü turmaq gərək, bəg oğlu!» – dedi. Beyrək dəxi «Nola, xanım, baş üzərinə!» – dedi.

Beyrək qızdan ayrılıb, evlərinə gəldi. Ağ saqallı babası qarşu gəldi. Aydır: «Oğul, dan-dansux bu gün Oğuzda nə gördün?». Aydır: «Nə görəyim, oğlu olan evərimiş, qızı olan köçürmüş?». Babası aydır: «Oğul, ya səni evərmaxımı gərək?». «Bəli, bəs ağ saqallı əziz baba. Evərmax gərək!» – dedi.

Babası aydır: «Oğuzda kimin qızın alı verərin?!» – dedi. Beyrək aydır: «Baba, mana bir qız alı ver kim, mən yerimdən turmadın ol turgəc gərək! Mən qaraquc atıma binmədin ol

binmax gərək! Mən qırıma varmadın ol mana baş gətürmək gərək! Bunun kibi qız alı ver, baba, mana», – dedi.

Babası Baybörə xan aydır: «Oğul, sən qız diləməzsən, kəndünə bir hampa istərmişsən. Oğul, məgər sən istədigin qız Baybican bəg qızı Banuçiçək ola?!» – dedi. Beyrək aydır: «Bəli, pəs, əvət, ağ saqallı əziz baba, mənim dəxi istəduğüm oldur», – dedi (həmin əsər).

Və «cüt üzleşmə»nin növünün nümunədə mətnin semantikasının nüvəsinə doğru irəlilədikcə hər bir replikadan-replikaya bərqərarlaşması da bir daha faktın dəyərliliyini qiymətləndirmək niyyəti güdür.

Həm də «ünsiyyət funksiyası» hətta insanların bir-birini sadəcə olaraq baxdığı, danışmadığı, jestlərin dilinə müraciət etdiyi hallarda da realizə oluna bilər: (Polyanskiy: 1990, 54).

Mətn daxilində, xüsusilə də, digər mətn növlərinin daxilində poliloji ünsürün əksər hallarda «sürüşmə» deformasiyasına məruz qalması şəxsizdir ki, birinci şəxsin özünün öz dilindən «gölgəli» dilləndirmə prinsipinə əsaslanaraq bu aksiyanı imzalayır.

Deməli, belə qərara gələ bilər ki, «müəllif hekayətdən sanki yoxa çıxır, öz təşkilədiçi rolunu mətnin ayrı-ayrı fraqmentlərinin nöqtəyi nəzərinə yönələn personajın öhdəsinə buraxır» (Kojevkikova: 1985, 105).

«Bu halda personajların nitqi bir bir qayda olaraq şəxsləndirilmişdir, özü də nitq özünəməxsusluğu surətin daha parlaq təcəssümünə xidmət edir və öz növbəsində, personajın şəxsi-psixoloji xüsusiyyətlərinə əsaslanır» (Vinoqrad: 1986, 77).

Bu fikri daha da konkretləşdirərək, aşağıdakı tezislə də həmfikir olmağımız məqsədəuyğundur: «Nitqin icrasının xətti xarakteri elə bir illuziya yaradır ki, guya o ardıcıl surətdə mə'naca tamamlanmış hissələrə tam bölünə bilər, lakin real mətnədə mikromətnlərin həddləri çox vaxt hiss olunmur, mikromətnlər çarpazlaşır, üst-üstə düşür, öz tərkiblərində başqa səviyyənin mikromətnlərini intensional, qeyri-xətliliyi ilə şərtlənən bütün bu faktları tədrisdə nəzərə almaq lazımdır» (Kraevskaa: 1989,15).

Frazafövqi vahidin təzahür formalarının çoxşaxəliliyi və rəngarəngliyindən danışdıqda belə bir assertorik fikir təkzibedilməzdir ki, monoloji, poloji nitq şəklində, eləcə də dialoji ünsür (kursivlər bizimdir), poliloji ünsür, monoloji ünsür, vasitəsiz nitq kimi təzahürü daha rəngarəngdir, fikir və düşüncəmiz, hisslərimizin təlatümlüyü qədər də al-əlvandır.

Monoloji nitqdən (eləcə də dialoji və poliloji nitqdən) istifadə etməklə müəlliflər onların spesifikasının gücündən hər hansı bir funksional vəzifə icraçısı kimi faydalanırlar. Bə'zən də nəsr əsərlərində monoloji nitqin elə sahibi də müəllifin özü olub və bunun digər mətnlər kontekstində durması intonasianın tonal mövqeyinin, emotiv tutumun dəyişilməsi, əksər hallarda da kəskinliklə dəyişmə müşahidə edilir, həyəcanlanma ilə nəzərdən keçirilən nitqin dərin layında özünü biruzə verən alt qatda icra olunan, abstraksiya səviyyəsinin nəticəsinə nail olunur.

Ən maraqlı faktsa, yüksək pafoslu monoloqun nüvəsinin özünü də digər frazafövqi vahid tiplərindən bir neçəsinin bir-birini izləməsi növünün durmasıdır. Bu zaman onlar həm də pafosun tənzimləyicisi kimi də inkişaf etmək qabiliyyətindədirlər:

Tan, ötdü, gün toğdı. Beyrəgin atası-anası baqdı-gördi kim, gərdək görünməz olmuş. Ah etdilər, əqləri başlarından getdi. Gördilər kim, uçarda quzğun qalmış, tazı tolaşmış yurtda qalmış. Gərdək paralanmış, naib şəhid olmuş. Beyrəgin babası qaba sarıq götürüb yerə çaldı. Tartdı, yaqasın yırtı. «Oğul! Oğul!» deyübən yügirdi, zarlıq qıldı. Ağ bircəklü anası buldır-buldır ağladı, gözinin yaşın dökdi, acı tırnaq ağ yüzinə aldı-çaldı. Al yanağın tartdı, qarğu kibi qara saçını yoldı. Ağlayıbanı-sıqlayıbanı evinə gəldi.

Baybörə bəgin dünlügi altun ban evinə [şivən] girdi. Qızı-gəlini qas-qas gülməz oldı. Qızıl qına ağ əlinə yaqmaz oldı. Yedi qız qardaşı ağ çıqardılar, qara tonlar geydilər.

«Vay, bəgim qartaş! Muradına-məqsudına irməyən yalnız – qardaş!» – deyib ağlaşdılar – böğürüşdilər.

Beyrəgin yauqlısına xəbər oldı. Banıçıçək qaralar geydi, ağ qaftanını çıqardı. Güz alması kibi al yanağını tartdı, yırtı,

«Vay, al duvağım iyəsi! Vay, alnum-başım umuru! Vay, şah yigidim, vay, şahbaz yigidim! Toyınca yüzinə baqmadığım, xanım yigit! Qanda getdin, bəni yalnız qoyıb, xanım yigit?! Göz açuban gördüğüm, könül ilə sevdiğim bir yasduqda baş qoyduğum! Yolunda öldüğüm! Qurban olduğum! Vay, Qazan bəgin inağı! Vay, Qalın Oğuzun imrəncisi Beyrək!» – deyüb zarı-zarı ağladı. Bunı eşidüb Səlcuq oğlu Dəli Dondaz ağ çıqardıb, qara geydi. Beyrəgin yarü yoldaşları ağı çıxarıb, qaralar geydilər. Qalın Oğuz bəgləri Beyrək için əzim yas tutdılar. Ümid üzdilər.

Bunun üzərinə on altı yıl keçdi. Beyrəgin ölüsün-dirisin bilmədilər. Bir gün qızın qardaşı Dəli Qarçar Bayındır xanın divanına gəldi. Dizin çökdi, aydır: «Dövlətlü xanın ömri uzun olsun! Beyrək diri olsa, on altı yıldən bəru gəlürdi: Bir yigit olsa dirisi xəbərin gətürsə, çırgab [çuxa], altun-aqça verərdim. Ölüsü xəbərin gətürənə qız qardaşım verərdim», – dedi.

Böyle digəc, yarımasun-yarçımasun, Yalançı oğlu Yırtacuq aydır: «Sultanım, bən varayın, ölüsü-dirisi xəbərin gətürəyin!» – dedi.

Məgər Beyrək buna bir kömlək bağışlamış idi; geyməz idi, saqlardı. Vardı, könləgi qana-quna baturdu, bayındır xanın öginə gətürüb biraqdı.

Bayındır xan aydır: «Mərə, bu nə kömləkdir?..» «Beyrəgi Qara Dərvəndə öldürmüşlər, uş da nişanı, sultanım!» – dedi.

Monoloji nitqin əksəriyyəti dialoji əsərlərindən fərqli olaraq poetik və nəsr əsərlərində qeyri-səssiz, susma ilə ürəkdə danışmaq imkanı əsasdır. Lakin daxili səslənmənin digər növlərindən fərqli olaraq birbaşa monoloqla müşaiyyət olunur ki, bu zaman kommunikasiya aktının bu yönümlü prosesi şəraitindən asılı olaraq ani pauzanın gəlməsi ilə digər mətn komponentlərindən və yaxud da mətnlərdən fərqlənir, onların fəvqündə dura bilirlər.

Özü də daxili səslənmənin öz daxilində digər bir tip-dialoji nitqin frazafövqi vahid şəklində təzahürü maraqlı faktlar cərgəsindədir: hər bir tərəf müqabilini müəllif də dırnaqla işarələməklə (onların sözlərini), ikiqat abstraktlığı şərtləndirir, özü də bu daxili səslənmənin yaratdığı zəmin əsasında olub onun öz içində «əriyir» və sonra yeni daxili səslənmə bu dialoji nitqi öz

qanadı altına alaraq ona birbaşa münasibəti də təmin etməklə sağ-sol sərhəddinin yalnız və yalnız onun xidmətində durduğunu bir daha aşkarlamış olur.

Əksər hallarda da frazafövqi vahidin sanki bütün imkanları bir yerə toplanıb daxili səslənmənin gəlməsini şərtləndirir ki, bunlardan ilkin amil xəyali varlığın gəlişi, sonra təbiətin illüstrativ lövhəsi, ona kəskin paradoksal düzümlü daxili səslənmə, özü də iki qütblə və hər iki qütbədə də eyni vəziyyət hakimdir. Həm də elə illustrasiya və başlanan mətnin fikrimizdə haçalanmanı təmin edib qeydiyyatdan keçən mətnin daxili semantik sıxlığının ekvatorial koordinatı periodik rejim aspekti olduğu qənaətə ilə modellər sisteminin tənzimlənməsində əsas aparıcı amildir:

«Güz alması kibi al yanağımı tartdı, yırtdı, «Vay, al duvağım iyəsi! Vay, alnum-başım umuru! Vay, şah yigidim, vay, şahbaz yigidim! Toyınca yüzünə baqmadığım, xanım yigit! Qanda getdin, bəni yalnız qoyub, xanım yigit?! Göz açuban gördüğüm, könül ilə sevdiğim bir yasduqda baş qoyduğum! Yolunda öldüğüm! Qurban olduğum! Vay, Qazan bəgin inağı! Vay, Qalın Oğuzun imrəncisi Beyrək!» – deyüb zarı-zarı ağladı».

Əlbəttə, düşünülen vəziyyət, ətraf mühitin özü belə, faktın inkaredilməzliyi, düşünənin daxili aləminin səviyyə tutumu, yaddaşın bərpa məqamının zaman ləngiməsi, asılılığı dioqramı bu an başlıca ötürücü hesab edilməlidir ki, belə məqamların, düşüncə və hisslərin dalğalanma və rolunu, mətn daxilindəki funksiyasını işıqlandırmaq mümkün olsun: mətni oxuya-oxuya eyni zamanda fikrimizin haçalanması bir daha iki istiqamətə yönəltməklə fikrimizdə nəzərdə tutma obyektinin diapozonunu bir-iki dəfə artıq böyütməliyik ki, bu tarazlıq sona qədər pozulmaq şərti ilə yeni-yeni bədii detalların yaradıcısı kimi baxılsın. Və fikrin yayım istiqaməti xəyali işıq selində zaman-məkan qayıdışını da sabitləşdirməlidir.

Burada da çox vaxt daxili səslənmənin təzahürü şəkildə emosional gərginliyin və ya hər hansı bir mə'lumatın dəqiqləşdiricisi, konkretləşdiricisi kimi verilmədə bə'zən də məzmununda kontrastlıq yaradan bir element kimi qiymətləndirilməlidir ki, poetik tutum baxımından bu hal ancaq monoloq qəlbinə uyğun gəldikdə reallaşır.

Həmçinin də «müqəddimə mətn»dəki fikrin monoloji nitgində eyni tonal mövqedən hallanması, fəlsəfi bir nəticə çıxarılması bu nitq növündən sonrakı bu və ya digər mə'nə çalarına bürünən növbəti və sintaktik bütöv (eləcə də period) kimi təzahür formalarından bir daha özünə qayıdıışı «tələb edilə də» bilər. Faktı diqqət edək:

« Bunun üzərinə on altı yıl keçdi. Beyrəgin ölüsün-dirisin bilmədilər. Bir gün qızın qardaşı Dəli Qarçar Bayındır xanın divanına gəldi. Dizin çökdi, aydır: «Dövlətlü xanın ömri uzun olsun! Beyrək diri olsa, on altı yıldən bəru gəlürdi: Bir yigit olsa dirisi xəbərin gətürsə, çırgab [çuxa], altun-aqça verərdim. Ölüsi xəbərin gətürənə qız qardaşım verərdim», – dedi.

Böylə digəc, yarımasun-yarçımasun, Yalançı oğlu Yırtacıq aydır: «Sultanım, bən varayın, ölüsi-dirisi xəbərin gətürəyin!» – dedi.

Məgər Beyrək buna bir kömlək bağışlamış idi; geyməz idi, saqlardı. Vardı, könləgi qana-quna baturdu, bayındır xanın öginə gətürüb bıraqdı.

Bayındır xan aydır: «Mərə, bu nə kömləkdir?...» «Beyrəgi Qara Dərvənddə öldürmüşlər, uş da nişanı, sultanım!» – dedi.

Kömləgi gericək bəglər ökür-ökür ağlaşdılar, zarlıqlara girdilər.

İlkin mədəniyyətlərdə söz-hərəkət kompleksi mif-ritual münasibətlərinin gerçəkləşməsi kimi ortaya çıxır. İlkin insanın gündəlik həyatı da bu baxımdan onun dünya modelinə uyğun idi və insana onun sakral dünyası arasında hər cür bağlantılar törənələr (ayın-mərəsimlər)- ritualar vasitəsilə həyata keçirdi. Elmi araşdırmalardan bəlli olduğu kimi, ilkin eposların başlıca yaranma qaynaqlarından biri kosmoqonik miflərdir. Yəni də bu araşdırmalardan bəlli olduğu kimi, müxtəlif törən mətnləri də zaman-zaman ilkin eposların materiallarını təşkil edir. Törənlərin dünya modelini söz-jest kodunun vasitəsi ilə gerçəkləşdirən mətnlər olduğunu da nəzərə alsaq, bu baxımdan KDQ süjetlərinin ritual-mifoloji semantika baxımından öyrənilməsi ayrıca önəm qazanmış olur (Rzayev: 1999, 84).

NƏTİCƏ

Kitabi Dədə Qorqud dastanının araşdırılması müxtəlif aspektli olması, onun qədimliyi və dəyərliliyi qədə labüddür. Dilçilik, mətşünaslıq baxımından illərlə araşdırmalar aparılır, aparılacaq da. Bu kitabda – Kitadi-Dədə Qorqud dastanlarında frazafövqi vahidlərin antisinasiasında isə ilk dəfə olaraq dastan mətn dilçiliyi baxımından araşdırılmağa cəhd edilmişdir. Əlbəttə, onun bə'zi məsələləri işıqlandırılmışdır. Bu baxış prizmasından dastanın araşdırılması üçün cildlərlə əsər yayılmalıdır. Çünki dastan adı bir leksəndən tutmuş, tam mətnlərə qədər gizli-sirli qatlara yiyələnən, dönə-dönə müxtəlif aspektli tədqiqat obyektidir. Biz isə bu qısa araşdırmamızda aşağıdakı konkret nəticələri əldə etdik. Çox yığcam şəkildə vermək istəsək,

Frazafövqi vahid həm digər sintaktik vahidlər kimi konkret, həm də bu vahidlərin özünün də fəvqündə duraraq mücərrəddiyə, daha dəqiq demiş olsaq, abstrakt kodluğuna malik signal daşıyıcısıdır. Mətnlərdə belə bir tanıdıcı kod elə destiqnat xarakterlidir ki, onun öz intonasiya örtüyü, özünəməxsus deyim tərz, məzmunu gətirdiyi tamamilə yeni keyfiyyət amili və s. abstraksiya səviyyələri vardır ki, bunların sadalanması bir daha abstrak-konkret vahid kimi frazafövqi vahidin özünü də ümumi dilçilik baxımında ilk dəfə tədqiqatının əsaslandırılmış olmasına əyani sübutdur ki, belə vahidin varlığı əvvəl-axır mə'lum olmayıdı ki, bu da nitqin xarakterindən doğan doğma bir realıq mücəssiməsidir.

Elə bu vahidin təzahür formalarının bu qədər rəngarəngliyi və zənginliyi məhz bu faktorun polinomial həddi ilə bağlıdır. Belə təzahür formalarından biri də “mətnaltı mə'nadır” və onun daşıyıcıları dilin bütün səviyyələrinin arqumentlərini öz boyunlarına götürür, üslubi don geyinir, məntiqi fəlsəfi arqument tutumunda, fiziki-psixi modus biçimində fəaliyyət göstərir.

Frazafövqi vahidin paralelizmi dedikdə biz sintaktik paralelizmdən çox “semantik paralelizmi” (kursiv bizimdir) nəzərdə tuturuq ki, bu zaman paralellik yaradan vahidin həcmi və mövqeyi paralel duran tərəflər-kənar xətlər arasında) ilk baxışdan

nəzərdə tutulmaya bilər, lakin belə paralellik nisbətini açıqlamaq bizdən tələb edir ki, nəinki onun tərəflərinin tutduğu mövqe və yerləşmə qütbləri açıqlanmalıdır, həm də elə aydınlıq əhatə olunmalıdır ki, onun ifadə vasitəçiləri haqqında danışmaq da mümkün olsun.

Həcm məsələsinə gəldikdə isə, bu tipli paralelizmlər nəinki mətn daxilində (konkret bir mətn nəzərdə tutulur) simmetrik tutumlu paralellik yaradırlar, həmçinin də mətnlər fəvqündə də durub bir neçə mətn dairəsində öz həcmələrini qoruyaraq eyni zamanda da, bu mətnlərin özləri arasında da əlaqələndirici vasitəyə çevrilə bilərlər: bir nöqtə ətrafında fikri cələşdirir, hər hansı bir konkret fikri bitirib, digərini başlamaq üçün zəmin hazırlayır.

Belə bir məsələyə də toxunulmalıdır ki, istər sintaktik paralelizm, istərsə də semantik paralelizm arasında analogi müqayisə aparsaq, təxminən belə bir nəticəyə gələ bilərik: sintaktik paralelizmin demək olar ki, bütün funksiya və vəzifələri semantik paralelizmin üzərinə köçürülmüş hesab edilə bilər.

Mətn daxilində hər hansı bir qruplaşmanın bölüm səviyyəsində ayrı-ayrı sintaktik bütöv və periodların qruplaşması ilə məzmun dönümünün fəallığı ritmə münasibətdəki akpomodasiyası öz qabarlılığı ilə tranzitiv şəkildə məzmunun inkişafını da bəlləmiş hesabındadır. Və bu qayda ilə də eyni adlı frazafövqi vahidlərin semantik mə'na övləri də reallaşır.

Bu nitq tipinin paralelizmində frazafövqi vahidlərin paralelizminin işlək dairəsi müxtəlif hal vəziyyətin qərarlaşması ilə bağlı olduğuna görə də hər bir məqamın öz konstruksiya içimi fəaliyyətdədir.

Dastanın semantik yönündə periodun yaranmasında mətn komponentlərinin strofoiddiyində yenə də özünəqayıdışın tələbatında başlıca amillərdən birinin də situasiya olması xüsusilə qeyd edilməlidir.

Bu zaman periodik mətnin və ya vahidin özü hər dövndə spiral kimi qırılıb-açılaraq strofoid gedişat zamanı yalnız bir komponent onun onurğa sütunu olmasını şərtləndirir, frazafövqi vahidin period, sintaktik bütöv tiplərini yaradır.

Periodun cızılmasında daha maraqlı bir məqamla rastlaşmaq təbiidir ki, cümlələrin bir-biri ilə əlaqələnməsinin semantik səviyyəsi öz-özlüyündə semantik modelin formalaşmasına da geniş imkan açır. Belə ki, mətn daxilində təkrarlanan cümlə/söyləmin bərabər səviyyədə iştirakı hər hansı bir digər sintaktik-semantik modelin də şərtləndirilməsini təmin etməklə qapalılığa da yön almış olur, periodu formalaşdırır. Bəri başdan onu da qeyd edilməlidir ki, həmin aparıcı komponentlərin öz daxili semantikasi mətnin hər hansı bir üzv kimi frazafövqi vahidlərin açılmasına (və ya digər münasibətdə) da xidmət edə bilər, ya da bütünlüklə mətdaxili semantikanın ağırlıq yükünü öz çiyinə üzərinə götürə bilər.

Frazafövqi vaidin təzahür formalarının çoxşaxəliliyi və rəngarəngliyindən danışdıqda belə bir assertorik fikir təkzibedilməzdir ki, monoloji, dialoji, poliloji nitq şəklində, eləcə də dialoji ünsür, poliloji ünsür, vasitəsiz nitq kimi təzahürü daha rəngarəngdir, fikir və düşüncəmiz, hisslərimizin təlatümlüyü qədər də əlvandır.

Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarında frazafövqi vahidlərin özlərinin əlaqələnməsi məsələsi də maraqlı doğurmaya bilməz ki, bu fakta istinad edib müvafiq növ xüsusiyyətinin həm bir təzahür formasının spesifikliyinin aşkarlanması və maraqlı nəticələr əldə olunması başlıca şərtidir.

SONUÇ

Kitabi Dede Korgut destanının araşdırılması çeşitli spektrli olması onun kadimliyi və dəyəri kadar önəmlidir. Dilçilik, mətn bilimi bakımından yıllar boyunca araşdırmalar yapılmış, gelecekte de yapılacaktır. Bu kitapta - Kitabi Dede Korgut dastanlarında frazafevki vahidlərin antisipasyonu isə ilk defa olaraq dastan mətn bilimi bakımından araşdırılmaya təşəbbüs edilmişdir. Tabii ki, onun bəzi məsələlərini işıqlandırılmışdır. Bu baxış prizmindən dastanın araşdırılması üçün ciltlerce əsərlər yazılmak zorundadır. Çünki dastan basit bir leksemədən başlamaqla bütün bir metinə kadar çeşitli yönlü tətqiqat obyektidir. Biz isə bu qısa araşdırmamızda aşağıdakı konkret kəsin nəticələri əldə etmişizdir.

Frazafevki vahid həm digər sintaktik vahidlər kimi kəsindir, həm də bu vahidlərin kəndisinin də fevkinde duraraq soyutluğa, daha dəqiq desək, soyut kodlamaya sahib sinyal taşımaktadır. Mətnlərdə böylə bir tanıtcı kod öylə destignat kərkəterlidir ki, onun kəndi intonasyon örtüsü, kəndisine has dəğim tarzi, mazmuna gətirdiyi tamamen yeni kalite faktörü, v.b. soyutluluk düzeyleri vardır ki, bunların göstərilməsi bir daha soyut-kəsin vahid kimi frazafevki vahidin kəndisini də genel dilçilik bakımından ilk defa tətqiqatın əsaslandırılmış olmasına ayani ispatdır ki, böylə vahidin varlığı er-geç bilinmeliydi ki, bu da nutkun kərkəterindən doğan doğma bir realite mücasiesidir.

Bu vahidin ifadə formlarının bu kadar çeşitliliğini və zenginliyi sırf bu faktörün polinomial haddi ilə bağlıdır. Böylə ifadə formlarından biri də mətnaltı anlamdır və onun taşıyıcıları dilin bütün düzeylərinin argumentlərini üstleniyor, şarti elbise giyiyor, mantiki-felsefi argument tutumunda, fiziki-psikoloji modus biçiminde faaliyet gösteriyor.

Frazafevki vahidin paralelizmi söyledikte biz sintaktik paralelizmden çok "semantik paralelizmi" kastediyoruz ki, bu zaman paralel yaradan vahidin hacmi ilk bakıştan kastedilmeyebilir, ama böylə paralelik nisbetini açıklamak bizden talep

ediyor ki, onun taraflarının mevkisi ve yerleşme kutupları açıklanmalıdır, hem de onun ifade vasıtaları hakkında bahsetmek te mümkün olsun.

Hacim meselesine gelince, böyle tipli paralelizmler metin içinde uyumlu (simetrik) tutumu olan paralellik yaratıyorlar, ayrıca da, metin fevkinde de durup birkaç metin dairesinde kendi hacimlerini koruyarak, aynı zamanda da, bu metinlerin kendileri arasında da alakalandırıcı vasıtaya çevrilebilirler: bir nokta çevresinde fikri bütünlüyor, herhangi bir kesin fikri bitirdikten sonra diğerini başlatmak için temel hazırlıyor. Böylece, sonuçta bu tipli paralelizmin kendisi de sintaktik aracılıkta "canını kurtaramıyor", başarıyla bu işin ötesinden geliyor.

Böyle bir meseleyi kaldırmak gerekiyor ki, gerek sintaktik paralelizm, gerekse de semantik paralelizm arasında benzer tartışma yapsak, böyle bir sonuca varılabilir: sintaktik paralelizmin nerdeyse bütün fonksiyonları ve görevleri semantik paralelizmin üzerine geçirilmiş sayılır.

Metiniçi herhangi bir gruplaşma olayının bölüm düzeyinde ayrı ayrı sintaktik bütünlük ve sürelerin gruplaşması ile içerek dönümünün aktifliyi ritme münasebetteki akpomodasyonu kendi önemi ile tranzitif şekilde mazmunun (içereğin) gelişmesini de bellemiş hesabındadır. Ve böylece, aşağıdaki frazafevki vahidlerin semantik anlam çeşitleri de real oluyor.

Bu nutuk tipinin paralelinde frazafevki vahidlerin işlek dairesi çeşitli hal durumun kararlaşması ile bağlı oluşu için de herbir makamın kendi yapı biçimi faaliyette oluyor.

Tabii ki, destanın semantiğinde sürenin yaranmasında metini oluşturan parçaların strofoitliyinde yine de kendinedönüşün talebinde başlıca faktörlerden birinin de situasyon olması özellikle kaydedilmelidir.

Bu zaman periyodik metnin veya vahidin kendisi her dönemde helezon gibi kıvrılarak strofoid gidişi zamanı yalnız bir

parça onun bel kemiği olmasını şartlandırmaktadır; frazafevki vahidin – periyod, sintaktik bütünlük çeşitlerini yaratmaktadır.

Periyodun çizilmesinde daha ilginç bir makamla karşılaşmak mümkündür ki, bu cümlelerin bir biri ile bağlılığının semantik düzeyi kendi kendiliğinde semantik modelin oluşturulmasına da geniş imkan açmaktadır. Böylece, metin dahilinde tekrar edilen cümle/değimin eşit düzeyde iştiraki herhangi bir diğer sintaktik-semantik modelin de şartlandırılmasını sağlamakla kapalılığa da yön alımı oluyor, periyodu oluşturuyor. Kaydadeğer hususlardan biri de şu ki, sözkonusu yönetici parçaların kendi dahili semantiği metnin herhangi bir üyesinin açılmasına (veya diğer münasebette) da hizmet gösterebilir, veya bütün olarak metiniçi semantiğin ağırlık yükünü kendi omuzu üzerine alabilir.

Frazafevki vahidin ifade formlarının çeşitliği ve renkliliğinden konuşmada böyle bir assertorik fikir kaydedilmelidir ki, monolojik, diyolojik, polilojik nutuk şeklinde, ayrıca diyolojik metot, vasıtasız nutuk gibi ifadesi de renklidir, fikir ve düşüncemiz, hisslerimizin fırtınası kadar çeşitlidir.

Kitabi Dede Korgut destanlarında frazafevki vahidlerin bağlılığı meselesi de merak doğurmaya bilmez ki, bu fakta esaslanıp gereken çeşit özelliğinin her bir ifade formunun özelliğini aşkarlanması ve meraklı neticeler elde olunması başlıca şarttır.

Исследование дастана "Китаби-Деде Коркуд" в различных аспектах неоспоримо также, как его древность и ценность. На протяжении многих лет проводятся и будут проводиться языковедческие, текстологические исследования. В этой же книге, озаглавленной "Антисинация сверхфразовых единиц в дастанах "Китаби-Деде Коркуд", впервые осуществлена попытка исследования дастана в текстологическом аспекте. Разумеется, освещены лишь некоторые вопросы этой важной проблемы. Мы убеждены, что будут написаны еще многие труды, посвященные исследованию дастана в этом направлении. Ибо дастан, начиная с простой лексемы и, кончая целыми текстами, обладает скрытыми языковыми пластами и может стать объектом исследования в самых разных аспектах. Мы же в этом своем небольшом исследовании пришли к следующим конкретным выводам:

Сверхфразовая единица, также как другие синтаксические единицы, конкретна и в то же время, возвышаясь над этими единицами, обладает абстрактным кодом. Этот ознакомительный код в тексте имеет такой достигнутый характер, что отличается наличием собственного интонационного звучания, своеобразной манерой произношения, новым качественным фактором, привнесенным в содержание, и другими абстрактными уровнями, перечисление которых является наглядным доказательством обоснованности привлечения впервые сверхфразовой единицы, как абстрактно-конкретной единицы к исследованию в аспекте общего языкознания. Наличие этой единицы в конце-концов должно быть известно, что обусловлено характером речи.

Подобное разнообразие и богатство форм проявления этой единицы связано с полиномиальным пределом именно этого фактора. Еще одна форма этого проявления - "подстрочное значение" и его носители берут на себя аргументы всех уровней языка, облекаются в стилистическую оболочку. Выступают в качестве логически-философского аргумента, в форме физико-психического модуса.

Говоря о параллелизме сверхфразовой единицы, мы имеем в виду не столько синтаксической, сколько "семантический параллелизм" (курсив наш). При этом объем и позиция единицы, создающей параллелизм, на первый взгляд могут не приниматься во внимание, однако раскрытие соотношения подобного параллелизма представляется крайне важным, дабы можно было говорить о средствах их выражения.

Investigation of the epos "Kitaby-Dada-Gorgud" from is different aspects is inevitable as its antiquity and quality. From the point of linguistic and textual, criticism it has been holding an inquire for years and it will be investigated. In this epos of "Kitaby-Dada-Gorgud", but for the firs time in in an "antycynation" of super phrasal units, this epos is tried to be investigated from the point of textual linguistic.

Certainly, some of its problems were lightened. From this point of view for investigating of this epos a lot of literary works must be written in volumes.

Because, this epos, owned to secretly layers from its lexems to full texts is repeatedly multi-digit research work (object).

We, could achieve the following concrete results in our investigations and we would like to present them in short.

Super-phrasal unit - manifesting itself all layers of the language, possessing all features and properties it gained, as well as stipulating the manifestation of each of its closed layer, being their abstraction rade and the host of extraordinariness that raises even the puncluation marks to the lexel of concrete linguistic unit; rendering meaning to any small multi-plet, mastering not linguistic factors, but also extra linguistic reality comprehension range, SPU is an abstract and concrete "wondering" linguistic unit being in the lower layer reveals the abstraction, displays the skill of penetrating into the deepest layer of the mode of thinking and raises both the pronunciation and intonation position observed in most cases: when speaking about variegated appearance forms of extra-phrasal it is impossible to forget that different appearance forms of quotations, colorfulness of meaning, stability of position and etc. are on the first place. One of these appearances is its "under textual meaning", and its bearers admit (acknowledge) all arguments of levels of languages and acts (works) in physico-psychological modus.

Saying the parallelism of extra-phrase unit, we pay much attention to "semantic parallelism" than syntactic parallelism. Such types of parallelism both form symmetric capacity in inter-text (it means concrete text) and can turn into mediator of connecting among the round of texts; completed the thinking in one point.

So, at the end, parallelism in such type can't be "save its own skin" from syntactic mediator and successfully (manage) handle its job well.

But according to volume, such kinds of parallelism in inter-text (it means one concrete text), and also among the text it can be turned into connective means (way); it completes such concrete idea (thought) around on point, and pave the way for beginning other one.

It must be put a task before, that, if we have analogical comparison between syntactic parallelism or semantic parallelism, approximately, we shall come to a such conclusion that syntactic parallelism can remove all its functions on semantic parallelism. And like that, semantical meanings of super-phrasal units of the same name are reality.

In semantical turning of epos, in origin of period, in necessity self-returning of text components in strofoïd one of the main factors is situation.

This time periodical text or unit itself can twist or open as spiral in strofoïd, and only one component is conditioned by its back-bone (vertebra) and create all periodical and syntactical types.

When period is traced out, it is naturally to meet such opportunity that connecting sentences in semantical level give a widely chance for forming of semantical model itself. So, using of repeated sentence / saying in equal level, ensure its condition. It must be noted, that internal semanticy of these leading components can serve discovering of super phrasal unit as a member of text.

When speaking about variegated of super phrasal unit we can say that the appearance of monological, dialogical, poliligical speech and also monological, dialogical and polilogical elements as a direct speech are very variegated.

In epos of "Kitabi-Dada-Qorgud" - the connection of super - phrasal units rouse interest for making known (discovering) specificity of appearance forms and for the main condition in getting interesting results.

QAYNAQLAR

1. Abdullayev.Kamal. Gizli Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1991.
2. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı: Maarif, 1998.
3. Abdulla Kamal. Sırr içində dastan və yaxud, Gizli Dədə Qorqud - 2, Bakı: Elm, 1999.
4. Abdullaјev Kamal. Теоретические проблемы простого предложения в азербайджанском языке. Автореф.дисс.док.филолог.наук. Б., 1984.
5. Abdulla Behlul "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetikası, Bakı: Elm, 1999.
6. Axundov A.F. Dilin estetikası, Bakı: Yazıçı, 1985.
7. Арнольд Н.В. Стилистика современного английского языка. М.: Просвещение, 1990.
8. Ağayeva F. Azərbaycan danışq dilində qiymətləndirici cümlə: Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu məsələləri. BDU - 1982.
9. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 1989.
10. Бахтин М.М. Проблема текста. Л., 1976, N 10.
11. Bəyzadə Qənirə. Mətn dilçiliyi Bakı: Qorqud, 1997.
12. Bəyzadə Qənirə. Dil sistemində yeni qatlar problemi. ABŞ - Sieta, 1998.
13. Bəyzadə Qənirə. Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər. I cild, Bakı: Patriot-9, 1999.
14. Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər, II cild, Bakı: Patriot-9, 1999.
15. Dədə Qorqud dünyası... müdirlik dünyası. Bakı: Nurlan, 1999.
16. Вардуть И.Ф. Основы описательной лингвистики. М.: Наука, 1977.
17. Витт Н.В. Личности - эмоциональная средованность выражения эмоций: ВП, 1991.
18. Виноград Т. К процессуальному пониманию семантики: Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1986.
19. Голосовкер Я.Э. Логика мифа Москва: Наука, 1987.
20. Qumilev L.N. Tışçelelie vokuq Kaspı. B., 1991.
21. Гаибов Н.Т. Внутренний монолог как коммуникативная единица в структуре художественного текста: Язык и общество. МГУ, 1985.
22. Гей Н.К. Художественность литературы. Поэтика. Стил. М.: Наука, 1975.
23. Əliyev Onuc. "Kitabi-Dədə Qorqud və Azərbaycan folkloru. Bakı, Elm, 1999.
24. Əlizadə Samət. "Kitabi Dədə Qorqud" mətninin prinsipləri." Azərbaycan", 1999, N 9.
25. Əlizadə Samət. Azərbaycanda "Kitabi Dədə Qorqudun elmi mətninin nəşr problemlərinə dair. "Kitabi-Dədə Qorqud məqalələr toplusu, Bakı: Elm, 1999.
26. Иванова-Лукиянова Г.И. Суперсегментная фонетика в функционально-стилистическом аспекте: Грамматические исследования функционально-стилистического аспекта. Суперсегментная фонетика: Морфологическая семантика. М.: Наука, 1988.
27. Имедадзе Н.В. Ситуативное развитие мотивизации и установка: Вопросы психологии, 1989, N 2.
28. Ермаков Р.А. Целеобразование в коммуникации: Оптимизация речевого воздействия. М.: Наука, 1990.
29. Земская Е.А. Словообразование в тексте. В, 1990.
30. Кузнецов А.М. Коммуникативное действие литературно-художественного текста: Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. М.: Наука, 1990.
31. Киселева Л. Внутренняя организация произведения: Проблемы художественной формы соц.реализации. 2. М.: Наука, 1971.
32. Краевская Н.М. Композиция устного научного текста (Жанр доклада). Разновидности и жанры научной прозы. Лингвистические особенности. М.: Наука, 1989.
33. Кожевникова, Крета Н.В. В отношении типов повествований в художественных текстах. В., 1985, N 4.
34. Кожебарганова З.Н. Повторы, их организация и употребление в казахском языке: Автореф.дисс.докт.ф.и. Алма-Ата, 1985.
35. Кожин А.Н., Криваева О.А., Одинцов В.В. Функциональные типы русской речи. М.: Высшая школа, 1982.
36. Kitabi - Dədə Qorqud, Bakı: Yazıçı, 1988.
37. Ляпон М.В. структура сложного предложения и текст. М.: Наука, 1986.
38. Nəbiyev Vəxtiyar, Qarayev Yaşar. Xalq mə'naviyatının güzgüsü, Bakı: Elm, 1999.
39. Полянский А. Нормы и функции неурегулированного в текстах художественной научной речи: ФЛ, 1990.
40. Rüstəm Kamal. "Kitabi-Dədə Qorqud" ritual semantikasi, Bakı, Elm, 1999.
41. Rzayev Məmməd. "Dədə Qorqud" dastanı və politizm.
42. Стеценко Е.А. Ритмическая композиция художественно произведения: Контекст - 1988, Литературно-теоретическое исследование. М.: Наука, 1989.
43. Seyidov Mirəli. Azərbaycan xalqının soyköküni düşünerkən, Bakı: Yazıçı, 1989.
43. Sultanlı Əli. "Kitabi-Dədə Qorqud" və qədim yunan dastanları, Bakı: Elm, 1999.
44. Süleymanov, Oljas K. AZ-Ya. Bakı: Azərnoşr, 1993.
45. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М.: Наука, 1977.
46. Троянская Е.С. Лингво-стилистическое исследование немецкой литературы. М.: Наука, 1982.
47. Одинцов В.В. Наблюдения под диалогом в "Молодежной повести". Вопросы языка современной русской литературы. М.: Наука, 1971.
48. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М., 1970.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

FƏRMAN.....	4
Ön söz.....	13
I Fəsil. «Kitabi Dədə Qorqud dastanları»nda frazafövqi vahidin paralelliyi məsələsi.....	16
II Fəsil. «Kitabi Dədə Qorqud dastanları»nda frazafövqi vahidlərin semantik məna növləri və «frazafövqi vahid-şə'r tipi.....	92
III Fəsil. «Kitabi Dədə Qorqud dastanları»nda dioloji səslənmələrin tipləri.....	187
Nəticə.....	216
Qaynaqlar.....	226

Azərbaycan dilindən rusçaya çevirəni: Mehdiyeva Məhəbbət
Azərbaycan dilindən türkcəyə çevirəni: Qurbanova Sara
Azərbaycan dilindən ingiliscəyə çevirəni: Abdullayeva Gülnarə
Rəssam: Fəxrəddin Əliyev

Redaktor: Nadir Məmmədli
Baş redaktorun müavini: İlqar Zeynalov
Bədii redaktor: Səidə İsmayılova
Texniki redaktorlar: Rasim.Hacıyev, Elşad Hacıyev
Korrektorlar: Nurəngiz Babayeva
Kompüter tərtibçisi: Nailə Nağıyeva.
Yığılmağa verilmiş 15.03.2000. Çapa imzalanmış 06.04.2000.
Uçot nəşr vərəqi 14. Fiziki çap vərəqi 14. Şərti çap vərəqi
14,1. Ədəbi qarnituru tayms. *Sifariş № 139. Ofset çap üsulu.*
Tiraj 1000. *Qiyməti müqavilə ilə.*

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində yığılmış və çap olunmuşdur. Müəssisənin direktoru N.B.Məmmədli. Tel.: 25-67-72.

Ünvan: Bakı 48, Qaraçuxur qəs., Qumluq küç. 69.